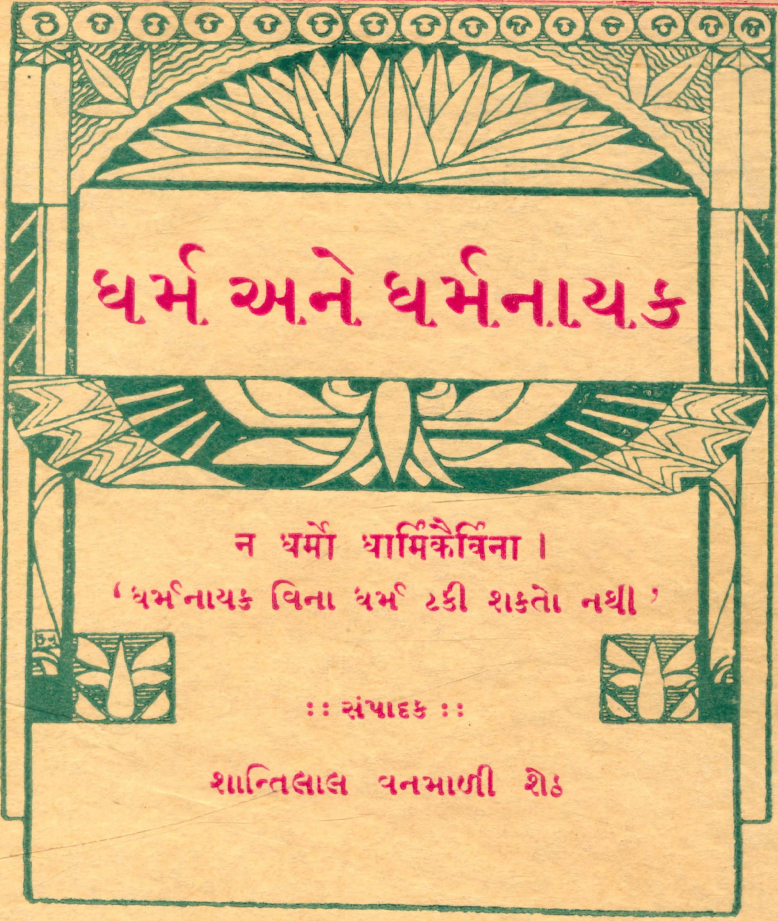

ધર્મ અને ધર્મનાયક

ન ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના ।
'ધર્મનાયક વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી'

:: સંપાદક ::

શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ

:: સોલ એજન્ટ ::

ગૂર્જર અન્થરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

[પૂજ્યશ્રી જવાહરલાલજી મહારાજશ્રીના
ધર્મવ્યાખ્યાનોને આધારે સંપાદિત]

ધર્મ અને ધર્મનાયક

:: સંપાદક ::

શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ

ન ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના

સંસ્કારોને ઘડે ધર્મ, ધર્મને ધર્મનાયકો
ધર્મજીવી વિના ધર્મ; કહો કેમ ટકે કયલાં ?
જેમાં છે સત્ય ને ધર્મ દયા સંયમ ને દમ,
જે છે નિર્મળ ને ધીર, 'સ્થવિર' તે ગણાય છે.

:: સોલ એજન્ટ ::

ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

પ્રકાશક:
શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ
મહાદેવશેરી, મોટો ચોક
જેતપુર, (કાઠિયાવાડ)

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત : ૨૧૦૦

સ્વ૦ સૌ૦ ધનલક્ષ્મી શાન્તિલાલ ઝવેરીની પુણ્યસ્મૃતિ
અર્થે અર્ધમૂલ્ય લેટ

કિં. ૧૨ આના

*

અર્ધમૂલ્ય ૬ આના

મુદ્રક : મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનકોરનાકા, અમદાવાદ.

અર્પણ

શ્રી ધર્મવીર દુર્લભજીભાઈ ત્રિભુવનભાઈ ઝવેરી, નૈપુર
શ્રી શ્રદ્ધેય !

આપે મારા જીવનને શિક્ષણ અને સંસ્કાર, સ્નેહ
અને સદ્ભાવ, વાત્સલ્ય અને વિનય, આદિ ગુણસૌરભથી
સુવાસિત કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે તેના સ્મરણચિન્હરૂપે
તથા સદ્ગત પ્રતાપી પૂજ્યશ્રી શ્રીલાલજી મહારાજશ્રીએ
સૌરાષ્ટ્રની ધર્મભૂમિમાં રોપેલાં ધર્મખીજને સીંચવા અને
અ પરિપાકને પોષવા તેમના ઉત્તરાધિકારી વિદ્વાન પૂજ્યશ્રી
જવાહિરલાલજી મહારાજશ્રીને સૌરાષ્ટ્ર તરફ લાવવામાં
રાજકોટ શ્રી સંઘ સાથે આપનો પરિશ્રમ ખાસ ઉલ્લેખનીય
હતો તેના સ્મરણાર્થે આ ધર્મપુસ્તક આપને અર્પણ કરતાં
આનંદ અનુભવું છું અને પોતાને કૃતકૃત્ય થયો સમજું છું.

વિનીત,

શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ

અંગલિ

આ ધર્મપુસ્તકની પ્રસાદી કચ્છ-કાઠિયાવાડ,
ગૂજરાતને આંગણે આંગણે પહોંચી શકે અને
સાચી ધર્મભાવનાની જાગૃતિ થાય એ શુભ આશાએ
સ્વં અ. સૌ. ધનલક્ષ્મી શાન્તિલાલ ઝવેરીની
આત્મશાન્તિ અને પુણ્યસ્મૃતિ અર્થે આ ધર્મ-
પુસ્તકના પ્રચારની યોજનાને સક્રિય રૂપ આપવામાં
આવ્યું છે. આ રીતે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મને
જે સહકાર આપ્યો છે તે માટે સહાયકને કૃતજ્ઞ છું.

શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ

ધર્મ-જાગરણ

ઉઠ જાગ મુસાફર મોર મઠે, અવ રૈન કહૌં જો સોવત હૈ !
જો જાગત હૈ વો પાવત હૈ, જો સોવત હૈ વો સોવત હૈ ॥
ટુક નીંદ સે ઐંચિયૌં સ્ખોલ જરા, ઓ ! ગાફિલ રવ સે ધ્યાન લગા ।
યે પ્રીત કરન કી રીત નહીં, રવ જાગત હૈ તુ સોવત હૈ ॥
નાદાન ભુગત કરની અપની, ઓ પાપી ! પાપ મેં વૈન કહૌં ।
જબ પાપ કી ગઠરી શીશ ધરી, ફિર શોશ પકડ ક્યૌં રોવત હૈ ॥
જો કાલ કરે વો આજ હી કર, જો આજ કરે વો અવ કરલે ।
જબ ચિઢ્યા સેતી યુગ ઢારી, ફિર પછતાવે ક્યા હોવત હૈ ॥

ધર્મ અને ધર્મનાયક

ન ધર્મે ધાર્મિકૈર્વિના ।

સંસ્કારોને ઘડે 'ધર્મ', ધર્મને 'ધર્મનાયકો,'
ધર્મજીવી ન હોય તો; કહો ધર્મ ટકે કયલાં ?
ધર્મ મંગલ છે મોટું, અહિંસા તપ સંયમ;
દેવો પણ નમે તેને; ધર્મે જેનું સદા મન.
હણ્યો ધર્મ હણુ છે ને, રક્ષે છે રક્ષતાં ખરે;
માટે કો' મા હણુ એને; હણાયો હણશે રખે !
મુંડાવે માત્ર માથું જે, સ્થવિર તે નહીં બને;
વયે જો વૃદ્ધ હોયે તો ખાલી જીર્ણ ગણાય તે.
જેમાં છે સત્ય ને ધર્મ દયા સંયમ ને દમ;
જે છે નિર્મળ ને ધીર; તે 'સ્થવિર' ગણાય છે.

શ્રી. સંતબાલ

ધર્મામૃત

ગ્રામધર્મઃ—સંસ્કારી સરસ ક્ષેત્રે, વાંચ્યું બીજ યથા કૃણે;
તેમ ગ્રામધર્મ ક્ષેત્રે; બીજા ધર્મો બધાં કૃણે.
સર્વ ધર્મો તણું મૂળ, ગ્રામધર્મ વદે જિનો;
ગ્રામધર્મ ન હોયે તો; બીજા ધર્મો ટકે નહિ.

નગરધર્મઃ—નગરધર્મ છે વાડ, ગ્રામધર્મભૂમિ તણી;
સર્વે નાગરિકો પેલાં; રક્ષણે ગ્રામધર્મને.

રાષ્ટ્રધર્મઃ—જનની તો જણી છૂટે, પૃથ્વી પાળતી પોષતી;
એ જન્મભૂમિને ખોળે; જીવન-મૃત્યુ બેડબેડ.

વ્રતધર્મઃ—સત્યલક્ષી અહિંસા કે બીજી લીધેલ ટેકને;
પાળણે મૃત્યુની સાટે; ચાવીએ જગજીતની.

કુળધર્મઃ—જીવ કે નીચનું માપ, નથી કુળ, કુલીનતા;
ભતિ છે કલેશનું બીજ; બીજ સંતોષનું ગુણ.

ગણધર્મઃ—સર્વ સિદ્ધિ તથા શક્તિ, સમાઈ ગણધર્મમાં;
ગવાયું ધર્મશાસ્ત્રોમાં; ગૌરવ ગણધર્મનું.
ગણધર્મ—પ્રજાતંત્ર, જૂનો એ અમ વારસો;
સત્તા બે લૂંટશે એને; જીવ સાટે ઝૂમશું.

સંઘધર્મઃ—સંઘની શક્તિનું ભેમ, સર્વત્ર કાર્ય સાધતું;
સંઘ તો સંપત્તી ભમે; સંપે શાન્તિ તથા સુખ;

શ્રાવક-શ્રાવિકા, સાધુ, સાધ્વી-સંઘ ગણાય છે;
સંઘના સંપમાં શાન્તિ; ત્યાગ ને તપનું ફળ.

સૂત્રધર્મ:-દોરે બેઠાયલી સોય, પડી ખોવાય ના કદી;
તેમ જ્ઞાની જગે જીવે; 'પે'તું જ્ઞાન પછી દયા.'

ચારિત્રધર્મ:-મુક્તિ મંદિરનું દ્વાર માત્ર ચારિત્રધર્મ છે;
આચારમાં ન આવે તો; વિચારો માત્ર શૂન્ય છે.
વિચારોને પચાવીને, ગ્રહી વિવેકબુદ્ધિથી;
ગૃહિધર્મ મુનિધર્મ; યથાશક્તિ સમાચારો.

જીવનધર્મ:-જીવનધર્મનું ધ્યેય, વિશ્વબન્ધુત્વસાધના;
વિશ્વ શાન્તિ જગાવાને; એને જીવનમાં વણો.
જીવનમાં વણાશે બે, વિશ્વબન્ધુત્વભાવના;
સૌ સાથે મિત્રતા થાશે; ઝેરવૈર શમી જશે.

શ્રી. સંતબાલ

નિવેદન

પ્રસ્તુત ‘ધર્મ’ અને ‘ધર્મનાયક’ નામનું પુસ્તક રતલામના શ્રી હિતેશ્ચુ શ્રાવક મંડલ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી ‘ધર્મવ્યાખ્યા’ નામના પુસ્તિકાને આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રી સ્થાનાંગ નામના જૈન અંગસૂત્રમાં દશ ધર્મો અને તેની વ્યવસ્થા કરનાર દશ ધર્મનાયકોનું સુંદર વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે ‘ધર્મ’ અને ‘ધર્મનાયક’ વિષે પ્રતાપી પૂજ્ય શ્રી જવાહિરલાલજી મહારાજશ્રીએ ચુરુ-ખીકાનેરના ચાતુર્માસમાં વિદ્વતાપૂર્ણ જે ધર્મ-વ્યાખ્યાનો આપેલાં તેનો આ સારસંગ્રહ છે.

પૂજ્યશ્રી જવાહિરલાલજી મહારાજશ્રી એક પ્રતાપી પૂજ્ય હોવા ઉપરાંત શાસ્ત્રવિશારદ અને પ્રખર વ્યાખ્યાતા છે. તેમની પ્રતિભાશાક્તી વ્યાખ્યાનશૈલીથી જૈન-જૈનેતર અનેક વિદ્વાનો આકર્ષાયા છે. તેમની વ્યાખ્યાન શક્તિની સાથે સૂત્રસાહિત્ય તથા અનુભવ-જ્ઞાનનો સુંદર સુમેળ થયો હોવાથી તેમનું વ્યાખ્યાન એટલું સારગર્ભિત અને રોચક થાય છે કે જે જનસાધારણ તથા વિદ્વાનોને સમાન રોચક અને પથ્ય બને છે. પ્રસ્તુત ધર્મ અને ધર્મનાયક ઉપર તેમણે કરેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપરથી તેમની પ્રતિપાદનશક્તિ, સુવ્યવસ્થિત ક્રમિક વ્યાખ્યાનશૈલી તથા સૂત્રસિદ્ધાન્તની વિદ્વતાનો પૂરેપૂરો પરિચય મળી શકશે.

થોડાં વર્ષો પહેલાં ‘ધર્મવ્યાખ્યા’ના કેટલાક ભાગનો મેં શ્રદ્ધાભુક્તિએ અક્ષરશઃ અનુવાદ કરેલો અને ‘જૈન પ્રકાશ’માં પ્રકાશિત કરાવેલો ત્યારે પાઠકોએ તથા ‘જૈન’ જેવા પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક પત્રે અનુવાદલેખોને આધારે ત્રણ ચારઅગ્રલેખો લખી એ ગુજરાતી અનુવાદને અપનાવ્યો અને પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવાનો અભિ-

પ્રાય વ્યક્ત કરી મને પ્રોત્સાહિત કર્યો. મને તે વખતે એમ લાગ્યું કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડનો જૈન સમાજ, પૂજ્યશ્રીની અમૃત વાણીનું રસપાન કરવા તલપી રહ્યો છે તો એ ગૂજરાતી અનુવાદને શોધિત-વર્ધિત સંપાદિત કરી પૂજ્યશ્રીના સૌરાષ્ટ્રના ચાતુર્માસના સમયે પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો સારું. મારી આંતરિક ઇચ્છા આજે ફળીભૂત થતી જોઈ મને આત્મસંતોષ થાય છે. આશા છે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક પૂજ્યશ્રીની પ્રથમ પ્રસાદીરૂપે સમાજમાં સારો સત્કાર પામશે.

આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલાં દશ ધર્મો અને દશ ધર્મનાયકોનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવા માટે પરંપરાને નામે રૂઢ થયેલી અંધશ્રદ્ધાને અળગી કરી વિવેકશુદ્ધિ અને સ્યાદ્વાદશૈલીનો સદુપયોગ કરવાનો સૌને આગ્રહ અનુરોધ છે. સ્યાદ્વાદ એ ધર્મદ્વારને ઉઘાડવાની સાચી ચાવી છે.

આ પુસ્તકને જનસમાજોપયોગી બનાવવા માટે ઉદાર ભાવનાનો આશ્રય લઈ, ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ-જે કેવળ મતાભિનિવેશને કારણે ઉપયોગમાં આવ્યા પહેલાં જ વેડફાઈ જાય છે-તેનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે અને વેડફાઈ જતી શક્તિઓનો સદુપયોગ કેમ થાય તેનું પણ દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. તે પુસ્તકના વાચનથી રૂપે જાણી આવશે.

સંક્ષેપમાં આ પુસ્તકને સામ્પ્રદાયિક ન બનાવતાં જનસમાજોપયોગી બનાવવાનો યથાશક્ત્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને પ્રત્યેક વિષયને વિશદ કરવા માટે પરિશિષ્ટો આપી રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુએ વિચારવામાં આવ્યો છે.

આ ધર્મપુસ્તક રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મના કલ્યાણમાં થોડી ધણી સહાયક નિવડી તો તેની પાછળ કરવામાં આવેલો શ્રમ સાર્થક જ છે.

‘ ધર્મવ્યાખ્યા ’ પુસ્તકનું શોધનવર્ધન સાથે સ્વતન્ત્ર સંપાદન કરવા જતાં ભાવ તથા ભાષામાં સાધુભાષાથી વિપરીત, ઓછું કે અધિક લખાયું હોય તો પૂજ્યશ્રીની તથા સુર શ્રાવકોની ક્ષમા યાચું છું. અને ભવિષ્યમાં તેનું સંશોધન થાય તે માટે ભૂલો તરફ મારું ધ્યાન ખેંચવા પ્રાર્થના કરું છું.

આ પુસ્તકના સંપાદનને અંગે ધર્મવ્યાખ્યા પુસ્તકનો મુખ્ય આધાર લીધો છે અને તે પુસ્તકમાં વર્ણિત દશ ધર્મો વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે લોકજીવન, ધર્મ, રાજકથા આદિ કેટલાંક પુસ્તકોનો તથા ‘જ્ઞેન’ પત્રના અપ્રલેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે બદલ પ્રકાશકોનો તથા લેખકોનો આભાર માનું છું. અને સંપાદન તથા પ્રકાશનકાર્યમાં ભૂલ થઈ હોય તો ધ્યાન ખેંચવા વિનવું છું.

શ્રી હિતચ્છુ શ્રાવક મંડળ, શ્રી દુર્લભજી ઝવેરી, પં. બેચરદાસજી શ્રી. ધીરજલાલભાઈ. શ્રી. ખુશાલદાસભાઈ, શ્રી પ્રમોદભાઈ, શ્રી દલસુખભાઈ વગેરે આમજનોએ પ્રેતસાહનદ્વારા, પં. મુનિશ્રી સંતબાલજી, આત્માર્થી મોહનઋષિજી વગેરે મુનિવર્યોએ સહકારદ્વારા અને ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલયના માલીક શંભુભાઈએ તથા ‘સૂર્યપ્રકાશ’ પ્રેસના મેનેજર શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પુસ્તકપ્રકાશનમાં મદદદ્વારા જે મને સુંદર સહકાર આપ્યો છે. તે બધાનો અત્રે આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

જ્ઞાનપંચમી
જેતપુર (કાઠિયાવાડ)

}

શાન્તિલાલ વનમાળી શેઠ

ધર્માચરણ

હે ગૃહસ્થો ! જે કોઈ માણસ પ્રાણધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો અને પરદારાગમન નથી કરતો, આ ત્રણ રીતે તે દેહથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ કરે છે.

તે અસત્ય નથી બોલતો ચાડી નથી ખાતો, ગાળો નથી બાંડતો અને વૃથા બડબડાટ નથી કરતો. આ ચાર રીતે તે વાચાથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ કરે છે.

તે અભિષ્યા, દ્વેષ અને નાસ્તિકતાથી વિરત થાય છે. આ ત્રણ રીતે તે મનથી ધાર્મિક આચરણ કરે છે. આ પ્રમાણે કાયાથી, વાચાથી અને મનથી જે પુણ્યકર્મો કરે છે તે પ્રાણી મૃત્યને જીતી સદ્ગતિને પામે છે. આથી વિપરીત જે મનથી, વાચાથી અને કાયાથી અધાર્મિક પાપકર્મો કરે છે તે પ્રાણી મૃત્યુમુખમાં સપડાઈ દુર્ગતિને પામે છે. “ —મલ્લિભનિકાય. પૃ. ૨૫૮

: : અનુક્રમ : :

ધર્મ અને ધર્મનાયક

નં.	વિષય [પૂર્વાર્ધ]	પૃષ્ઠાંક	નં.	વિષય [ઉત્તરાર્ધ]	પૃષ્ઠાંક
	વિષયપ્રવેશ ...	૧		વિષયપ્રવેશ ...	૧૪૦
૧	આમધર્મ ...	૪	૧	આમસ્થવિર ...	૧૪૨
૨	નગરધર્મ ...	૮	૨	નગરસ્થવિર ...	૧૫૩
૩	રાષ્ટ્રધર્મ ...	૧૪	૩	રાષ્ટ્રસ્થવિર ...	૧૭૧
૪	વ્રતધર્મ ...	૨૬	૪	પ્રશાસ્તાસ્થવિર ...	૧૯૩
૫	કુળધર્મ ...	૪૦	૫	કુળસ્થવિર ...	૨૧૧
૬	ગણધર્મ ...	૪૮	૬	ગણસ્થવિર ...	૨૧૭
૭	સંધધર્મ ...	૫૭	૭	સંધસ્થવિર ...	૨૨૩
૮	સૂત્રધર્મ ...	૭૭	૮	ભતિસ્થવિર ...	૨૨૬
૯	ચારિત્રધર્મ ...	૧૦૦	૯	સૂત્રસ્થવિર ...	૨૩૦
૧૦	જીવનધર્મ ...	૧૧૨	૧૦	પર્યાયસ્થવિર ...	૨૩૨
	પરિશિષ્ટા ...	૧૩૮			

ધર્મ અને ધર્મનાયક

ન ધર્મો ધર્મિકૈર્વિના ।

‘ધર્મનાયક વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી.’

ધર્મ

[પૂર્વાર્ધ]

ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો માનો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥

જે મનુષ્ય ધર્મને નાશ કરે છે, ધર્મ તેનો નાશ કરે છે;
જે ધર્મની રક્ષા કરે છે, ધર્મ તેની રક્ષા કરે છે.
આ પ્રમાણે ધર્મને નાશ કરવાથી આપણો નાશ થશે,
એમ જાણીને ધર્મને નાશ ન કરવો.

—મનુસ્મૃતિ.

ધર્મ અને ધર્મનાયક

[ધર્મવ્યાખ્યાનો લાવાનુવાદ]

ધર્મ

[પૂર્વાર્ધ]

વિષયપ્રવેશ

ધર્મ વસ્તુતઃ યુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ હૃદયગ્રાહ્ય છે.—ગાંધીજી

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।

જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય.

કોઈ પણ મકાન કે મહેલનું લાંબું આયુષ્ય તેના મજબૂત પાયા ઉપર આધાર રાખે છે. અને એટલા માટે માણસો મકાનનો પાયો ઊંડામાં ઊંડો અને મજબૂત બનાવે છે.

માનવજીવન પણ એક મકાન જેવું છે. અને ધર્મ એ તેના પાયારૂપ છે. માનવજીવનને વ્યવસ્થિત અને સુદૃઢ બનાવવા માટે ધર્મરૂપ પાયાને ઊંડામાં ઊંડો અને મજબૂત બનાવવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે ધર્મરૂપ પાયો જો ઢીલો રાખવામાં આવે તો માનવજીવનરૂપ મકાન શંકા, કુતર્ક, અજ્ઞાન, અનાચાર,

અધર્મ આદિ વાવાઝોડાથી ખળભળી જવાનો પૂરેપૂરો ભય રહે છે.

મકાનના પાયાને મજબૂત બનાવવા માટે જેમ પાણી, ચૂનો, રેતી, સિમેન્ટની આવશ્યકતા રહે છે તેમ રંગરોગાન, પ્લાસ્ટર, ધાખા વગેરેની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે.

આ પ્રમાણે માનવજીવનરૂપી મકાનના ધર્મરૂપ પાયાની મજબૂતાઈ માટે સભ્યતા-સંસ્કૃતિ, નાગરિકતા, રાષ્ટ્રીયતા, ધાર્મિકતા, કુદીનતા, સામૂહિકતા, તથા એકતા આદિ લૌકિકધર્મોના પાલનની સર્વપ્રથમ આવશ્યકતા રહે છે અને ત્યારબાદ ધર્મને જીવનધર્મ બનાવવા માટે વિચારશીલતા, ક્રિયાશીલતા આદિ લોકોત્તર ધર્મોના પાલનની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. અને આ પ્રમાણે બ્યારે લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મોનું બરાબર આચરણ થાય છે ત્યારે માનવજીવનનો વાસ્તવિક મોક્ષ-જીવનધર્મ સિદ્ધ થાય છે.

લૌકિકધર્મોનું બરાબર પાલન કર્યા વિના લોકોત્તર ધર્મોનું પાલન કરવું તે સીડી વિના મહેલમાં પ્રવેશ કરવા જેવો નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે. લૌકિકધર્મોના પાલનથી કાયાની અને વિચારની શુદ્ધિ થાય છે અને લોકોત્તર ધર્મોના પાલનથી હૃદયની શુદ્ધિ અર્થાત્ આચારની શુદ્ધિ થાય છે. અને આ પ્રમાણે મનુષ્યે લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મના પાલનથી પોતાના જીવનધર્મ-આત્મિકધર્મની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાધે છે.

જીવનધર્મની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રકારોએ લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મરૂપ દશ ધર્મોની વ્યવસ્થા કરી છે એટલું જ નહિ પણ ધર્મનાયકો^૧ વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી એ વાત લક્ષ્યમાં રાખીને દશ પ્રકારના ધર્મનાયકોની પણ સુદર વ્યવસ્થા કરી છે.

જૈનસૂત્રોમાં સ્થાનાંગસૂત્ર^૧ નામના ત્રીજા અંગસૂત્રમાં નીચે લખેલા દશ પ્રકારના ધર્મોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે:

(૧) ગ્રામધર્મ, (૨) નગરધર્મ, (૩) રાષ્ટ્રધર્મ, (૪) વ્રતધર્મ, (૫) કુલધર્મ, (૬) ગણુધર્મ, (૭) સંઘધર્મ, (૮) સૂત્રધર્મ, (૯) ચારિત્ર-ધર્મ, (૧૦) અસ્તિકાયધર્મ.

આ દશ પ્રકારના ધર્મોનું યથાવિધિ પાલન કરાવવા માટે તથા અન્યાન્ય નૈતિક તથા ધાર્મિક વ્યવસ્થા જાળવવા માટે નીચે લખેલા દશ ધર્મનાયકોનું પણ સૂત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે:

(૧) ગ્રામસ્થવિર, (૨) નગરસ્થવિર, (૩) રાષ્ટ્રસ્થવિર, (૪) પ્રજાસ્તાસ્થવિર (૫) કુલસ્થવિર, (૬) ગણુસ્થવિર, (૭) સંઘસ્થવિર, (૮) જાતિસ્થવિર (૯) સૂત્રસ્થવિર (૧૦) દીક્ષાસ્થવિર.

ઉપર લખેલા દશ પ્રકારના ધર્મો તથા ધર્મનાયકોની વિશેષ વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ક્રમશઃ કરવામાં આવશે.

(૧)

ગ્રામધર્મ

[ગામધર્મ]

ધર્મનું ખીજરોપણ કરવા માટે માનવસમાજે ગ્રામધર્મરૂપ ભૂમિ ખેડવી જોઈએ. કારણ કે ગ્રામધર્મની ભૂમિકામાંથી સભ્યતા, નાગરિકતા, રાષ્ટ્રીયતા આદિ ધર્મોંકુરો ફૂટી નીકળે છે.

જ્યાં સાધારણ જનસમુદાય સંગઠિત થઈ અમુક મર્યાદિત સંખ્યામાં વસતો હોય ત્યાં તે સામાન્યપણે ‘ ગ્રામ ’ કહેવાય છે. જ્યારે ગ્રામનો જનસમુદાય વિશેષ પ્રમાણમાં વધી જાય છે, ત્યારે તે ગામકું મટી જઈ નગર બને છે. અહીં ગામડાંઓને અનુલક્ષીને ગ્રામધર્મ કહેવામાં આવે છે. નગરો માટે તો જુદો નગરધર્મ કહેવામાં આવશે.

જે ધર્મના પાલનથી ગ્રામ્યજીવનની રક્ષા થતી હોય, હાનિ થતી ન હોય તે સામાન્યપણે ગ્રામધર્મ કહેવાય છે.

ગામમાંથી ચોરીઓ થતી અટકાવવી, વેસ્યાગમન થતું અટકાવવું, વિદ્વાન મનુષ્યોનું અપમાન થતું અટકાવવું, પશુહિંસા થતી અટકાવવી, કોર્ટ ચડી ગામના લોકોની નજર થતી સંપત્તિની રક્ષા કરવી, ગામના પટેલની કે મુખીની આજ્ઞા માથે ચડાવવી એ ગ્રામનો મુખ્ય ધર્મ છે.

ગ્રામધર્મ, જોકે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પર્યાપ્ત નથી, તોપણ જે ધર્મના પાલનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ધર્મનો પાયો અવશ્ય છે. જો ગ્રામધર્મ વ્યવસ્થિત ન હોય અને તેથી આખા ગામમાં ચોરી, લૂંટફાટ, વેશ્યાગમન, પશુહિંસા, અત્યાચાર, અનાચાર થતાં હોય તો તેવા ખરાબ ગામમાં જઈ આત્મશોધક ત્યાં શું આત્મસાધના સાધી શકે ખરો? કદાચ તે અજાણ્યે તે ખરાબ ગામમાં ચાલ્યો ગયો હોય અને ત્યાં ચોરના કે એવા બીજા કોઈ અત્યાચારીના ઘરનું અન્ન ખાવામાં આવી ગયું હોય તો માનસશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર તે ખરાબ અન્નની ખરાબ અસર તેના મન ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

આ સિવાય જે ગ્રામમાં ગ્રામધર્મનું પાલન કરવામાં આવતું નથી તે ગ્રામમાં એક સજ્જન કે સાધુપુરુષ દુષ્ટ માણસોની વચ્ચે પોતાની સજ્જનતાની કે સાધુતાની પૂરેપૂરી રક્ષા કરી શકતો નથી. તે કારણે તે સાધુપુરુષ તેવા ખરાબ ગામમાં સ્થિરવાસ કરી શકતો નથી. અને જ્યાં સુધી પ્રત્યેક ગામમાં ઓછામાં ઓછો એક પણ સન્માર્ગદર્શક—ગ્રામનાયક ન હોય ત્યાં સુધી ગ્રામવાસીઓમાં સદ્ધર્મ પ્રત્યે અભિરુચિ પેદા થતી નથી.

જ્યાં સદ્ધર્મ પ્રત્યે અભિરુચિ નથી ત્યાં સભ્યતા કે સંસ્કૃતિની રક્ષા થતી નથી. સભ્યતાની રક્ષા માટે ગ્રામધર્મની આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે સભ્યતા કે સંસ્કૃતિનું ઉદ્ભવસ્થાન ગ્રામધર્મ છે. એટલા માટે જ્યાં ગ્રામધર્મની રક્ષા થતી નથી ત્યાં સભ્યતા પણ જળવાતી નથી. અનાર્થદેશોમાં ગ્રામધર્મ ન હોવાને કારણે સભ્યતા પણ હોતી નથી, અને તેથી અસભ્ય—અનાર્થદેશમાં સાધુપુરુષોને વિચરવાનો ભગવાને નિષેધ કર્યો છે.

પ્રત્યેક ગામમાં સન્માર્ગદર્શક અથવા મુખીની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે તે જ ગ્રામજનોને ધર્માધર્મનું, સત્યાસત્યનું, સુખ-

દુઃખનું સાચું જ્ઞાન કરાવે છે અને ગ્રામજનોને સદ્ધર્મનો ઉપદેશ આપી સન્માર્ગ ઉપર લાવે છે.

કેશીશ્રમણ જેવા ચાર જ્ઞાનના સ્વામીએ ચિત્તપ્રધાન જેવા સન્માર્ગદર્શકની પ્રેરણાથી રાત્રી પરદેશીને સદ્ધર્મનો સદુપદેશ આપી ધર્મનો અનુરાગી બનાવ્યો હતો.

અત્યારે આપણી દશા આથી તદ્દન ઊલટી છે. આપણે સાધુપુરુષને સદ્ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની પ્રેરણા કરવાને બદલે તેમને પ્રશંસાત્મક સ્તુતિઓથી નવાજીએ છીએ, પણ જ્યારે ચિત્તપ્રધાનના જેવું સન્માર્ગદર્શક બનવાનું કામ માથે આવી પડે છે ત્યારે દૂર દૂર ભાગીએ છીએ. આ આપણી અકર્મણ્યતા સ્વયં છે. સન્માર્ગદર્શક બનવા જેટલું વ્યક્તિત્વ કેળવવા માટે સાચા કર્મક બનવાની આવશ્યકતા રહે છે.

જ્યાં ગ્રામધર્મ જાગૃત થાય છે ત્યાં જીવનધર્મની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. ખેડૂતોએ બીજરોપણ કરતાં પહેલાં ભૂમિને સારી રીતે ખેડવી આવશ્યક છે, તેમ ધર્મબીજને રોપવા માટે મનુષ્યે ગ્રામધર્મની ભૂમિ ખેડવી જરૂરી છે, કારણ કે ગ્રામધર્મની ભૂમિકામાંથી સભ્યતા, નાગરિકતા, રાષ્ટ્રીયતા આદિ ધર્માકુરો ફૂટી નીકળે છે.

ખેતીનું મૂળ જેમ ખેતરનું ખેડાણ છે તેમ ધર્મવૃક્ષનું મૂળ ગ્રામધર્મ છે. જ્યાં સુધી ધર્મવૃક્ષના ગ્રામધર્મરૂપ મૂળને નીતિજલથી સિંચવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સૂત્ર અને ચારિત્રરૂપી મીઠાં ફળ આવી ન શકે. મીઠાં ફળ મેળવવા માટે માણીએ પરમપુરુષાર્થ સેવવો પડે છે, તેમ ધર્મવૃક્ષમાંથી સૂત્રચારિત્રરૂપી મીઠાં ફળો મેળવવાં માટે માનવ-સમાજે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

ધર્મવૃક્ષના ગ્રામધર્મરૂપ મૂળને નીતિજલના નિયમિત સિંચનથી મજબૂત બનાવ્યા બાદ સૂત્રચારિત્રરૂપી મીઠાં ફળો અવશ્ય મેળવી શકાય છે.

(૨)

નગરધર્મ

[નગરધર્મ]

નગરધર્મનું ધરાપર પાલન કરવાની સાથે પોતાના આશ્રિત ગ્રામધર્મની પણ રક્ષા કરવી એ નાગરિકોનું પરમકર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્યના પાલનમાં જ નાગરિકોની નાગરિકતા રહેલી છે.

જ્યારે ગ્રામનો વિસ્તાર વધી જાય છે ત્યારે તે નગરના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ રીતે ગ્રામ એ નગરનો એક ભાગ હોવાથી ગ્રામનો ધર્મ પણ નગરનો ધર્મ ગણાય છે.

ગ્રામધર્મ અને નગરધર્મ એ બંને જુદાજુદા ધર્મો નથી, પણ ગ્રામધર્મ એ નગરધર્મનું જ એક પ્રધાન અંગ છે.

ગ્રામ અને નગર બંને પરસ્પર આધાર-આધેયભાવથી રહેલાં છે, અર્થાત્ ગ્રામ આધારરૂપ છે તો નગર આધેયરૂપ છે. ગ્રામ વિના નગરનું જીવન ટકતું નથી તેમ નગર વિના ગ્રામની રક્ષા થતી નથી. ગ્રામ જો પોતાનો ગ્રામધર્મ ભૂલી જાય અને નગર જો પોતાનો નગર-ધર્મ ભૂલી જાય તો ગ્રામ અને નગર બંનેનું પતન અવશ્યભાવી છે.

ગ્રામધર્મ અને નગરધર્મનો શરીર અને મગજના જેવો પરસ્પર ગાઠ સંબંધ છે. ગ્રામજનો શરીરના સ્થાને છે અને નાગરિકો મગજના સ્થાને છે. શરીર સ્વસ્થ હોય તો જ મગજ સ્વસ્થ હોય એ વાત સૌ જાણે છે. મગજ જોકે શરીરના પ્રમાણમાં નાનું છે તો પણ આખા શરીરના કાર્યનું સંચાલન તો તે જ કરે છે. જે કર્મવશાત્ મગજ અસ્થિર થઈ જાય તો તે પોતાની સાથે આખા શરીરને પણ હાનિ પહોંચાડે છે.

વર્તમાન સમયમાં નાગરિકોની અવસ્થા-વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ રહી છે, તેઓને પોતાની રક્ષાનું પણ ભાન નથી. તેમનું ધર્મજીવન પણ નષ્ટપ્રાય થઈ રહ્યું છે. ગ્રામધર્મને પોતાનો આધાર ન માનતાં આજના નાગરિકો નાટક, સિનેમા, નાચરંગ, ફેશન આદિમાં પોતાના સમયનો, શક્તિનો અને સંપત્તિનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે, વધારે શું? તેઓના પોતાના ધર્મનું—કર્તવ્યનું પણ તેમને ભાન નથી.

આજના નાગરિકોની આવી ખરાબ સ્થિતિ છે. આવી અવસ્થામાં તેઓ ગ્રામજનોની શી રક્ષા કરી શકે? મગજ અસ્થિર થઈ જવાથી જેમ શરીરને અવશ્ય હાનિ પહોંચે છે તેમ નાગરિકો પોતાનો નગર-ધર્મ ભૂલી જવાથી ગ્રામજનો પણ પોતાનો ગ્રામધર્મ ભૂલી રહ્યા છે.

નગરધર્મનું બરાબર પાલન કરવાની સાથે પોતાના આશ્રિત ગ્રામધર્મની પણ રક્ષા કરવી એ નાગરિકોનું પરમકર્તવ્ય છે.

વર્તમાન સમયમાં નાગરિકોનો શો ધર્મ છે? તે મારા પોતાના દૃષ્ટાન્તથી તમને સમજાવું:

તમે બધાએ મને આચાર્યપદે સ્થાપ્યો છે. તો મારું એ કર્તવ્ય છે કે હું તમને ધર્મોપદેશ આપી આચારમાં સ્થિર કરું. પણ જો હું એક બાજુ નિષ્ક્રિય થઈ બેસી જાઉં અને આચારનો ધર્મોપદેશ ન આપું, તો તમે મને શું કહોશો?

“આચાર્યશ્રી! આપ આચારનો ધર્મોપદેશ ન આપતાં બેસી રહો તો આચારધર્મનું પાલન કેમ થઈ શકે? આપે તો ધર્મોપદેશ આપવો જ જોઈએ.”

તમારું આ કથન ન્યાયયુક્ત છે. કારણ કે તમે બધાએ મને ધર્મનો આચાર્ય નિયત કર્યો છે. એટલે મારે આચારધર્મનો ઉપદેશ આપી મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ, કારણકે મારા આ કર્તવ્ય-પાલનમાં આચાર્યપદનું મહત્વ રહેલું છે.

બરાબર આ જ પ્રમાણે ગ્રામ અને નગરનો પારસ્પરિક સંબંધ છે.

શ્રાવકના ધર્મની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરવી એ આચાર્યનું કર્તવ્ય છે. તેવી જ રીતે પોતાના આશ્રિત ગ્રામજનોની રક્ષા કરવી એ નાગરિકોનું કર્તવ્ય છે.

આચાર્ય જો બેદરકાર બની નિષ્ક્રિય બેસી રહે તો શ્રાવકો અને સાધુઓના ધર્મની રક્ષા અને વૃદ્ધિ થતી નથી. તેવી જ રીતે નાગરિકો જો બેદરકાર થઈ જાય તો ગ્રામજનોનું કલ્યાણ થવાનો બહુ ઓછો સંભવ છે.

આજે જેટલા રાજનૈતિક આગેવાનો છે તેઓમાં વિશેષ નાગરિકો છે. અર્થાત્ અત્યારે રાજનીતિ નગરોના હાથમાં છે. પણ નગરધર્મ ભુલાઈ જવાને કારણે જે નાગરિકો ધારાસભા તથા બીજી કોઈ રાજકીય સંસ્થાઓના સભ્ય તરીકે ચુંટાય છે, તેઓ બધા પોતાના કર્તવ્યનું યથાવિધિ પાલન કરતા હોય એવું બહુ ઓછું જોવામાં આવે છે. પ્રજા તરફથી જે નાગરિકો ધારાસભામાં સભ્ય તરીકે ચુંટાયા હોય છે તેઓમાંના કેટલાક સભ્યો કીર્તિલોભથી પ્રજાહિતના વિદ્વાતક કાયદાઓનો વિરોધ કરવાને બદલે સમર્થન કરે છે, અને ફક્ત કીર્તિલોભી નાગરિકો પ્રજાના હિતનું રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણ કરવામાં

પોતાનો મત આપી પ્રજાહિતના વિધાતક કાયદાઓને પસાર કરવામાં સરકારને સાથ આપે છે.

આવા પ્રજાહિતવિધાતક કાયદાઓને ધડતી વખતે બનતો સખત વિરોધ કરવો એ પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા નાગરિક સભ્યોનો નગરધર્મ છે. પણ આ નગરધર્મ કીર્તિલોભને કારણે ભુલાઈ જવાથી નાગરિકો પોતાના હાથે પ્રજાહિતનું રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણ કરે છે.

કેટલાક નાગરિકાની એવી ખોટી માન્યતા છે કે “સરકારે—રાજ્યએ ધડેલા કાયદાઓનો વિરોધ કરવો એ રાજ્યનો—સરકારનો વિરોધ કરવા જેવું કૃત્ય છે, અને રાજ્ય—સરકાર વિરુદ્ધ કાર્ય ન કરવું જોઈએ એવી શાસ્ત્રકારોની આજ્ઞા છે.”

આ પ્રમાણે કહેનારા નાગરિકો શાસ્ત્રના વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણતા નથી એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે શાસ્ત્રકારોએ જે

વિરુદ્ધરજાઈકર્મ્મે^૧

અર્થાત્—રાજ્યથી વિરુદ્ધ કાર્ય ન કરવું જોઈએ કહ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે રાજ્ય એટલે સુવ્યવસ્થાથી વિરુદ્ધ કાર્ય ન કરવું જોઈએ. આ સૂત્રને વિષે સામાન્ય લોકોની જે ભ્રમણા પેદા થઈ છે તે ‘રાજ્ય અને રાજ’ શબ્દ વિષેની છે.

સામાન્ય લોકો ‘રાજ્ય’ને રાજ સમજી બેસે છે તે તેમની ખોટી ભૂલ છે. કારણ કે રાજ્ય એટલે દેશની સુવ્યવસ્થા. ‘રાજ્ય’—દેશની સુવ્યવસ્થાનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ એવું શાસ્ત્રનું ફરમાન છે. પણ રાજ્યને અનીતિ—અનાચારથી રાજ્યવ્યવસ્થા બગાડતો હોય તો તેની વિરુદ્ધ હિલચાલ કરવાની જૈનશાસ્ત્રો મના કરતાં નથી.

આજે શરાય, ગાંજે, ભાંગ, અપ્રીણ આદિ માદક પદાર્થોનો ઇશ્વરો સરકાર પોતે રાખે છે. હવે પ્રજા માદક પદાર્થોના અવશુલ્ક

૧ ત્રીજા અદત્તાદાન નામના વ્રતનો અતિથિયાર જુઓ: ઉપાસકદશાંગસૂત્ર

સમજીને માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરે તો સરકારની આવકનો લાભ ઓછો થવા લાગે, અને તેથી આવક વધારવા માટે સરકાર પ્રજાને એવો કાયદો કરે કે ‘પ્રત્યેક પ્રજાને રાજ્યની આવક વધારવા માટે પ્રતિદિન એક એક દાંડનો પ્યાલો પીવો આવશ્યક છે.’

શું પ્રજા રાજ—સરકારનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ એમ માની આ કાયદાને માન આપી સરકારની આજ્ઞાનું પાલન કરશે? પ્રજા તરફથી આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં જ આવશે.

રાજ્યની કે સરકારની આવી અનુચિત આજ્ઞાનો વિરોધ કરવો તે પ્રજાની તથા નાગરિકોની ખાસ ફરજ છે. એટલું જ નહિ પણ એક અનુચિત કાયદાને દૂર કરવા માટે જરૂર પડે તો ખીજા કાયદા-ઓનો પણ વિરોધ કરવો એ પ્રજાનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. કારણ કે પ્રજાહિતનો વિધાતક કાયદો પસાર થઈ જવાથી પ્રજાને હાનિ થાય છે.

જો તમે “રાજ્ય વિરુદ્ધ કાર્ય ન કરવું જોઈએ”—જૈનશાસ્ત્રની આ આજ્ઞાને ઉપર લખેલા અર્થ પ્રમાણે સમજતા હો તો આજે જે લોકો જૈનધર્મને ‘કાયરોનો ધર્મ’ કહી વગોવે છે તે લોકો કોઈ દિવસ તે પ્રમાણે કહેવાનું સાહસ પણ ન કરત.

જૈનધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત અહિંસાવાદ છે. જૈન અહિંસાવાદી હોય છે. અહિંસાવાદી કાયર હોતો નથી પણ વીર હોય છે. જો એક જ સાચો અહિંસાવાદી હોય તો તે અહિંસાના બળે લોહીનું એક પણ ટીપું પાડ્યા વિના મોટામાં મોટી પાશવિક શક્તિઓને પણ પરાસ્ત કરી શકે છે. એવું અહિંસામાં અમાપ—અમોઘ બળ રહેલું છે.

આ અનુકરણશીલ યુગમાં અમોઘ ગ્રામજનો પણ શહેરીઓની માફક નાટક, સિનેમા, નાચરંગ, ફેશન આદિમાં સમય, શક્તિ અને

સંપત્તિનો દુર્વ્ય કરતા શીખી રહ્યા છે. ફલતઃ વિલાસિતાએ ગામ-ડાંઓમાં પણ વાસ કર્યો છે. વિલાસિતાએ ગરીબાઈ આણી છે અને ગરીબાઈને લીધે જનસમાજને આવશ્યક જીવનદાયક પદાર્થો જેવા કે ઘી, દૂધ વગેરે મળવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે. આ બધું વિલાસિતાનું દુષ્પરિણામ છે.

સંસારમાં રહેલા પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે વ્યક્તિના હિતની અપેક્ષાએ સમષ્ટિનું હિત સાધવાનું દષ્ટિબિન્દુ પોતાની નજર સામે રાખી સત્પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે. આ પ્રમાણે સત્પ્રવૃત્તિ કરવામાં જ માનવસમાજનું કલ્યાણ રહેલું છે.

જે મનુષ્ય પોતાનું કે પોતાના જ કુટુંબનું હિત સાધવામાં તત્પર રહે છે અને સમસ્ત પ્રાણીમાત્રના સુખનું ધ્યાન પણ રાખતો નથી તે માણસ નીતિજ્ઞ નથી પણ નીતિહીન છે.

માનવસ્વભાવ હમેશાં અનુકરણશીલ છે. બાળક જેમ પોતાના માતાપિતા વગેરે વડીલોનું અનુકરણ કરે છે, તેમ અશિક્ષિત કે અર્ધ-શિક્ષિત ગ્રામજનો શિક્ષિત નાગરિકોનું અનુકરણ કરે છે. માતાપિતાની સારી કે માઠી અસર બાળક ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી, તેમ નાગરિકોની સારી કે માઠી અસર ગ્રામજનો ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી.

જે નગરવાસીઓ ગ્રામજનોનું હિત દષ્ટિમાં રાખીને નગરધર્મનું બરાબર પાલન કરશે તો તેથી રાષ્ટ્રનું અધિક હિત થવા સંભવ છે.

(૩)

રાષ્ટ્રધર્મ

[રટ્ટધમ્મે]

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી ।

જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ વધારે પ્રિય છે.

જ્યારે ગ્રામોમાં ગ્રામધર્મનું અને નગરોમાં નગરધર્મનું બરાબર પાલન થાય છે ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ગામમાં જો ગ્રામાણિક મનુષ્યોનો નિવાસ હશે તો શહેરવાળાઓએ પણ ગ્રામાણિક બનવું પડશે, અને નગરનિવાસીઓ ગ્રામાણિક બનશે તો તેઓનો પ્રભાવ સમસ્ત રાષ્ટ્ર ઉપર પડ્યા વિના રહેશે નહિ.

ભારતવર્ષના અધઃપતનનું કલંક આજે ગ્રામજનતા ઉપર નહિ પણ નાગરિકો ઉપર ઢોળવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં આ વાત પણ સાચી છે.

જ્યારથી ભારતવર્ષના પતનનો પ્રારંભ થયો છે ત્યારથી ઇતિહાસનાં પાનાંઓ ફેરવવાથી માલૂમ પડે છે કે થોડા નાગરિકોએ પોતાનો નગરધર્મ ન પાળવાને કારણે રાષ્ટ્રધર્મનો લોપ થયો.

જયચંદ્રના જમાનાથી માંડીને મિરઝાકર તથા તેના પછી આજ સુધી આપણે તે જ દુર્દશા દેખતા આવીએ છીએ.

અંગાળમાં જે વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાર્યકર્તાઓ પોતાની કુટિલતાથી દેશને દુઃખ આપી રહ્યા હતા અને મીઠા જેવી સાધારણ ચીજનો ઇજારો અખત્યાર કરી એવો અત્યાચાર કરી રહ્યા હતા કે જે કોઈના ઘરમાંથી પાંચ શેર જેટલું પણ મીઠું નીકળી આવતું તો તેની બધી સંપત્તિ જપ્ત કરી લેવામાં આવતી એટલું જ નહિ પણ પોતાનો વ્યાપાર વધારવા તથા પોતાના સ્વાર્થની પૂર્તિ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ વણકરોમાંથી અનેકના અંગૂઠા સુધ્ધાં કાપી નાંખ્યાં હતા.^૧

તે જમાનામાં આવ. અત્યાચારોનો પ્રતિકાર કરવો એ એક પ્રકારે અસંભવ જેવું થઈ ગયું હતું. આનું પ્રધાન કારણ માત્ર એ જ હતું કે જગતશેઠ અમીચંદ તથા મહારાજ નંદકુમાર જેવા પ્રસિદ્ધ નાગરિકો પણ કેવળ પોતાના સ્વાર્થને સાધવા માટે દેશદ્રોહ કરી રહ્યા હતા.

ભારતનું જ નહિ, પણ કોઈપણ રાષ્ટ્રના પતનનું કારણ શોધશો તો તમને માલૂમ પડશે કે તે રાષ્ટ્રના નાગરિકોદ્વારા પોતાનો નગર-ધર્મ પાળી ન શકવાને કારણે જ રાષ્ટ્રનું અધઃપતન થયું હોય છે.

અત્યારે સુદ્ધીભર વિદેશીઓ તેત્રીસ કરોડ ભારતીઓ ઉપર શાસન કરે છે તેનું પ્રધાન કારણ એ જ છે કે અત્યારે નાગરિકોદ્વારા બરાબર નગરધર્મ પાળાતો નથી.

જે નાગરિકો નગરધર્મનું બરાબર પાલન કરતા નથી તેઓ રાષ્ટ્રનું અપમાન કરે છે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દેશદ્રોહ કરે છે.

ત્યાં સુધી ગ્રામજનો ગ્રામધર્મનું અને નાગરિકો નગરધર્મનું બરાબર પાલન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય નહિ કરી લે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થવું અસંભવિત છે.

૧ જુઓ: ‘ પ્લાસીનું યુદ્ધ, અંગાળા બેઢાલ ’ પુસ્તકો.

‘રાષ્ટ્ર’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં શાસ્ત્રકાર ફરમાવે છે કે જે પ્રાકૃતિક મર્યાદાથી મર્યાદિત હોય, એક જ ગતિ તથા એક જ સભ્યતાના મનુષ્યો જ્યાં રહેતા હોય, તે દેશનું નામ રાષ્ટ્ર છે.

ગામો તથા નગરોનો સમૂહ—સમુદાય પણ રાષ્ટ્ર કહેવાય છે.

જે કાર્ય કરવાથી રાષ્ટ્ર સુવ્યવસ્થિત થાય, રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ—પ્રગતિ થાય, માનવસમાજ પોતાના ધર્મનું ખરાબર પાલન કરતાં શીખે, રાષ્ટ્રની સંપત્તિનું સંરક્ષણ થાય, સુખશાન્તિનો ફેલાવો થાય, પ્રજા સુખી થાય, રાષ્ટ્રની પ્રસિદ્ધિ થાય અને કોઈ અત્યાચારી પરરાષ્ટ્ર સ્વરાષ્ટ્રના કોઈ અંગપ્રત્યંગ ઉપર પણ અત્યાચાર ન કરી શકે તે રાષ્ટ્રધર્મ છે.

રાષ્ટ્રધર્મનું પાલન કરવાની જવાબદારી રાષ્ટ્રનિવાસી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર છે. કારણ કે એક જ વ્યક્તિનાં કરેલાં સારાં કે ખરાબ કામોથી રાષ્ટ્ર વિખ્યાત કે બદનામ થઈ શકે છે. આ વાત નીચેના બેલા ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે:

એક દિવસ એક ભારતીય સજ્જન (!) યુરોપની એક મોટી લાયબ્રેરીમાં ગ્રન્થાવલોકન માટે ગયેલા. ત્યાં એક સચિત્ર પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં એક સુંદર બહુમૂલ્ય ચિત્ર તેમના જોવામાં આવ્યું. તેમને તે ચિત્ર ખૂબ જ ગમી ગયું, અને ચોરીછૂપીથી કોઈ પણ ઉપાયે તે ચિત્ર ચોરી લીધું. દુર્ભાગ્યે કે સુભાગ્યે તે વાત ગ્રન્થપાલના જાણવામાં આવી. ગ્રન્થપાલે તપાસ કરી તેમને પકડ્યા અને ઉચિત દંડ આપ્યો. આ દુષ્કૃત્યનું દુષ્પરિણામ એ આવ્યું કે ગ્રન્થપાલે ખીજે દિવસે એવો નિયમ બનાવ્યો કે “આ લાયબ્રેરીમાં કોઈ ભારતવાસીને આજ્ઞા માગ્યા સિવાય દાખલ થવાની રજૂ નથી.”

એક વ્યક્તિના દુષ્કૃત્યથી ભારતના હજારો વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં જઈ તે લાયબ્રેરીમાં બહુમૂલ્ય ગ્રન્થોનો જ્ઞાનાભ્યાસ કરી જ્ઞાનલાભ

મેળવતા હતા તે લાલ મળવો બંધ થયો. એટલું જ નહિ પણ તે લોકોએ એક ભારતીય વ્યક્તિની આ ચોરીની જાહેરપત્રોમાં ખૂબ જ ચર્ચા કરી અને એ રીતે ભારતીયોને નીચે પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રાષ્ટ્રની એક જ વ્યક્તિદ્વારા રાષ્ટ્રધર્મ ન પાળી શકવાને કારણે સમસ્ત રાષ્ટ્રને આ હાનિ સહન કરવી પડે છે.

આ વાતથી વિપરીત વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ડૉ. જગદીશ-ચન્દ્ર બોઝ, સ્વામી વિવેકાનન્દ, મહાત્મા ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રહિતૈષીઓએ યુરોપ આદિ પરરાષ્ટ્રમાં જઈ, રાષ્ટ્રધર્મ પાળી, પોતાની રાષ્ટ્રીયતાનો, ઉન્નત રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પરિચય આપી, ભારતમાતાની ગુણગાથા ગાઈ, ભારતમાતાનું મસ્તક ઊંચું રાખ્યું છે. એટલા જ માટે કહેવામાં આવે છે કે:—‘ રાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર રાષ્ટ્રનો આધાર છે.’

કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મકલ્યાણ કરનારાઓને ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ આદિની શી આવશ્યકતા છે ? આ પ્રમાણે કહેનારાઓનું કથન ઠીક નથી. કારણ કે આત્મસાધકોએ પણ ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ તથા રાષ્ટ્રધર્મ સાથે થોડોઘણો સંબંધ રાખવો પડે છે, કારણ કે સાધુઓએ ગ્રામ, નગર તથા રાષ્ટ્રમાં રહેવું પડે છે, વિચરવું પડે છે તથા ત્યાં આહારપાણી પણ કરવાં પડે છે. જો ગ્રામનિવાસીઓ અધર્મી, ચોર કે અત્યાચારી હોય તો તેઓનું અન્ન ખાનાર આત્મસાધક ધર્માત્મા કે સ્વતન્ત્ર વિચાર કરનાર મહાત્મા કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે ‘ આહાર તેવા ઓડકાર ’ એ માનસશાસ્ત્રના સૂત્રાનુસાર જેવા વિચાર રાખનારાઓનું અન્ન ખાવામાં આવે છે પ્રાચ: તેવા જ વિચારો અન્ન ખાનારમાં ઊતરી આવે છે.

ન્યાં સુધી ગૃહસ્થ ઉપાસકોનું જીવન પવિત્ર ન થાય ત્યાં સુધી સાધુઓનું જીવન પવિત્ર રહેવું ધણું દુષ્કર છે. જો ગૃહસ્થઉપાસકો પોતાનો ધર્મ પાળવામાં દૃઢ રહે તો સાધુઓએ પણ સંયમપાલનમાં દૃઢ રહેવું જ પડશે. આ ધ્રુવસત્ય છે.

શ્રી દશવૈકલિકસૂત્રના પહેલા અધ્યાયની પહેલી ગાથાની ટીકામાં નીતિમાન પુરુષોનું ન્યાયોપાર્જિત અન્ન જ સાધુઓને માટે ગ્રાહ્ય બતાવેલ છે.

જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રનો પ્રત્યેક સભ્ય રાષ્ટ્રધર્મનું બરાબર પાલન કરતો નથી ત્યાં સુધી સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ હમેશાં ભયમાં રહે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રધર્મ આધાર અને સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ આધેય છે. આધારનો નાશ થઈ જવાથી આધેયનો પણ નાશ થઈ જાય છે. જેવી રીતે પાત્ર વિના ઘી ટકી શકતું નથી તેમ રાષ્ટ્રધર્મ વિના સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ ટકી શકતાં નથી.

આ વાત નીચેના ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે:

એક વહાણ, મનુષ્યોથી ભરેલું ભર નદીમાં જઈ રહ્યું છે. માર્ગમાં એક મૂઠ માણસ એક મનુષ્યને ઉપાડી નદીમાં ફેંકવા તૈયાર થાય છે, જ્યારે બીજો મૂર્ખ માણસ એક અણીદાર હથિયાર વડે વહાણમાં છેદ પાડી રહ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં એ બેમાંથી કોને પહેલાં રોકવો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ બુદ્ધિમાન પુરુષોને પૂછવામાં આવે તો વહાણમાં છેદ પાડનાર માણસને પહેલાં જ રોકવો જોઈએ, એવો મળશે.

અહીં સામાન્ય મનુષ્યને એ શંકા અવશ્ય થાય કે વહાણમાં છેદ પાડનાર મનુષ્યને પહેલાં રોકવામાં આવે અને જીવિત મનુષ્યને નદીમાં ફેંકનારને બાદ રોકવામાં આવે એમ કેમ ?

આ પ્રમાણે કહેનારાઓએ જરા વિચારવું જોઈએ કે જો વહાણમાં કોઈ મુસાફર ન હોત અથવા તો વહાણ નદીકિનારે પડ્યું હોત તો તે વખતે વહાણમાં છેદ પાડવામાં આવે તો તો ખાસ નુકસાન થાય નહિ, પણ જ્યારે વહાણમાં મનુષ્યો બેઠેલા છે અને તે વહાણ ભરનદીમાં જઈ રહ્યું છે ત્યારે વહાણમાં છેદ પડી જાય તો જે મનુષ્યો વહાણમાં બેઠેલા હોય તે બધા નદીમાં ડૂબી જાય અને મરી જાય.

જે પ્રત્યેક માણસ વહાણમાં છેદ પાડતી વખતે આત્મરક્ષાનો જ વિચાર કરવા બેસી જાય અને બીજા માણસોની જરા પણ પરવા પણ કરે નહિ તો તેનું પરિણામ સારું આવે નહિ.

જે લોકો રાષ્ટ્રની રક્ષા કરવાને બદલે કેવળ વ્યક્તિની જ રક્ષા કરવા ચાહે છે તેઓએ પણ ઉપરની વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

આત્મધર્મની કેવળ બાહ્ય વાતો કરનારા લોકો સંસારને લગતાં ઘણાં કામો કરે છે. પણ જ્યારે આચારધર્મના પાલનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તેઓ “અમારે સંસારની વાતથી શી મતલબ ?” એમ કહી આત્મધર્મના ઓઠા નીચે છટકી જાય છે, અને એ રીતે રાષ્ટ્રના ઉપકારથી વિમુખ થઈ જાય છે.

લગવાન મહાવીર જેવા મહાપુરુષે પણ કેવળજ્ઞાન થઈ ગયા પછી પણ કેવળ સમષ્ટિના—જગતમાત્રના—કલ્યાણની ઇચ્છાએ ધર્મોપદેશ આપ્યો છે અને મોક્ષનો રાજમાર્ગ બતાવ્યો છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાનધારીઓની આવી દૃશા છે ત્યારે સંસારમાં રહેવા છતાં પણ એમ કહેવું કે “અમારે ગ્રામ, નગર કે રાષ્ટ્ર સાથે શો સંબંધ ?” એ પામર મનુષ્યોની કેટલી બધી કૃતમ્નતા કહેવાય !!

પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવો, દુષ્ક્રિયા પ્રાણીઓને ઉગારવા એ ધર્મ છે. આ સાધારણ વાત સમજતાં છતાં પણ કેટલાક લોકો રાષ્ટ્રરક્ષાનાં કામોથી હજારો ગાઉ દૂર રહે છે. રાષ્ટ્ર પ્રત્યે આવી ઉદાસીનતા હોવાનું કારણ રાષ્ટ્રધર્મની મહત્તાનું અજ્ઞાન છે.

કોઈ પણ આત્મ-સન્માનવાળો માણસ પોતાનું કે પોતાની માતાનું અપમાન સહી શકતો નથી. તે પોતાનું કે પોતાની માતાનું અપમાન થતું જોઈ કંકળી બેઠે છે.

આપણને જન્મ આપનાર, પાળીપોષી મોટા કરનાર આપણી માતા તો માતા છે જ, પણ પેટમાંથી પાણી કાઢી પાણી પાનાર, ઉદરમાંથી અન્ન કાઢી અન્ન આપનાર, પોતે નિર્વસ્ત્ર રહી વસ્ત્ર પહેરાવનાર તે માતાની પણ માતા તે આપણી માતૃભૂમિ છે. માતાનો અને માતૃભૂમિનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी—અર્થાત્ જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ વધારે પ્રિય છે. આ આર્ષવચન તદ્દન સત્ય છે. આ ભારતદેશ આપણો દેશ છે. આપણી માતૃભૂમિ છે. આપણે તેનાં સંતાનો છીએ. માતાની આબરૂની રક્ષા કરવી એ સંતાનોની ફરજ છે.

જે કાયદાએને લીધે, જે પરદેશી વસ્તુઓના વ્યવહારને લીધે, માતૃભૂમિની આબરૂના કાંકરા થતા હોય, રાષ્ટ્રધર્મને ધક્કો પહોંચતો હોય અને સ્વતંત્રતાનાં વેચાણ થતાં હોય તે કાયદાઓને, વિદેશી વસ્તુના વ્યવહારને, બંધ કરવાને બદલે વૈભવવિલાસનાં સાધનો વધારી તેમાં રાષ્ટ્રસંપત્તિ અને શરીરસંપત્તિનો નાશ કરતા રહેવું અને એ રીતે રાષ્ટ્રનાં બંધનો ઢીલાં કરવાને બદલે મજબૂત કરતા જવું એમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યે જેટલું પુત્રત્વ દાખવવું જોઈએ તેટલું પુત્રત્વ નથી તેમ મનુષ્યત્વ પણ નથી.

માતાની મુક્તિ માટે પુત્રે સ્વદેશાભિમાન, સ્વાર્પણ અને સેવાનાં સૂત્રો સ્વીકારવાં જોઈએ.

નીચેના સુવર્ણક્ષેત્રો તમારા હૃદયપટમાં કોતરી રાખજો કે:—
‘રાષ્ટ્રની રક્ષામાં આપણું રક્ષણ છે, અને રાષ્ટ્રના ભક્ષણમાં આપણું ભક્ષણ છે.’

શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવાથી એક ખાસ વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે “રાષ્ટ્રધર્મ વિના સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ ટકી શકતો નથી.” આ વાતની નીચે લખેલાં જૈનશાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી વધારે પુષ્ટિ થાય છે:

શ્રી ઋષભદેવભગવાને જન્મ લીધા બાદ ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મની સ્થાપના કરી હતી. તેઓશ્રીએ પોતાના આયુષ્યના ૨૦ ભાગો કુમારવસ્થામાં વ્યતીત કર્યા હતા. ૬૩ ભાગો રાષ્ટ્રધર્મના સંશોધન અને પ્રચારમાં પસાર કર્યા હતા અને એક ભાગ સૂત્ર-ચારિત્રધર્મના પ્રચારમાં પસાર કર્યો હતો.

આ સિવાય જંબુદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ નામના સૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે:- પહેલાં સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનો નાશ થશે, પછી રાષ્ટ્રધર્મનો નાશ થશે. આ ઉલ્લેખથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં સુધી સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ છે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રધર્મનું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય આવશ્યક છે. કારણ કે સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે રાષ્ટ્રધર્મનો સર્વપ્રથમ શ્રી ઋષભદેવભગવાને પ્રચાર કર્યો હતો.

ઉપર લખેલા સૂત્રના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનો નાશ થયા પછી પણ રાષ્ટ્રધર્મ ટકી રહેશે અર્થાત્ સૂત્ર-ચારિત્ર-ધર્મના જન્મથી પહેલાં અને તેના નાશના અન્ત સુધી રાષ્ટ્રધર્મ પ્રચલિત રહેશે.

જો કોઈ મનુષ્ય કહે કે અમારે રાષ્ટ્રધર્મ સાથે શું લાગેવળગે? તો તેમને પૂછવું જોઈએ કે સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ સાથે તમારે સંબંધ છે કે નહિ? જો સંબંધ છે તો રાષ્ટ્રધર્મ વિના સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ ટકી શકતાં નથી એટલે સૂત્ર-ચારિત્રધર્મના પાલન માટે પણ રાષ્ટ્ર-ધર્મનું પાલન કરવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આ રીતે રાષ્ટ્રધર્મનો નિષેધ કદાપિ કરી શકાય એમ નથી. કારણ કે સ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે:-

ધર્મં ચરમાણસ્ત્વ પંચ ણિસ્ત્વા ઠાણા પં૦ તં૦
છક્ષાપ, ગણે, રાયા, ગિહવર્દ, સરીરં-સૂત્ર-૬૪૮

અર્થાત્—સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનો જેમણે સ્વીકાર કર્યો છે તે સાધુઓએ પણ (૧) છકાય, (૨) ગચ્છ, (૩) રાજ્ઞ, (૪) ગૃહપતિ અને (૫) શરોર, એ પાંચ વસ્તુઓનો આધાર લેવો પડે છે.

ઉપર લખેલા શાસ્ત્રોલ્લેખથી એ વાત સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર લખેલી પાંચ વસ્તુઓનો આધાર લીધા વિના સૂત્ર-ચારિત્ર-ધર્મ ટકી શકતો નથી.

ઉપરના સૂત્રમાં વપરાયેલો ‘રાજ્ઞ’ શબ્દ રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્ર શબ્દનો વાચક છે. જે રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા અર્થાત્ રાજ્યપ્રબન્ધ સારો ન હોય તો ચોરી, હિંસા, અભ્યાચાર, અનાચાર આદિ કુકર્મો ફેલાશે અને તેથી સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનું ખરાબર પાલન થઈ શકશે નહિ; કારણ કે જે લોકો પોતાની રક્ષા માટે અસ્ત્રશસ્ત્રાદિ રાખે છે તેમનું પણ રાજ્યની સુવ્યવસ્થા વિના દુષ્ટોથી રક્ષણ થતું નથી તો સાધુઓ કે જેઓ કોઈને મારવા માટે નાની સરખી લાકડી પણ રાખતા નથી તેઓ શું રાજ્યની સુવ્યવસ્થા વિના દુષ્ટ લોકોની દુષ્ટતાને લીધે સંસારમાં શાન્તિપૂર્વક ધર્મપાલન કરી શકશે? નહિ. એટલા જ માટે શાસ્ત્રકારોએ રાજ્યને ધર્મના રક્ષક અને પાલક કહ્યું છે. રાષ્ટ્ર-ધર્મ સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનું રક્ષણ કરે છે માટે શાસ્ત્રકારોએ રાષ્ટ્ર-ધર્મની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારી છે.

જે લોકો ધર્મનું એક બાબુથી રક્ષણ કરે છે અને બીજી બાબુથી ધર્મનો નાશ થવા દે છે તેઓ શું ધર્મને ટકાવી શકે ખરા? નહિ. કેવળ સૂત્ર-ચારિત્રધર્મને ધર્મ માનવો અને રાષ્ટ્ર-ધર્મને ધર્મ ન માનવો તે મકાનનો પાયો ખોદીને મકાનને કાયમ રાખવું અથવા વૃક્ષનું મૂળ ઉખેડી નાંખીને, વૃક્ષને નવપલ્લવિત બનાવવાની આશા રાખવા સમાન છે.

સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ મકાન અથવા વૃક્ષ સમાન છે. જ્યારે રાષ્ટ્ર-ધર્મ મકાનના પાયા અથવા વૃક્ષની જડ સમાન છે.

જે લોકો ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મનું મૂલોચ્છેદન કરે છે તેઓ સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનો પણ આડકતરી રીતે નિષેધ કરી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે ચારિત્રધર્મના નામે જે રાષ્ટ્રધર્મોદ્ધિની અવગણના કરે છે તેઓને શાસ્ત્રધર્મ અને સમયધર્મનું ગહન ચિન્તન-મનન કરવાની જરૂર છે. વગરવિચાર્યે અથવા તો શાસ્ત્રોનું ગહન અધ્યયન કે મનન કર્યા વિના જે કોઈની સારીખોટી વાત માની લેવામાં આવે છે તેને આગળ જતાં પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. આવા કલ્પનાજન્ય ખોટા વિચારો ધારણ કરવાથી આજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મને હાનિ પહોંચવાની પૂરેપૂરી સંભાવના છે. એટલા જ માટે અમે કહીએ છીએ કે પ્રત્યેક વાતને શુદ્ધિપૂર્વક વિચારો, ખીજાઓ જે ઠીક કહે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો અને શાસ્ત્રોને તત્ત્વદૃષ્ટિથી દેખો. કેવળ અન્ધવિશ્વાસથી કે સંકુચિત મનોવૃત્તિથી પોતાની કલ્પેલી વાતને પકડી રાખો નહિ અર્થાત્ દુરાગ્રહ કે મતાગ્રહ રાખો નહિ.

આજે લોકો જૈનોની હાંસી કરે છે; એમાં જૈનશાસ્ત્રોનો દોષ નથી. આપણો જ દોષ છે. શાસ્ત્રો તો સ્પષ્ટ કહે છે કે:

રાષ્ટ્રધર્મ પણ ધર્મનું એક પ્રધાન અંગ છે.

રાષ્ટ્રધર્મનું મહત્ત્વ સમજનાર અને સમજાવનારાઓની સંખ્યા ઓછી થઈ જવાથી ‘રાષ્ટ્રધર્મ’ આચરણમાં લાવવો અત્યારે મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. રાષ્ટ્રધર્મને વ્યવહારમાં ન લાવવાને કારણે જ લોકો જૈનધર્મને સંકુચિત અને અવ્યાવહારિક ધર્મ કહી વગેવે છે.

રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં પહેલાં ભગવાન ઋષભદેવનું ઉદાહરણ એટલા માટે આપવામાં આવ્યું છે કે તમે લોકો ભગવાન ઋષભદેવે ઉપદેશેલા રાષ્ટ્રધર્મને યરાચર સમજો.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:

‘પયાહિયદ્વયાય-પ્રજાહિતાર્થાય’

અર્થાત્-ભગવાન ઋષભદેવે પ્રજાહિતનું કાર્ય કર્યું હતું. તેઓશ્રીએ સ્થાપિત કરેલી રાજનીતિથી આજે આપણો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. ભગવાન ઋષભદેવે જે નીતિઓ સ્થાપિત કરી છે તે પ્રજાહિતને કેટલી સાધનારી છે તે કેવળ તેમણે સ્થાપિત કરેલી નીતિઓમાંની એક વિવાહનીતિ સમજવાથી સ્પષ્ટ થશે.

આજે જે વિવાહબંધન ન હોત તો આજે માનવસમાજની શી દશા હોત? જુગલ્યાઓમાં તો શાન્ત સ્વભાવ હતો જેથી તેઓ કામવિકારને વશમાં રાખી શકતા હતા. પરંતુ આજે વિવાહબંધન હોવા છતાં પણ ઘણા લોકો પરસ્ત્રી ઉપર કામદષ્ટિ ફેંકે છે. તો જે વિવાહબંધન માનવસમાજમાં ન હોત તો અત્યારે પશુઓથી પણ આપણી સ્થિતિ ખરાબ હોત યા નહિ? પશુઓમાં તો હજુ મર્યાદા છે. પરંતુ માનવસમાજમાં વિવાહબંધન હોવા છતાં પણ મનુષ્યોને જ્યારે કામવાસના તૃપ્ત કરવાની મર્યાદા મર્યાદિત નથી, તો પછી વિવાહબંધન ન હોત તો માનવસમાજની શી સ્થિતિ થાત એ કલ્પના પણ ભયંકર છે.

આ વાત ઉપર વિશેષ વિચાર કરવાથી ભગવાન ઋષભદેવે સ્થાપેલી રાજનીતિનું તથા તેમણે પ્રસ્પેષા રાષ્ટ્રધર્મનું મહત્ત્વ સમજમાં આવે છે.

રાષ્ટ્રધર્મનો મુખ્ય સાર એ છે કે:

प्रेक्ष्य, राज्य, स्वातन्त्र्य यही तो राष्ट्र अङ्ग है
शिर, धड़, टाँगों सबुझ जुड़े हैं अङ्ग सङ्ग है।

*

*

*

વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ સબ મિલે એક હી ધારમેં ।
મિલા શાન્તિસુખ રાષ્ટ્રકે પાવન પારાવારમેં ॥

*

*

*

અઙ્ગ રાષ્ટ્રકા બના હુઆ પ્રત્યેક વ્યક્તિ હો,
કેન્દ્રિત નિયમિત કિયે સમીકો રાજશક્તિ હો ।

*

*

*

*

ભરા હૃદયમેં રાષ્ટ્રગર્વ હો, દેશભક્તિ હો;
સમતામેં અનુરક્તિ, વિષમતા સે વિરક્તિ હો ॥

*

*

— *

*

રાષ્ટ્રપતાકા પર લિખા રહે ‘ન્યાય-સ્વાધીનતા’
પરાધીનતા સે નહીં બઢકર કોઈ દીનતા ॥-ત્રિશૂલ’

*

*

*

અર્થાત્-એક્ય, રાજ્ય, સ્વાતન્ત્ર્ય એ શરીરના હાથ પગ જેવાં
રાષ્ટ્રશરીરનાં પ્રધાન અંગો છે.

વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજની સુખશાન્તિમાં રાષ્ટ્રની સુખ-
શાન્તિ રહેલી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ રાષ્ટ્રનું એક અંગ છે એટલા માટે
પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રાષ્ટ્રશક્તિ ભરેલી છે. પ્રત્યેકના હૃદયમાં રાષ્ટ્રગર્વ અને
દેશભક્તિ હોવાં જોઈએ.

સમભાવના, ન્યાયપ્રિયતા અને સ્વાધીનતા એ રાષ્ટ્રપતાકાના
રંગોથી પ્રત્યેક વ્યક્તિનું હૃદય રંગાયેલું હોવું જોઈએ.

૪)

વ્રતધર્મ

[પાશ્વળ્લ-ધર્મ]

અહિંસાવ્રત, સત્યવ્રત, અસ્તેયવ્રત, અભયવ્રત, બ્રહ્મચર્યવ્રત, સ્વાદેન્દ્રિયનિગ્રહવ્રત, અપરિગ્રહવ્રત, વગેરે જે જે વ્રતો તમે ધારણ કર્યા હોય તેના પાલનમાં તમે દૃઢ રહેજો, તેને ઝાડની માફક વળગી રહેજો. એટલે બધી જીતોની એ એક જ કૂંચી છે. એવો આપણો ધર્મ છે.

—પૂ. ગાંધીજી

ધર્મના પાલન માટે દૃઢ નિશ્ચય અર્થાત્ વ્રતધર્મની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. આ વ્રત લક્ષ્યમાં રાખીને શાસ્ત્રકારોએ ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મના બરાબર પાલન માટે દૃઢ નિશ્ચય—વ્રતધર્મની અગત્ય સ્વીકારેલ છે.

વ્રતધર્મ એટલે શું? વ્રતધર્મનું જીવનમાં શું સ્થાન છે? વ્રતધર્મના પાલનથી ધર્મનું પાલન કેવી રીતે થાય છે? એ વિષે અહીં થોડાઘણો વિચાર કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રકારોએ વ્રતધર્મને પાખંડધર્મના નામે વર્ણવ્યો છે. અહીં પાખંડ શબ્દ જરા અળખામણો લાગે છે. પણ અહીં પાખંડ શબ્દ

જે સામાન્યતઃ દંભ અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થમાં વિવક્ષિત થયેલો નથી. પણ અહીં પાખંડ શબ્દ 'વ્રત' એ અર્થમાં વપરાયેલો છે; એટલે આપણે 'પાખંડ' શબ્દથી ગભરાઈ જવાનું કશું કારણ નથી. કારણ કે અહીં વપરાયેલો પાખંડ શબ્દ તો ભયમુક્ત કરનારો અને વ્રતપાલનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરાવનારો છે.

સાધારણ મનુષ્યને પાખંડધર્મનો અર્થ પૂછવામાં આવે તો તે એકદમ વિચારવમળમાં ગોથાં ખાવા માંડે છે, અને એ સ્થિતિમાં તે પાખંડ તે ધર્મ કેવી રીતે હોઈ શકે અને ધર્મ તે પાખંડ કેમ હોઈ શકે એમ પ્રશ્નપરંપરામાં ગુંચવાઈ જાય છે. આમાં સાધારણ લોકોનો દોષ નથી. કારણ કે સાધારણ રીતે વ્યવહારભાષામાં પાખંડ શબ્દ દંભના અર્થમાં વપરાય છે. પણ શાસ્ત્રીય ભાષામાં 'પાખંડ' શબ્દ વ્રતપાલન, દૃઢ નિશ્ચય એ અર્થમાં પણ વપરાયેલો છે.

પાખંડ શબ્દ અનેકાર્થક છે. તેનો અર્થ દંભ પણ થાય છે અને વ્રત પણ થાય છે.

શ્રી દશવૈકલિકસૂત્રના ખીજ અધ્યાયની નિર્ધુક્તિ ૧૫૮ની ટીકામાં પાખંડ શબ્દનો 'વ્રત' અર્થમાં નિમ્નાનુસાર ઉલ્લેખ મળે છે:

**પાષ્ણંદં વ્રતમિત્યાહુસ્તચસ્યાસ્ત્યમલં ભુવિ ।
સ પાષ્ણંદી વદન્ત્યન્યે, કર્મપાશાદ્વિનિર્ગતઃ ।**

૧ ડૉ. હોર્નલે 'પખંડ' શબ્દનો નીચે મુજબ અર્થ કરે છે:—પર પાષ્ણંદાઃ પરદર્શનિનસ્તેષાં પ્રશંસા ગુણોત્કોર્તનમ્ પરપાષ્ણંદસંસ્તવસ્તસ્ય પરિચયઃ ।

Praising of heterodox teachers and intimacy with heterodox teachers. In Yog. 11, 17 mithyadrishi-prashan-sanm. The word પાષ્ણંદ has, with the Jains, no bad sense. It means generally the adherent of any religion, especially of their own house: with the Brahmans, it came to

અર્થાત્:-પાખંડ વ્રતનું નામ છે. તે વ્રત જેમનું નિર્મળ છે એવાં કર્મબંધનોથી મુક્ત પુરુષ પાખંડી અર્થાત્ સુવ્રતી કહેવાય છે.

mean 'an adherent of a false or heterodox religion,' with them પાસંઢ is equal to the Jain પરપાસંઢ See also Bhag. P. P. 2/ 3/ 2/ 4/ and Ind. st. vol XVII P. 75.

—(અનુવાદક)

“પાખંડ” શબ્દ જૂના ઔદ્ધ-સાહિત્યમાં અને જૈન આગમોમાં મળે છે તેનો મૂળ અર્થ કોઈ પ્રકારનો ‘મત’ એવા છે. પોતાના મતમાં સ્થિરપણે રહેતાં મનુષ્યની માનસિક સ્થિરતા તેને સ્વીકારેલા સત્ય-સિદ્ધાંત ઉપર અરાખર ટકી શકે, કદી પણ ચળે નહિ, એ દાખથી જ “પરપાખંડ”ની પ્રશંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય એમ મને લાગે છે.

આ શબ્દનો પ્રયોગ અશોકના લેખોમાં પણ મળે છે, તેમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

“કોઈ પણ મનુષ્યે કોઈના પાખંડની નિંદા કરી કોઈને દૂભવવો નહિ એવી મહારાજશ્રી અશોકની આજ્ઞા છે.”

ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

“સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ”

અર્થાત્ સ્વધર્મમાં મરણું પણ સારું છે, પણ પરધર્મ ભયંકર છે. એક જ દાખલાથી સમજાવું કે કોઈ બહુ લાંબા સમયથી ઝવેરીનું કામ કરે છે અને તેમાં તેને રસ પણ પડે છે, અને તેમાં તેને કમાણી પણ લાગે છે. હવે જો તે તેના પુત્રને ઝવેરી બનાવવા ઇચ્છતો હોય તો તે તેની પાસે ઝવેરાત સિવાયની બીજા કોઈ પણ ધંધાની પ્રશંસા કરવા ઇચ્છે ખરો ?

“પર-પાખંડ” શબ્દનો અર્થ એ નથી કે બીજાને ‘મિથ્યાત્વી’ કહેવો અથવા તેની નિંદા કરવી, પણ તેનો ખરો અર્થ એ છે કે મનુષ્ય જે સદાચારને પરંપરાથી પાળતો આવતો હોય તેમાં જ તેને રક્ત રહેલું, તેણે કદી મૂકવો નહિ; પણ જે આચારમાં આવતો સદાચાર ખરેખર સદાચાર ન હોય પણ દુરાચાર હોય તો તે ક્ષણમાં છોડી દેવો ઘટે.

ગૃહસ્થનાં આવશ્યક કર્તવ્યોમાં પ્રતિક્રમણ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્ર વિષે જે અતિચારો લાગ્યા હોય તેનું પ્રતિક્રમણ અર્થાત્ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત વા આલોચન કરવામાં આવે છે.

સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ સમ્યક્ શ્રદ્ધાનમાં શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા-પરપાખંડપ્રશંસા, પરપાખંડસંસ્તવ આદિ પાંચ અતિચારો લાગે છે. આ પાંચ અતિચારોમાં આવેલા છેલ્લા બે અતિચારો—પરપાખંડપ્રશંસા અને પરપાખંડસંસ્તવ—અત્રે ખાસ વિચારણીય છે.

પાખંડનો અર્થ જે કેવળ દંભ કે કપટ જ કરવામાં આવે તો તે શબ્દની પહેલાં ‘પર’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાની શી આવશ્યકતા હતી? કારણ કે જેવો પરપાખંડ ખરાબ છે તેવી જ રીતે સ્વ-પાખંડ પણ ખરાબ હોવો જોઈએ. તો પછી ‘પર’ શબ્દનો શા માટે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો?

ટીકાકર્તાએ એ શબ્દને ખરાબ અર્થમાં મૂકીને વગોળ્યો છે; પોતાની સંકુચિત દાષ્ટને સાબિત કરી છે, પણ એથી શું?

આપણે જે કાળમાં છીએ, તેમાં મનુષ્યમાત્રમાં ભાતુભાવ સાધીને જ અહિંસાને ફેલાવી શકીએ છીએ. કોઈના મતની નિન્દા અને મિથ્યાત્વી કહેવાથી હિંસા જ થાય છે; એ ખરાબર વિચારવું ઘટે.

વળી સ્યાદવાદની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આપણો કે બીજા કોઈનો જે કોઈ મત હોય તે અધૂરો છે, તો એક અધૂરો પોતાને જ સાચો માનીને બીજા અધૂરાની નિન્દા કરે એ કયાં સુધી યુક્તિયુક્ત કહેવાય?

કેટલીકવાર આગ્રહદષ્ટિને લીધે મનુષ્ય શબ્દના મૂળભાવ સુધી પહોંચી શકતો જ નથી, અને તેથી જ ધર્મોના નામે અનેક કલહો થયાં છે, થાય છે અને થશે.

(આ ટિપ્પણ શ્રદ્ધેય પં. ખેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ શ્રીયુત દુર્લભજી-ભાઈ ઝવેરી ઉપર લખેલા એક પત્રમાંથી સાભાર અત્રે ઉતારવામાં આવેલ છે—અનુવાદક)

‘મેં જો પાખંડની પ્રશંસા કરી હોય તો તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ’ એટલું કહેવાથી પાખંડપ્રશંસાના દોષથી રહિત યદ્ધ શકીએ છીએ. પણ આમ ન કહેતાં ‘પરપાખંડપ્રશંસા’ શા માટે કહેવામાં આવ્યું? પાખંડનો એક અર્થ દંભ પણ છે જે બહુ લોકપ્રચલિત છે. ખીજાઓના ધર્મનું ખંડન કરવા માટે પણ લોકો ‘પાખંડ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

જેવી રીતે એક ખીજા ઉપર કટાક્ષ કરતાં શિવમાર્ગી વૈષ્ણવોને અને વૈષ્ણવો શિવમાર્ગીઓને, તેવી જ રીતે જૈનધર્માનુયાયીઓ અન્ય ધર્માવલમ્બીઓને અને અન્યધર્માવલમ્બીઓ જૈનોને ‘પાખંડી’ શબ્દથી સંબોધે છે.

પરંતુ પાખંડ શબ્દનો બધી જગ્યાએ ‘દંભ-કપટ’ એવો અર્થ કરવો એ જૈનશાસ્ત્રને સમ્મત નથી. પાપોનો નાશ કરનાર વ્રતનું નામ પણ પાખંડ છે. એવો ઉલ્લેખ જૈનશાસ્ત્રમાંથી મળે છે.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં પાખંડધર્મનો ઉલ્લેખ મળે છે જેમાં વ્રતધાઓનો ધર્મ પણ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રના ખીજા સંવરદ્વારમાં પણ એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે:

‘અણેગપાસંહિપરિગ્ગહિયં’

અર્થાત્—અનેક વ્રતધારીઓએ સ્વીકારેલ વ્રત પાખંડ કહેવાય છે. અને જે વ્યક્તિએ એ વ્રત સ્વીકારેલ હોય તે પાખંડી કહેવાય છે. એ પાખંડીઓ—વ્રતધારીઓ દ્વારા એ સત્યવ્રત ધારણ કરાયેલ હોવાથી એ સત્યવ્રત અનેકપાસંહિપરિગ્ગહિત કહેવામાં આવેલ છે.

જો પાખંડ શબ્દનો અર્થ કેવળ દંભ અર્થમાં વપરાયેલો હોત તો શ્રમણના વિશેષણ તરીકે પાખંડી શબ્દનો ઉપયોગ ન થાત.

શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્રમાં ‘સમણ-શ્રમણ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં

પાખંડ 'શબ્દનો ઉલ્લેખ 'વ્રતધારી' એ અર્થમાં કરાએલો જોવામાં આવે છે:—

પંચાદ્ય અણગારે, પાસળે, ચરગ તાવસે મિકલ્લ ।
પરિવાદ્ય ય સમણે નિગંથે સંજપ મુલ્લે ॥

અર્થાત્—શ્રમણુ-સાધુ, પ્રવર્જિત, અનગાર, પાખંડી, ચરક, તાપસ, લિક્ષુ, પરિવાજક, નિર્ગંથ, સંયત, મુક્ત, આદિ અનેક શબ્દોથી સંબોધાય છે.

આ પ્રમાણે સ્થાનાંગ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, દશવૈકલિકસૂત્ર આદિ સૂત્રોમાં 'પાખંડ' શબ્દ વ્રત અર્થમાં વપરાયેલો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

પાખંડ એટલે વ્રત. વ્રત પાપથી રક્ષા કરે છે અને સાથે પાપનું ખંડન કરે છે. એટલા માટે આટલો વ્રતાચાર જોનામાં હોય તે પાખંડી કે વ્રતધારી કહેવાય છે. પાખંડ ધર્મ અને દંભ બન્ને અર્થમાં વપરાય છે. પણ અહીં તો પાખંડ શબ્દ ધર્મના અર્થમાં વપરાયેલો છે. આ પાખંડધર્મ ગ્રામ, નગર અને રાષ્ટ્રમાં ફેલાતા દંભને—અધર્મને રોકે છે અને ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. જો આ પાખંડધર્મ ધર્મપ્રચારને બદલે અધર્મ ફેલાવે તો શું તેને પાખંડધર્મ કહી શકાય ખરે? પાખંડધર્મ તો ધર્મની રક્ષા અને અધર્મનો નાશ કરે છે. એટલા માટે પાખંડ એ દંભ નહિ પણ ધર્મવ્રતનો દ્યોતક શબ્દ છે.

અહીં પાખંડ શબ્દનો અર્થ પાપ કે દંભ નહિ પણ લૌકિક તથા લોકોત્તર વ્રતનું પાલન થાય છે. સાધુઅવસ્થામાં જેમ વ્રતનું પાલન થાય છે તેમ ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહીને પણ વ્રતનું પાલન થઈ શકે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

‘ગિહીવાસે વિ સુલ્લયા’—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

૧ ટીકા:—અનેકપાશ્વણ્ડિપરિગૃહિતં જ્ઞાનાધિવ્રતતિમિરજીકૃતં ।

અર્થાત્—ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ જે સુવ્રતનું પાલન કરે છે તે સુવ્રતી કહેવાય છે.^૧

ધૈર્ય, ક્ષમા, સદ્ભાવ આદિ સદ્ગુણોનું સેવન કરવું તે પણ એક પ્રકારનું સુવ્રત છે. કહ્યું પણ છે—

‘દૃતસત્પુરુષા સુવ્રતા’

જે સનન—સત્પુરુષ ધૈર્ય આદિ સદ્ગુણોનું સેવન કરે છે તે સુવ્રતી કહેવાય છે.

ભલે વિપત્તિઓનાં વાદળાં તૂટી પડે, ખાવાપીવાનાં ફાંફાં હોય, છતાં પણ જે પોતાની ઉદાર પ્રકૃતિને સાચવી, સદાચારને તિલાંજલિ આપતો નથી તે સાચો સુવ્રતી કહેવાય છે. ન્યાં સુવ્રતીઓની સંખ્યા વધારે હોય તે ગામ, તે નગર અને તે દેશ હમેશાં સુરક્ષિત રહે છે. સુવ્રતીઓના સદાચારખળ આગળ શત્રુઓનાં દલબલ નિર્બલ બની જાય છે.

નીતિકારોએ પણ ઠીક જ કહ્યું છે કે:—

પ્રિયા ન્યાય્યા વૃત્તિર્મલિનમસુભદ્રોઽપ્યસુકરમ્,
અસન્તો નામ્યથ્ય . હૃદપિ ન યાચ્યસ્તનુધનઃ ।
વિપયુષ્ઠૈઃ સ્થેયં, પદમનુવિધેયં ચ મહતાં;
સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥

૧ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની મર્યાદામાં રહી ધર્મના નિયમોનું બરાબર પાલન કરવામાં આવે તો આગળ જતાં એ ત્યાગી ગૃહસ્થ આદર્શ ત્યાગીજીવન ગાળી ઈર્ષાપુત્ર કેવળીની માફક સિદ્ધ, બુદ્ધ, અને મુક્ત બની શકે છે. ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારીઓ વહોરીને પણ ત્યાગમય જીવન ગાળવું એ સરલ નથી પણ ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવું કપરું કામ છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુએ પાપશ્રમણો કરતાં ત્યાગમય જીવન ગાળતા સુશ્રાવકો સુવ્રતી હોય છે. સુશ્રાવક બનવું એ સાધુતા પ્રગટાવવાનું પહેળું પગથિયું છે.

અર્થાત્—આપત્તિ, વિપત્તિ પડવા છતાં પણ પોતાનું મસ્તક ઊંચું રાખવું, મહાન પુરુષોનાં પગલે ચાલવું, ન્યાયોપાર્જિત આજીવિકામાં પ્રેમ રાખવો, પ્રાણનાશ થાય તોપણ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, દુર્જનો પાસે કોઈ પણ ચીજની યાચના ન કરવી, નિર્ધન મિત્રો પાસે હાથ ન લંબાવવો—સજ્જનોને આવું કંઈન અસિધારાવ્રત કાણે શીખવ્યું? પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ છે કે સજ્જનોમાં આ સદ્ગુણો સ્વાભાવિક જ હોય છે.

ન્યારે ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ એ ત્રણે ધર્મોનું સમુચિત પાલન થાય છે ત્યારે વ્રતરૂપ પાખંડધર્મનો ઉદય સ્વતઃ થાય છે. અને આ પાખંડધર્મના ઉદયથી ધર્મશીલ મનુષ્યોમાં રહેલી શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ વિકસિત થાય છે. શક્તિ અને સ્ફૂર્તિના વિકાસથી ધર્મશીલ વ્યક્તિ કંઈન વ્રતધર્મનું પણ પાલન બરાબર કરી શકે છે અને ધર્મપ્રિયતાનો પરિચય આપી ધર્મનો ઉચ્ચ આદર્શ જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે. આ વ્રતધારીઓ કષ્ટો અને સંકટોમાં મેરુપર્વતની માફક નિષ્કંપ અને ધીરવીર રહે છે. પ્રાણ ભલે જાય પણ ધર્મનો નાશ ન થાય એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરનાર અને તેનું બરાબર પાલન કરનાર મનુષ્યો સાચા વ્રતધારીઓ છે. આવા સુવ્રતીઓના સદાચાર-બળથી દેશ, સમાજ અને ધર્મ હમેશાં સમુન્નત બને છે.

મહાપુરુષોએ ધર્મની જે સીમા બાંધી છે એ ધર્મસીમાનું, સંકટો સહેવા છતાં પણ ઉલ્લંઘન ન કરવું એ વ્રતધારીઓનું મહાવ્રત છે.

ન્યાયવૃત્તિ રાખવી, પ્રામાણિક બનવું એ સુવ્રતીઓનો મુદ્રાલેખ હોય છે. એ મુદ્રાલેખને પ્રાણુથી વધારે પ્રિય ગણે છે. સુવ્રતી અન્યાય સામે જેહાદ જગાવે છે. તે પોતે અન્યાય આદરતો નથી અને બીજા સામે અન્યાય થતો જોઈ તે મૂંઝો બેસી રહેતો નથી. ન્યાયના પાલન અને અન્યાયના પ્રતિકાર માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ પણ આપી દે છે. ન્યાયની ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવાનો વખત આવે તો હસતે

મુખે પ્રાણુની ભેટ સમાજ વા દેશને ચરણે ધરવી એવું સુવતી-
ઓનું કઠોર વ્રત હોય છે.

પણ આજના કહેવાતા વ્રતધારીઓની મનોદશા તો તદ્દન
ઊલટી જણાય છે. આજે તો એક રાત્રી પાઈ માટે, પોતાના સ્વાર્થની
સિદ્ધિ માટે સત્યને અસત્ય, ન્યાયને અન્યાય, ધર્મને અધર્મ
કહેતા પણ આજના નામધારી વ્રતધારીઓ અચકાતા નથી. પણ એ
લોકોએ એટલું જાણી લેવું જરૂરી છે કે ભલે તેઓ નામથી વ્રતધારી
કહેવાતા હોય પણ ગુણથી વ્રતધારી બનવું તે તરવારની ધાર ઉપર
ચાલવા જેવું છે.

અત્યારે ધર્માધર્મનો વિવેક ભૂલી જવાથી જનસમાજમાં એવી
ખોટી માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે “ સામાયિકમાં જેટલો સમય
ખેસીએ તેટલો સમય ધર્મ થાય છે. પછી ભલે દુકાન ઉપર તો
બધું પાપ જ કરવાનું હોય છે. ” આ માન્યતા ખોટી છે. કેવળ
સામાયિકમાં ખેસી જવાથી ધર્મ થતો નથી. આપણી રાતદિનની
શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી પાપપુણ્યનો સરવાળો નીકળે છે. ઘણી
વખત તો સામાયિક જેવા ધર્મકૃત્યમાં ચાડીચૂગલી, લોકનિંદા, ક્રોધ
આદિ દુષ્ટ મનોવૃત્તિનું સેવન કરવાથી પુણ્યોપાર્જન કરવાને બદલે
પાપના ભાગી બનીએ છીએ. સામાયિક એ તો સમભાવ કેળવવાનું
એક અમોઘ ધર્મસાધન છે. સમભાવ કેળવવાને બદલે જો સામાયિકમાં
લોકનિંદા, ચાડીચૂગલી આદિદ્વારા વિભાવ, રાગદ્વેષનો મેલ એકઠો
કરીએ તો સામાયિકવ્રતનું પાલન થતું નથી અને વ્રતપાલન બરાબર
ન થવાને કારણે સામાયિકવ્રતનું પરિણામ શુભ આવવાને બદલે
ઘણીવાર અશુભ આવે છે. વ્રતધારીઓને તો સામાયિકવ્રત
સમજાવને પોષનારું અને આત્મોન્નતિ સાધનારું હોય તો જ શોભે.
સામાયિકવ્રતનો દુરુપયોગ કરવાને બદલે જો તેનો સદુપયોગ કરવામાં
આવે તો આપણા ધરના, સમાજના, અને દેશના અનેક કલેશકંકાસો

હમેશાં ઊભા થાય છે, તે આપમેળે જ દૂર થઈ જાય. એટલું જ નહિ પણ સામાયિકવ્રતના પાલનથી કોઈ જઈ દાવપેચ કરવાનો પ્રપંચ પણ દૂર થઈ જાય એ નિશ્ચિત છે. ધર્મશાસ્ત્રો એ પણ આધ્યાત્મિક ‘પેનલ કોડ’ છે. ધર્મસૂત્રના ધાર્મિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક કાયદાકાનૂનો એવા સુંદર અને ન્યાયપૂર્ણ છે કે આપણે જો નિર્દોષભાવે એ ધર્મકાયદા-એને અનુસરીએ તો દેશ, સમાજ કે કુટુંબમાં પેસી ગયેલો પરસ્પરનો વૈરભાવ સ્વતઃ શાન્ત થઈ જાય. પણ ધર્મશાસ્ત્રોના કાયદાકાનૂનોનું પાલન કરવું સામાન્ય જનતા માટે સરલ નથી. જે સુવ્રતીઓ હોય છે, જેમનો આત્મા ધર્મના રંગથી રંગાયેલો હોય છે એવા ધર્મવીરો જ ધર્મવ્રતનું પાલન બરાબર કરી શકે છે.

જે મનુષ્ય સાચો વ્રતધારી છે, સદ્ધર્મી છે તે મનુષ્ય પ્રાણનો નાશ થાય તોપણ ધર્મનો નાશ થવા દેતો નથી.

સુદર્શન શ્રાવકનું દષ્ટાન્ત આપણને ધર્મનું દઢ પાલન કેવી રીતે થાય છે તેનો આછો પરિચય આપે છે.

સુદર્શન શ્રાવકે શૂળી ઉપર ચડી જઈ પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાણાર્પણ કરવાનું કબૂલ્યું પણ અભયા રાણીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર ન કર્યો. શું તેને પોતાનો પ્રાણ પ્રિય નહોતો ? આપણે એનો જવાબ આપીએ તે પહેલાં સુદર્શન શેઠનો આત્મા બોલી ઊઠશે કે:—“ મને મારો પ્રાણ પ્રિય હતો, પણ મારો પ્રાણપ્રિય ધર્મ તેથી પણ વિશેષ પ્રિય હતો. મારો અંતરાત્મા ધર્મરક્ષા માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનો આદેશ આપતો હતો.”

આવું જ એક બીજું શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ વ્રતપાલનની કઠિનતા અને મહત્તા સમજાવે છે.

વરુણ નામનો બારવ્રતધારી શ્રાવક એક રાજ્યાધિકારી હતો. તે વ્રતપાલનની સાથે રાજ્યાધિકાર ચલાવતો હતો.

એક વખત પરદેશી રાજાએ તેના રાજા ઉપર અચાનક હુમલો

કર્ચો. રાજ્યએ બધા રાજ્યાધિકારીઓને અસ્ત્રશસ્ત્રોથી સેના સજ્જ કરવાની આજ્ઞા આપી.

બધા રાજ્યાધિકારીઓ રાજ્યની આજ્ઞાનુસાર સેનાને અસ્ત્રશસ્ત્રોથી સજ્જ કરી રણભૂમિના મેદાન ઉપર આવ્યા. વરુણ પણ રાજ્યની આજ્ઞાનુસાર સેનાને તૈયાર કરી આવ્યો.

બંને પક્ષનાં સૈન્યો તૈયાર થયાં અને થોડીવારમાં તો તુમુલ યુદ્ધ છેડાઈ ગયું. અને સામસામા અસ્ત્રશસ્ત્રોના પ્રહારો થવા લાગ્યા. વરુણને પણ યુદ્ધ કરવા માટે આદેશ આપવામાં આવ્યો. વરુણે જવાબ આપ્યો:

“જે કોઈ અત્યાચારી, અન્યાયી મારી ઉપર અસ્ત્રશસ્ત્ર ફેંકશે તેની સામે હું મારાં અસ્ત્રશસ્ત્રો જરૂર ઉઠાવીશ. બાકી નિરપરાધી જીવોને ન મારવાની મારી વ્રતપ્રતિજ્ઞા છે. આ વ્રતપ્રતિજ્ઞાનું પાલન હું મારા જીવને જોખમે પણ કરીશ. આપણા રાજ્યનો યુદ્ધમાં આવવાનો આદેશ થયો છે તો એ આદેશને શિરોધાર્ય કરવો એ મારી પહેલી ફરજ છે. અને સાથે યુદ્ધમાં નિરપરાધી જીવો સામે હાથ ન ઉપાડવો અને વ્રતનિયમનું પાલન કરવું એ પણ મારું કર્તવ્ય છે.” થોડીવારમાં સનસન અવાજ કરતું એક તીક્ષ્ણ તીર તેના હૃદયમાં ભોકાયું અને તે નીચે ઢળી પડ્યો. હવે અપરાધી જીવને અપરાધનો બદલો આપવાથી તેના વ્રતમાં ભંગ થતો નથી એમ જાણી તેણે અસ્ત્રશસ્ત્રો હાથમાં ઉપાડ્યા અને એક જૈનવીર તરીકે વ્રતની રક્ષા કરતો યુદ્ધમાં વીરતાપૂર્વક લડ્યો અને રાજ્યના અને વ્રતપ્રતિજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પાલન કરી પોતાની પવિત્ર ફરજ બજાવી, રાષ્ટ્રરક્ષા અને વ્રતપ્રતિજ્ઞાના પાલન માટે પ્રાણોને અર્પણ કરી, વીર વરુણ મૃત્યુને ભેટી અમર બન્યો.^૧

આ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાન્તો આપણને શું શીખવે છે? એ જ શીખવે છે કે અશાશ્વત શરીરની રક્ષા માટે શાશ્વત ધર્મનો નાશ ન કરો. મનુ મહારાજનું એ ધર્મસૂત્ર આપણને ધર્મરક્ષાનું કર્તવ્ય સમજાવે છે કે:—

‘ધર્મે યવ હતો હન્તિ, ધર્મે રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।’

અર્થાત્—ધર્મને આપણે નાશ કરીશું તો ધર્મ આપણો નાશ કરશે, અને ધર્મની આપણે રક્ષા કરીશું તો ધર્મ આપણી રક્ષા કરશે, આ ધર્મસૂત્ર અક્ષરશઃ સત્ય છે.

એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દષ્ટાન્તદ્વારા ધર્મપાલન કરવું કેટલું કડાણું છે તે સમજાવું:

જેઘપુરના રાઠોડ ^૧દુર્ગાદાસનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે. એ એક રાજપૂત નરવીર હતો. દૃઢધર્મી અને સ્વામીભક્ત સેવક હતો.

એક વખત રાઠોડ દુર્ગાદાસ બાદશાહ ઔરંગઝેબના પંગતમાં સપડાયો. ત્યાં બાદશાહની બેગમ ગુલનાર આ નરવીરનું ઓળસ જોઈ મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. તે દુર્ગાદાસની પાસે આવી પોતાને અપનાવવા પ્રાર્થના કરવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો બતાવવા લાગી કે:—“હે નરવીર! તું મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરે તો આજે જ આ બાદશાહને મારી તને દિલ્હીનો સમ્રાટ બનાવું.”

દુર્ગાદાસ બેગમની પ્રાર્થના સાંભળી અવાજ થઈ ઊભો રહ્યો. તે વિચારમાં પડી ગયો કે બેગમ આ શું કહી રહી છે! તે તો દૃઢધર્મી હતો. નરવીર હતો. તેણે એટલું જ કહ્યું કે “મા! તું આ શું બોલે છે! તું તો મારી માતા છે.”

બેગમ ‘મા’ શબ્દ સાંભળતાં લાલચોળ થઈ ગઈ અને કહેવા લાગી: “દુર્ગાદાસ! ‘મા’ શબ્દ બોલતાં જરા વિચાર કર. ફરીવાર વિચાર કર. વગરવિચારે કશું બોલ નહિ.”

દુર્ગાદાસ તો મૂંઝે મોઢે બધું સાંભળતો ગયો. પોતે જો કહી રહ્યો છે તે બરાબર વિચાર કરીને બોલી રહ્યો છે; એ વિષે તેને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. પોતે નિર્ભય હતો. તેને કોઈનો ડર નહોતો. પ્રાણનાશનો પણ ભય નહોતો. કેવળ એક પાપનો ડર હતો. તેણે નિર્ભીક થઈ બેગમને જવાબ આપ્યો:

“મા, હું જે કહું છું તે બરાબર વિચારીને બોલું છું. બલકે આપ ભાંત બૂલી રહ્યાં છો એમ મને લાગે છે.”

ગુલનાર બેગમને આ હૃદયવેધી વચનો જાણે તીક્ષ્ણ બાણ શરીરમાં ભોકાતાં હોય તેવાં લાગ્યાં. તે નાગણુની જેમ તાકુકી બેઠી કે:—“મારા વચનની અવગણના કરનારની શી દશા થાય છે તે તું જાણે છે? મારા વચનને ઉઘાપનારને આ તાતી તલવારને શરણે જવું પડે છે, એ તું બરાબર સમજી લે, અને અંતિમ જે કાંઈ નિર્ણય કરવો હોય તે નિર્ણય કરી લે. એક તરફ આ રત્નજડિત દિલ્હીનું સિંહાસન છે અને બીજી તરફ આ તાતી તલવાર. બોલ! તારે શો વિચાર છે? સામે જે પેલો મારો પુત્ર કામબખ્ષ તલવાર લઈને બેઠો છે, આજા આપું એટલી વાર છે. બોલ—”

ગુલનાર બેગમ આગળ બોલવા જાય તે પહેલાં દુર્ગાદાસ સિંહની જેમ નિર્ભય થઈ ગાળી બેઠો:—“મા! તારા મોઢેથી આવા શબ્દો હું મારા કાને સાંભળી શકતો નથી. મારો પ્રાણ અત્યારે સદાચારની રક્ષા માટે બલિવેદી ઉપર ચડવા તલપી રહ્યો છે. મને પ્રાણની પરવા નથી, મને તો સદાચારની પરવા છે. મને પ્રાણ કરતાં સદાચાર વધારે પ્રિય છે.”

દુર્ગાદાસનો આ સદાચારધર્મ આપણને શો બોધપાઠ આપે છે? સદાચારનું સેવન કરો. સદાચારધર્મ જ તમારો સુખદુઃખમાં સાચો મિત્ર છે. એ સાચા મિત્રની જે દિવસે તમે અવગણના કરશો તે દિવસથી તમારા ધાર્મિક જીવનનો અધઃપાત શરૂ થઈ ગયો છે, એમ નક્કી માનજો.

જો તમે તમારું મનુષ્યજીવન સફળ કરવા યાહો છો, તો વ્રત-પાલનમાં દૃઢ રહેજો. જે વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લો તે પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેજો અને તેને પૂર્ણ કરવાનો હમેશાં સતત પ્રયત્ન કરતા રહેજો. ઘણા લોકોની એવી માન્યતા છે કે વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની શી

આવશ્યકતા છે ! વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે સંકટના સમયે વ્રતપાલનની પ્રતિજ્ઞા એક પરમપ્રિય મિત્રનું કાર્ય સાધે છે. આપણને તે અધઃપતિત થતાં પહેલાં બચાવે છે અને ધર્મનો સાચો રસ્તો બતાવે છે. મહાત્માજી આજે મહાત્મા બન્યા છે એનું ધણુંખરું શ્રેય તેમની માતૃશ્રીએ આપેલ ‘પ્રતિજ્ઞા’ને મળે છે—કે જે પ્રતિજ્ઞાના પાલનથી મહાત્માજી આજે મહાન બની શક્યા છે. સંકટના સમયે વ્રતપાલનનું સ્મરણ કરાવનાર, વ્રતપાલન માટે વારંવાર પ્રેરણા આપનાર અને પ્રભોભનના સમયે સંયમનો મર્મ સમજાવનાર વ્રતધર્મ એ આપણો સાચો મિત્ર બને છે. આવા સાચા ધર્મમિત્રને આપણે શી રીતે અવગણી શકીએ ?

વ્રત વિષે આટલો બધો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કર્યા બાદ ‘પાખંડ’ એટલે વ્રત, અને એ લૌકિક કે લોકોત્તર ધર્મવ્રતને ધારણ કરનાર ‘પાખંડી’ કહેવાય છે, એ સહજ રીતે સમજી શકાય એમ છે.

ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ તથા રાષ્ટ્રધર્મને જીવનમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે પાખંડધર્મ—વ્રતધર્મને સ્વીકારવો જોઈએ. શાસ્ત્ર-કારોએ પણ એ દૃષ્ટિએ ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ બાદ ‘પાખંડધર્મ’ વર્ણવ્યો છે.

(૫)

કુળધર્મ

[કુલધર્મમે]

‘વસે ગુરુકુલે ગિરિ’

આજે આપણે ‘કુલીનતા-કુળધર્મ’ ને ભૂલી જઈ ‘કુળ’ શબ્દને વળગી ઉચ્ચનીચની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. અને તેથી જ દેશ અને સમાજમાં મોટો ગોટાળો ઊભો થવા પામ્યો છે. જે દિવસે ‘કુલીનતા’ ના ત્રાજવે ઉચ્ચનીચના ભેદભાવને તોળીશું તે દિવસે આપણી બધી ભ્રમણા ભાંગી જશે, અને દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાશે કે જાતિવાદ એ સમાજની એક મોટી બદી છે અને ગુણવાદ એ સમાજનો આદર્શ છે.

સંસ્કારિતા, નાગરિકતા, રાષ્ટ્રીયતા અને ધર્મશીલતાના

પારસ્પરિક સંબંધ વિષે આપણે વિચાર કર્યો. હવે આપણે અત્રે એ વિચાર કરવાનો છે કે આ સદ્ગુણો માનવસમાજમાં કેવી રીતે અને કયાંથી પ્રગટે છે? જરા ઊંડો વિચાર કરવાથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે ઉપર્યુક્ત સદ્ગુણોનું ઉદ્ભવસ્થાન ગૃહસંસ્કાર છે. માતા-પિતાના સદ્વ્યવહારથી ગૃહસંસ્કારો કેળવાય છે. એ જ ગૃહસંસ્કારો

વિસ્તાર પામતાં કુટુંબસંસ્કારનું ૩૫ ધારણ કરે છે અને જ્યારે એ કૌટુંબિક સંસ્કારોનું ક્ષેત્ર જરા વિસ્તીર્ણ થાય છે ત્યારે તે સંસ્કારો આખા કુળના સંસ્કારો બની જાય છે. આ રીતે કુળના સંસ્કારો એ ધરના અને કુટુંબના સંસ્કારોમાંથી ઘડાયેલા અને સંસ્કૃત બનેલા સંસ્કારો છે. કુળની સંસ્કૃતિમાંથી જે કુલીનતા જન્મે છે એ જ કુલીનતા માનવસમાજમાં સુખશાન્તિનું બીજ રોપે છે. કુળના આચારવિચારો વિકાસ પામતાં જ્ઞાતિના આચારવિચારો બને છે, અને જ્ઞાતિના આચારવિચારો સંઘના આચારવિચારો બને છે, અને સંઘના આચારવિચારોનો પ્રભાવ સમસ્ત રાષ્ટ્ર ઉપર પડ્યા વગર રહેતો નથી. વિશેષ વિચાર કરીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે માનવસમાજની સુખશાન્તિ વધારવામાં કુળધર્મનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે. અત્યારે વિશ્વશાન્તિ જે જોખમમાં આવી પડી છે તેનું એક કારણ કુળધર્મની અવગણના પણ છે. કુળધર્મ શો છે, કુળધર્મ માનવસમાજનું શું કલ્યાણ કરી શકે એમ છે, અને કુળધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાથી સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે, એ વિષે આપણે અત્રે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીશું.

કુળ એટલે પરિજનોનો સમુદાય. અને ધર્મ એટલે કર્તવ્ય. પરિજનોના સમુદાયનો આચારવિચાર તે કુળાચાર કહેવાય છે.

જે આચારવિચારથી, જે વિચારવર્તનથી અને જે કાર્યપ્રણાલીથી કુળનો આદર્શ ઉત્પત્ત બને, કુળની પ્રતિષ્ઠા વધે, કુળની ખાનદાની વધે, કુળની માનમર્યાદા વધે, કુળ ઉચ્ચ બને, દ્રેકમાં કુળ કુલીન બને એ કુળનો ધર્મ કહેવાય છે.

કુળનું ક્ષેત્ર ઘણું વિસ્તીર્ણ છે. કુળની મર્યાદામાં કુટુંબની અને ધરની મર્યાદા આવી જાય છે.

કુળના સંસ્કારોને સંશુદ્ધ અને સંસ્કૃત બનાવવા માટે સર્વ-પ્રથમ ગૃહના સંસ્કારોને તથા કુટુંબના સંસ્કારોને કેળવવાની આવશ્યકતા રહે છે; કારણ કે, આપણું ઘર તે સંસ્કૃતિને સર્જવાની સજીવ પાઠશાળા છે. નાનાં બાળકો તે પાઠશાળાના નિશાળિયા છે, માતાપિતા એ પાઠશાળાના હિતચિંતક શિક્ષકો છે.

બાળક જેમજેમ પોતાની સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર વધારતો જાય છે તેમતેમ તેના ગૃહસંસ્કારો પણ કુટુંબસંસ્કારોના રૂપમાં ફેરવાતા જાય છે. બાળક થોડું મોટું થતાં પોતાના ઘરનું આંગણું છોડી કુટુંબના આંગણે જાય છે અને ત્યાંના સંસ્કારો અપનાવતો જાય છે. પોતાના ઘરમાં તેને જેવા સંસ્કારો મળ્યા છે અને પાડોશી કુટુંબીઓના ઘરમાં જેવા સંસ્કારો છે તેનું સ્વાભાવિક સમિશ્રણ થતું જાય છે. જેમ બાળકની બુદ્ધિ વિકસિત થતી જાય છે તેમ તે બાળક ગૃહસંસ્કારો અને કુટુંબસંસ્કારોનું ધીરેધીરે પૃથક્કરણ કરતું જાય છે અને આખરે તે ગૃહસંસ્કારોને કુટુંબના સંસ્કારો સાથે એક કરી લે છે. બાળક જેમ ઉંમરમાં વધતો જાય છે તેમ-તેમ તે ઘરનું, કુટુંબનું પ્રાંગણ છોડી શેરીઓમાં રમતાં શીખે છે અને શેરીઓમાંથી કુળનાં ઘર સુધી પહોંચી વળે છે અને નવા સંસ્કારો મળે છે તેને અપનાવતો જાય છે. આખરે તે કુળધર્મને સમજતો થાય છે અને તેના આચારવિચાર પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરતો જાય છે.

કુળધર્મને સમજવાની બુદ્ધિ પરિપક્વ થતાં બાળક એ પણ સમજતો થાય છે કે તેનો કુળધર્મ મુખ્ય એ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે: એક લૌકિક કુળધર્મ છે કે જે કુળધર્મ માતાપિતા, સગાં-વહાલાં તથા ગુરુઓના કુળમાં આચારનુવર્તી રહી વંશવર્ધન, વંશ-પાલન, વંશવ્યવસ્થા તથા લોકજીવનની સમુચિત શિક્ષાદીક્ષા

લેવાનો ઉપદેશ આપે છે, અને બીજો લોકોત્તર કુળધર્મ છે કે જે કુળધર્મ લોકજીવનને સાર્થક બનાવવાનો ઉપદેશ આપી મોક્ષમાર્ગ ગ્રહણ કરવાની શિક્ષાદીક્ષા આપે છે.

લૌકિક કુળધર્મ અને લોકોત્તર કુળધર્મની શિક્ષાદીક્ષા દેવાની પ્રવૃત્તિ બિન્નબિન્ન હોવા છતાં બન્ને કુળધર્મોના આદર્શ, તેો માનવસમાજમાં શાશ્વત સુખશાન્તિ સ્થાપવાનો છે. લૌકિક કુળધર્મ એ આદર્શને પહોંચવા માટે શુભ પ્રવૃત્તિમાર્ગ બતાવે છે, ન્યારે લોકોત્તર કુળધર્મ શુભ નિવૃત્તિમાર્ગ બતાવે છે.

કુળધર્મનાં શાશ્વત સુખશાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાના મૂળ આદર્શને પહોંચવા માટે નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રવૃત્તિમાર્ગ કરતાં વધારે સીધો છે પણ આચરણમાં કઠણ છે; ન્યારે પ્રવૃત્તિમાર્ગ આડોચવળો છે પણ સુગમ છે.

સાધારણ મનુષ્યો માટે નિવૃત્તિમાર્ગ સરલ નથી. પણ એ માર્ગ તેો મુનિમહાત્માઓ કે જેઓ સાંસારિક ભોગતૃષ્ણાને પોતાની પીઠ પાછળ કરી કેવળ મોક્ષસિદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્નો કરે છે, તેમને માટે સરલ છે. બાકી પ્રવૃત્તિના આડોચવળે માર્ગે જનારા જગતમાં ઘણા છે. તેમાં જે લોકો કુળધર્મના ધ્યેય પ્રમાણે (સૂત્ર-ચારિત્ર) સદાચાર અને સદ્વિચારોનું સેવન કરશે તે લોકો ધીરેધીરે નિવૃત્તિમાર્ગદ્વારા મોક્ષમાર્ગે પણ પહોંચી શકશે.

લોકોત્તર કુળધર્મના માર્ગે જનારાઓએ પણ લોકોત્તર ગુરુની પાઠશાળામાં સમભાવ, સહિષ્ણુતા, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ધર્મારાધન, આદિ પ્રાથમિક બોધપાઠો વિધિપુરસ્સર ભણવા પડે છે. જે ગુરુની પાસે બરાબર શિક્ષાદીક્ષાદ્વારા શિક્ષિતદીક્ષિત થાય છે તે મોક્ષાર્થી શિષ્ય લોકોત્તર કુળધર્મનું બરાબર પાલન કરી શકે છે અને આખરે મોક્ષસિદ્ધિને શનૈઃશનૈઃ સાધી શકે છે.

કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા છે કે નિવૃત્તિમાર્ગે જઈ સૂત્ર-ચારિત્રનું આરાધન કરવું એ જ ધર્મ છે. બાકી પ્રવૃત્તિમાર્ગે એ

પાપમાર્ગ છે. આ માન્યતા થોડી ભ્રમણા પેદા કરનારી છે. જે લોકોની એવી માન્યતા છે તેમને પૂછવું જોઈએ કે સત્પ્રવૃત્તિદ્વારા કુળના આદર્શને ઉન્નત બનાવવો એ પણ શું પાપ છે? જે કુળનો આદર્શ ઉન્નત બનાવવો એ પાપમય પ્રવૃત્તિ કહેવાતી હોય તો કુળને અધોગતિમાં ઉતારવો એ શું ધર્મ છે?

લૌકિક કુળધર્મનું બરાબર પાલન કરવું સરલ નથી. કુલીનતાની પ્રાપ્તિ માટે સતત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે. સાચો કુળધર્મી ભલે પ્રાણ ચાલ્યો જાય, પરંતુ પૂર્વજોનો ચાલ્યો આવતો સદ્વ્યવહાર છોડી શકતો નથી. ભલે ખાવા ન જ મળે, પણ અન્નના દાણા માટે ચોરી કે અસત્ય આદિ દોષોનું આચરણ કરવું તે કુળધર્મીને વજ્રપાત સમાન દુઃખ લાગે છે.

રાણા પ્રતાપે કેવળ કુળધર્મની ટેક જાળવવા માટે અને કુળધર્મની રક્ષા માટે સ્વેચ્છાએ દુઃખપરંપરા સ્વીકારી લીધી પણ તેણે પોતાના હાથે કુળધર્મની સ્વતંત્રતા ન વેચી. માણસની કુલીનતાની કસોટી દુઃખના પ્રસંગે જ થાય છે. જે દુઃખોમાં પણ પોતાની કુલીનતા જાળવી રાખી શકે છે તે જ મનુષ્ય કુળધર્મનું પાલન કરી કુલીન બની શકે છે.

અત્યારે ઉચ્ચ કુળમાં જન્મવા માત્રથી જ કુલીનતા આવી જતી હોય એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ પડી છે. પણ ખરી રીતે ઉચ્ચ કુળમાં જન્મવા માત્રથી કુલીનતા આવતી નથી. પણ કુલીનતા મેળવવા માટે મનુષ્યે પોતાએ સત્કાર્યોદ્વારા કુલીન બનવું પડે છે.

ભગવાન મહાવીરે જાતિવાદને બદલે ગુણવાદને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. કેઈ પણ મનુષ્ય ઉચ્ચ? કુળમાં જન્મવા માત્રથી ઉચ્ચ થઈ

૧ જાતિવાદ અને ગુણવાદ વચ્ચે હંમેશાં જુગજુનું હાડવૈર રહ્યું છે. જાતિવાદને નાબૂદ કરવા ગુણવાદે અને ગુણવાદને નાબૂદ કરવા જાતિવાદે પરસ્પર અનેક બળો અજમાવ્યાં છે. પણ માનવશક્તિ આગળ પાશવિક શક્તિ હંમેશાં અન્તે પરાસ્ત થઈ છે. ગુણવાદના પ્રચાર માટે ભગવાન

કમ્મુણા બંમણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સ્સિલો ।

કમ્મુણા વેહસ્સો હોઈ સુદ્ધો હોઈ કમ્મુણા ॥ ૩૦ સૂ. ૭૦ ૨૫

અર્થાત્—કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કર્મથી જ ક્ષત્રિય થાય છે;
કર્મથી જ વૈશ્ય થાય છે, અને કર્મથી જ શૂદ્ર અને છે.

શકતો નથી. તેમ કોઈ નીચ કુળમાં જન્મવાથી કોઈ નીચ થઈ જતો નથી. ઉચ્ચતા અને નીચતા માણસની સારીનરસી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. માણસ સત્પ્રવૃત્તિ કરી પોતાનો આદર્શ ઉચ્ચ બનાવશે તો તે ઉચ્ચ બની શકશે. જો માણસ નીચ પ્રવૃત્તિ કરશે તો તે નીચ કહેવાશે. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મવા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાની નીચ પ્રવૃત્તિથી નીચ બને છે. તેમ નીચ કુળમાં જન્મવા છતાં જો માણસ સત્પ્રવૃત્તિ કરે તો તે ઉચ્ચ પણ બની શકે છે. નીચ કુળમાંથી ઉચ્ચ મહાત્મા બનેલા હરિષ્કેશી, માતંગ જેવા ધર્મગુરુઓનું વર્ણન ધર્મશાસ્ત્રોમાં મળે છે.

આજે આપણે કુદીનતાના આધારે ઉચ્ચનીચ, સ્પૃશ્યારસ્પૃશ્યનો પૂર્વાપર વિચાર કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે જાતિવાદ એ સમાજની એક મોટી બીજ છે અને ગુણવાદ એ સમાજનો આદર્શ છે. ભગવાન મહાવીરપ્રભુએ ગુણવાદનો આદર્શ જગત સમક્ષ રજૂ કરી જાતિવાદની બીજને દૂર કરવાનો અથાગ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેમણે ગુણવાદદ્વારા—માનવતાના વિકાસદ્વારા—વિશ્વશાન્તિનો પેગામ જગત-માત્રને સંભળાવ્યો હતો. ભગવાન મહાવીરના ગુણવાદનો એ દિવ્ય સંદેશ આપણે ફરીવાર બરાબર સાંભળવાની જરૂર છે. આપણે જો એ દિવ્ય

મહાવીર, મહાત્મા બુદ્ધે તથા અનેક મહર્ષિઓએ સતત પ્રયત્નો કર્યા છે. અને એ જ કારણ છે કે અત્યારે પણ એમના ઉપદેશોલા શ્રી આચારંગ, શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર આદિ જૈન ગ્રંથોમાં, ધર્મપદ, સુત્તનિપાત, સંયુક્ત-નિકાય આદિ બૌદ્ધગ્રંથોમાં, શ્રી ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદ્દ આદિ વૈદિક ગ્રંથોમાં ગુણવાદને લગતી પુષ્કળ સામગ્રી મળે છે.

સદેશને સાંભળી, સમજી શકીશું તો દેશમાં ઉચ્ચ, નીચ, સ્પૃશ્યા-સ્પૃશ્યનો જે જટિલ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે તેનો ઉકેલ સારી રીતે થઈ જશે.

આજે આપણે ‘કુલીનતા’ને ભૂલી જઈ ‘કુળ’ શબ્દને વળગી ઉચ્ચનીચની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, અને તેથી જ દેશ અને સમાજમાં મોટા ગોટાળો ઊભો થવા પામ્યો છે. જે દિવસે આપણે કુલીનતાના ત્રાજવે ઉચ્ચનીચને તોળીશું તે દિવસે આપણી બધી ભ્રમણા ભાંગી જશે.

કુલીનતા એ ધર્મસાધનાનું એક અંગ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય કુળધર્મનું ખરાબર પાલન કરી કુલીન ન બને ત્યાં સુધી તે સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ અને ‘આત્મિક ધર્મ’ નું આચરણ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. સૂત્ર-ચારિત્રધર્મનો આધાર કુળધર્મ છે. જો કુળધર્મ નષ્ટ થઈ જાય તો તે આત્મિક ધર્મ કેવી રીતે પાળી શકે ?

કેટલાક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે કુળધર્મ તો સાંસારિક ધર્મની શિક્ષાદીક્ષા દે છે તો એ ધર્મ, ધર્મ કેમ કહી શકાય ? આ દલીલ ભ્રામક છે. દલીલ કરનારે જાણવું જોઈ એ કે કુળધર્મ જેમ લૌકિક ધર્મની શિક્ષા આપે છે, તેમ લોકોત્તર ધર્મની પણ શિક્ષા આપે છે. વળી લોકોત્તર ધર્મનો આધાર લૌકિક ધર્મ ઉપર રહે છે. એટલા માટે જો લૌકિક ધર્મ વ્યવસ્થિત રીતે ન ચાલે તો લોકોત્તર ધર્મ પણ જોખમમાં આવી પડે. એટલા માટે લૌકિક ધર્મ અને લોકોત્તર ધર્મનો સમન્વય ભગવાન મહાવીરે કર્યો છે. શ્રાવકશ્રાવિકા એ લૌકિક ધર્મના પ્રતિનિધિ છે અને સાધુસાધ્વી લોકોત્તર ધર્મના પ્રતિનિધિ છે. શ્રી ચતુર્વિધ સંઘના આ ચાર પ્રતિનિધિઓ જો પરસ્પર સલાહસંપથી સમન્વય ન રાખે તો જૈનધર્મ જોખમમાં આવી પડે. ભગવાન મહાવીરે જે સંઘશાસનની યોજના કરી છે તે યોજના એવી તો અભૂતપૂર્વ છે કે એ સંઘશાસનની યોજનાદ્વારા આજે જિનશાસન નિર્વિઘ્નરૂપે પ્રવર્તી રહ્યું છે.

લૌકિક ધર્મના પ્રતિનિધિઓએ, શ્રાવકશ્રાવિકાઓએ લૌકિક કુળ-ધર્મનું અરાબર પાલન કરવું જોઈ એ, અને લોકોત્તર ધર્મના પ્રતિનિધિઓએ, સાધુસાધ્વીઓએ લોકોત્તર કુળધર્મનું અરાબર પાલન કરવું જોઈ એ. જ્યારે આ પ્રમાણે લૌકિક કુળધર્મ અને લોકોત્તર કુળધર્મનું અરાબર પાલન કરી ભગવાન મહાવીરના અનુયાયીઓ, ધર્મશાસ્ત્રના શબ્દમાં જાદ-સંપન્ને જાતિસંપન્ન અને કુલસંપન્ને કુળધર્મથી સંપન્ન બનશે ત્યારે જૈનસમાજમાં કુલીનતા ધર્મગુણ પ્રગટશે, જે ગુણ સમાજમાં અને દેશમાં સુખશાન્તિનું બીજ રોપશે.

—:૦:—

(૬)

ગણુધર્મ

[ગણ-ઘમ્મે]

ગણુતંત્ર-પ્રજાતંત્ર એ આપણા પુરાતન વારસો છે. જો આપણે અન્યાયમાત્રની સામે થવા જેટલું નૈતિક બળ કેળવીએ અને નજીવા મતભેદ કે સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ગણુધર્મની રક્ષા માટે બલિદાન આપવા તૈયાર રહીએ તો આપણા પૂર્વજોની સંપત્તિના અધિકાર કે ઉપભોગથી આપણને કોઈ વંચિત રાખી શકે નહિ. આપણા ગણુધર્મમાં જે અમાય બળ રહેલું છે તે બળનો આપણે સદુપયોગ કરતાં રીખીએ તો આપણો જૈન-ધર્મ જગતમાં ઝળકી ઊઠે.

ગણુ એટલે સમૂહ. અને સમૂહનો પ્રત્યેક સભ્ય રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા તેમજ વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જવાબદાર રહે એનું નામ ગણુતંત્ર. સમજા મનુષ્ય નિર્જળને દબાવે કે એવા જ પ્રકારનો ખીન્ને કોઈ જુદા થતો હોય તો ગણુતંત્ર એ સહન કરી શકે નહિ. નિર્જળની રક્ષા કરવી, નિર્જળને ન્યાય અપાવવા પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપવો પડે તોપણ પાછી પાની ન કરવી, એ ગણુધર્મ પાળનારાઓનું મહાવ્રત હોય છે. ગણુતંત્રની આ વ્યવસ્થા આજના પ્રજાસત્તાત્મક

રાજ્યથી જરા પણ ઊતરતી નહોતી. જૈનયુગમાં નવલિચ્છી અને નવમક્ષી જાતિનાં અઢાર ગણરાજ્યોનું ગણતંત્ર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આ અઢાર ગણરાજ્યોનું ગણતંત્ર સખજોદ્ધારા પીડાતી પ્રજાને પીડાથી મુક્ત કરાવવા માટે અને તેમને સુખશાન્તિ પહોંચાડવા માટે તન, મન અને ધનનો પણ વ્યય કરી સહાયતા પહોંચાડવામાં ગૌરવ માનતું.

આ ગણતંત્રની પદ્ધતિમાં ગણધર્મ પાળવા જતાં પ્રજાસમૂહને કેટલું સહન કરવું પડતું તેનો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ* ઉલ્લેખ આપણા જૈનશાસ્ત્રોમાંથી મળી આવે છે:

કહે છે કે પોતાના મોટાભાઈ કોણિકને મગધનું મહારાજ્ય મળવાથી વિહલ્લકુમાર પોતાના માતામહ રાજા ચેટક પાસે આવીને રહ્યો. મગધ-રાજા કોણિકે વૈશાલીમાં જઈ રહેલા વિહલ્લકુમાર પાસેથી હસ્તિ તથા હાર માંગ્યાં. રાજા કોણિકને આ હાથી તથા હાર માંગવાનો કંઈ હક્ક નહોતો. કોણિકને જેમ મગધની રાજગાદી મળી હતી તેમ બીજા ભાઈએને પોતાપોતાના ભાગ મળ્યા હતા. પણ કોણિકને પોતાની સત્તા અને બળનો મદ હતો. વિહલ્લકુમાર ન્યાં આવી રહ્યો હતો ત્યાં ગણતંત્રની સહાયથી કારભાર ચાલતો. વૈશાલીના ગણતંત્રના સંચાલક રાજા ચેટક હતા. તેમણે આ હકીકત જાણી તુરત ગણના અઢાર રાજાઓને એકત્રિત કરી, કોણિક કેવા પ્રકારનો અન્યાય, અત્યાચાર કરી રહ્યો છે અને ગણતંત્રના જવાબદાર પુરુષોએ તેનો સામનો શા સારુ કરવો જોઈએ તે બધું સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું. સંક્ષેપમાં તેમણે કહ્યું કે:

“જે રીતે વિહલ્લકુમારના બીજા અગિયાર ભાઈએને રાજ્ય-માંથી ભાગ મળ્યો છે તેજ પ્રમાણે વિહલ્લકુમારને તેનાં માતાપિતા તરફથી આ હાર તથા હાથી મળ્યાં છે. એની ઉપર મગધરાજા કોણિકનો કોઈ પ્રકારનો હક્ક નથી. કોણિક અન્યાયથી, સત્તાના અભિમાનથી વિહલ્લકુમારને દયાવવા માગે છે.”

ગણતંત્રના અઢારે રાજાઓએ કોણિકના આ અત્યાચાર—અન્યાયની

* જુઓ: શ્રી નિરયાવલિસૂત્ર તથા ભગવતીસૂત્ર.

સામે વિરોધ જાહેર કર્યો. આખરે યુદ્ધ કરવું પડે તો અઢારે ગણતંત્રના રાજાઓએ સાથે મળી ચેટક રાજાને સહાય કરવાનું વચન આપ્યું. ગણતંત્રમાં અથવા પ્રજાતંત્રની રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રજાને માથે કેવી ગંભીર જવાબદારીઓ હોય છે તેની કલ્પના આથી થઈ શકશે. વિહલકુમાર એ માત્ર ચેટક રાજાનો જ ભાણેજ હતો, બીજા રાજાઓને એની સાથે કશો સંબંધ નહોતો; છતાં તેમણે અન્યાય—અત્યાચારની સામે લડવાનો અને વિહલકુમારના અન્યાયની પડખે આવી ઊભા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જે પ્રજા અન્યાય, અત્યાચારની સામે પૂરેપૂરા બળથી સામનો કરી શકે નહિ અથવા તો પોતાના નાના નાના સ્વાર્થોમાં જ મશગૂલ રહે તે પ્રજા આવા ગણતંત્રને માટે પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી શકે નહિ.

યુદ્ધની ભયંકરતા કે હિંસાને આડે ધરી આ ગણતંત્રવાહકો વિહલકુમારને ખુશીથી કાણિકની દયા ઉપર છોડી પણ શકત, પણ તેઓ સમજતા હતા કે ગણતંત્રમાં એવા લૂલા બચાવને જરા પણ સ્થાન ન જ હોય.

નાનામાં નાનો અન્યાય કે અત્યાચાર ગણતંત્રમાં જો ચલાવી લેવાય તો એ ગણતંત્રના પાયા બીજા જ ક્ષણે ઢૂંજા ગિરે. ગણધર્મના સત્ત્વનિષ્ઠ ધુરંધરો વખત આવ્યે કાણિકના અન્યાય સામે લડી લેવા પણ તૈયાર થયા. નવમક્ષી જાતિના અને નવલિચ્છી જાતિના અઢાર ગણરાજાઓ રાજા ચેટકની મદદે આવ્યા.

ગણતંત્રની પ્રતિષ્ઠા સાથે, એક આશ્રયે આવેલા રાજકુમારની સાથે થયેલા અન્યાયનો પ્રતિકાર અને તેના હક્કનું સંરક્ષણ; એ આ યુદ્ધનાં મૂળ કારણો હતાં.

અહીં કોઈને એવી શંકા થવી સંભવિત છે કે સત્કાર્યનું નામ ધર્મ છે; પરંતુ અહીં તો કેવળ હાર, હાથી ન આપવાથી ધોર સંગ્રામ

થશે, અને અનેક માણસોની જનમાલની ખુવારી થશે. પણ જો હાર, હાથી પાછા આપી દેવામાં આવે તો ન તો સંગ્રામ થાય તેમ ન માણસોની જનમાલની ખુવારી પણ થાય. પણ અહીં તો હાર, હાથી ન મોકલીને જાણી જોઈને યુદ્ધની તૈયારી કરવામાં આવે છે. તો આ યુદ્ધ ધર્મ્ય કેમ ગણી શકાય ?

આ પ્રશ્ન જરા વિચારણીય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ દ્વારા વિશેષ સ્પષ્ટ થશે:

રાજા પરદેશી, કેશીશ્રમણ સાથે ખૂબ ધર્મચર્યા કરીને ખમાવ્યા વગર જવા લાગ્યા ત્યારે કેશીશ્રમણે તેમને કહ્યું કે ‘હે ! રાજા ! તમે મારી સાથે ઘણા લાંબા સમય સુધી ઘણી આડીઅવળી વાતો કરી અને અંતે ખમાવ્યા વિના ચાલ્યા જાઓ છો, તો શું આ સાધુની અવસ્થા નથી ?’

રાજા પરદેશીએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘હું એ વાતને સારી રીતે જાણું છું. અને મારી એ ભાવના પણ નથી કે આપને હું ખમાવું નહિ ! મારો વિચાર છે કે જ્યારે હું પરિવાર સહિત સેના લઈને આવું ત્યારે આપને ખમાવું.’

અહીં આપણે વિચારવું જોઈએ કે જો રાજા એકલો જ ખમાવીને ચાલ્યો જત તો જીવહિંસા ઓછી થાત અને પરિવાર અને સેના સહિત ખમાવવા આવવામાં જીવહિંસા વિશેષ થશે. તો પછી સેના અને પરિવાર સહિત ખમાવવા આવવામાં પરદેશી રાજાનો શો મુખ્ય આશય હતો ?

જો પરિવાર તથા સેના સહિત ખમાવવા આવવામાં જીવહિંસા વિશેષ થવાની સંભાવના હતી તો કેશીશ્રમણે પરદેશી રાજાને ‘પરિવાર તથા સેના સહિત ખમાવવા આવવામાં જીવહિંસા વિશેષ થશે માટે જો તમારો ખમાવવાનો જ ભાવ છે તો તમે એકલા જ ખમાવી જાઓ. બધાને અત્રે આવવાની આવશ્યકતા નથી’ એમ કહી શા માટે રાજાને રોક્યો નહિ ! આ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક ઉત્તર શો હોય ?

આ પ્રશ્ન વિષે ગંભીર વિચાર કરતાં તેનો મર્મ એ સમજાય છે કે રાજા એકલો ખમાવવા ન ગયો તેનું મુખ્ય તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ હતું કે સપરિવાર ખમાવવા આવવામાં જનસમાજ ઉપર ધર્મનો પ્રભાવ અસાધારણ પડે છે તેથી ધર્મનો ઉદ્યોત અને તેની પ્રભાવના થાય છે.

કેશીશ્રમણે પરદેશી રાજાને સેના સહિત ખમાવવા આવવાનો નિષેધ આ જ કારણે ન કર્યો હોય ! અને આવવાજવામાં ઘણા દ્વીન્દ્ર્યાદિ પ્રાણીઓની વિરાધના થવાની સંભાવના અદૃશ્ય હોવાથી કેશીશ્રમણે પરદેશી રાજાને પરિવાર અને સેના સહિત ખમાવવા આવવાનો આગ્રહ ન કર્યો, તેમ આજ્ઞા પણ એવી ન આપી હોય. આ ઉપરથી એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે કે:—

કેવળ આરંભસમારંભને આપણે દેખીએ અને તેનાથી થનારો લાભ ન દેખીએ તો તે ન્યાયયુક્ત ન કહેવાય.

રાજા પરદેશી મૂર્ખ નહોતો, જ્ઞાની હતો. કદાચ માની લઈએ કે રાજાને જ્ઞાન નહોતું પણ કેશીશ્રમણ તો જ્ઞાની હતા ને ? જો રાજાને આ પ્રકારનું કાર્ય કરવું ઉચિત નહોતું તો કેશીશ્રમણે રાજાને કેમ ન રોક્યો ?

તમને ફરી એવી શંકા થાય કે રાજા પરદેશીની વાત તો સૂત્રધર્મને લગતી છે, એટલે એ પ્રશ્ન જુદો છે. અને મહારાજા કોણિકની વાત ગણધર્મને લગતી છે, એટલે એ પ્રશ્ન પણ જુદો છે. બન્ને ભિન્ન ધર્મોને એક કોટીમાં કેમ મૂકી શકાય ?

અહીં તો કેવળ હાર, હાથી પાછાં આપવામાં ન આવે તો અનેક મનુષ્યોની જનમાલની ખુવારી થશે, તો તે યુદ્ધને ઉચિત કેમ માની શકાય ?

તમારો પ્રશ્ન ખરાબર છે. જુઓ, જેમ રાજા પરદેશી એકલો જ ખમાવીને ચાલ્યો જત તો સૂત્રધર્મનો પ્રભાવ જનસમાજ કે સેના ઉપર પડત નહિ તેમ જ રીતે ગણધર્મોનો ન્યાયઅન્યાયનો વિચાર

ક્યાં વિના કેવળ યુદ્ધની ભયંકરતાનો વિચાર કરી મહારાજા કોણિકને હાર, હાથી પાછાં આપી દે અને આશ્રયે આવેલા વિહલકુમારને સહાયતા ન આપે, તો ગણધર્મનો પ્રભાવ પ્રગ્નજનો ઉપર પડે નહિ; પણ જિલદું પ્રગ્નજનો આવા ગણધર્મને ડરપોકધર્મ કહે કે વીરધર્મ ? પ્રગ્નજનો પાસેથી આ પ્રશ્નનો જવાબ માંગવામાં આવે તો એક-અવાજે એ જ જવાબ મળશે કે એવો ડરપોક ગણધર્મ શા કામનો ?

આ પ્રમાણે હાર, હાથી પાછાં આપી દેવાથી ગણધર્મ જોખમમાં આવી પડે તો સંઘધર્મની રક્ષા થાય કે નાશ ?

એ કહેવાની જરૂર નથી કે ગણધર્મની રક્ષામાં સંઘધર્મની રક્ષા અને ગણધર્મના નાશમાં સંઘધર્મનો નાશ રહેલો છે.

‘જ્યાં સુધી પોતાના માથા ઉપર આવી પડયું નહિ ત્યાં સુધી ગણધર્મનો સ્વાંગ રચ્યો, અને જ્યારે ગણધર્મને કાર્મમાં પરિણત કરવાનો કટોકટીનો સમય આવ્યો ત્યારે ગણધર્મને છોડી દીધો.’ આ પ્રકારનો અવર્ણવાદ કોણિક રાજાને હાર, હાથી પાછાં આપવાથી જનસમાજમાં પ્રચલિત થઈ જત. ગણધર્મના આ અવર્ણવાદથી ગણધર્મ અને રાજધર્મ કલંકિત થઈ જત. જેવી રીતે રાજા પરદેશીને સેના અને પરિવાર સહિત ખમાવવા આવવામાં સમકિત ધર્મનો લાભ થયો, તેવી જ રીતે ગણધર્મનું અને રાજધર્મનું ડરપોકપણું કલંક દૂર કરવાની દૃષ્ટિએ, અન્યાય, અત્યાચારના પ્રતિકારની દૃષ્ટિએ અને આશ્રયે આવેલા રાજકુમાર વિહલકુમારની રક્ષાની દૃષ્ટિએ હાર, હાથી કોણિકને પાછાં ન આપવામાં ગણધર્મની રક્ષા રહેલી હતી. અને તેને અંગે યુદ્ધ આવશ્યક થઈ પડયું હતું.

આ યુદ્ધ જૈનસૂત્રોમાં ‘મહાશિલાકંટક’ તથા ‘રથમૂસલ’ સંગ્રામોના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઘણા માણસો મરાયા. યુદ્ધમાં દૈવી મદદથી જોકે કોણિક હત્યો પણ એ યુદ્ધ છતાં ગણતંત્રના ધુરંધરોએ બારેજોખમ ખેડીને પણ પોતાના ગણતંત્રની પ્રતિષ્ઠા જાળવી.

મુખ્યતઃ આ ગણતંત્ર-ગણધર્મની રક્ષા કરતાં જેટલા મનુષ્યોનો વધ થયો તે બધાનું મહાન પાપ મહારાજ કોણિકને લાગ્યું. કારણ કે તેણે જ અન્યાયનો પક્ષ લઈ લડાઈ કરી હતી. ગણતંત્રે તો માત્ર ન્યાયનો પક્ષ લીધો હતો.

આપણે પણ આરંભસમારંભને ધર્મ કહેતા નથી. પણ ધર્મની રક્ષા કરવી એ તો આવશ્યક છે ને ?

આપણે આરંભસમારંભના બહાના નીચે આજે ધર્મશુદ્ધિનો નાશ કરી નાંખ્યો છે. એટલા જ માટે આજે જૈનધર્મને કેટલાક સામાન્ય માણસો ડરપોકધર્મ માની બેઠા છે. એટલે રાજા અને નવમહી તથા નવલિચ્છી જાતિના અઢારે રાજાઓ ભગવાન મહાવીરના ભક્તો હતા, એટલું છતાં તેમણે ગણધર્મની રક્ષા કરવા અને તેની આખર જાળવવા આ યુદ્ધ કર્યું. પહેલાંના મનુષ્યો એટલા બધા વિચારશીલ અને ધર્મશીલ હતા કે અન્યાયને અટકાવવા ખાતર યુદ્ધ કરવું હોય તો તે પણ સ્વીકારી લેતા હતા. પણ શરણમાં આવેલા મનુષ્યને શરણ ન આપવું અને તેને ન્યાય ન અપાવો એને જરા પણ ઠીક સમજતા નહોતા.

જે મનુષ્યો પોતાના શરણમાં આવેલાઓનો ત્યાગ કરી દે છે અર્થાત્ આશ્રય આપતા નથી તેઓ કાયર છે; પણ જે વીર છે, જે મહાવીર ભગવાનના સાચા સેવક છે, જે ઉદાર અને ધર્માત્મા છે, તેઓ તો પોતાનું સર્વસ્વ આપીને પણ શરણાગતની રક્ષા અને સેવા કરે છે.

આ યુદ્ધમાં જેટલા મનુષ્યોનો વધ થયો હતો, તે મનુષ્યહત્યાનું પાપ મુખ્યતઃ મહારાજ કોણિક ઉપર એટલા માટે ઢાળવામાં આવે છે કે તેણે અન્યાયના પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે યુદ્ધનું ખીજ-રોપણ કર્યું હતું.

ગણતંત્રના નાયકોએ મહારાજ કોણિકને યુદ્ધ ન કરવા અને રાજકુમાર વિહલકુમાર સાથે અન્યાય ન કરવા ખૂબ સમજાવ્યો

અને છતાં જ્યારે કોણિકને અન્યાયનો પક્ષ ન છોડતા યુદ્ધ માટે તૈયારી કરતો જોયો ત્યારે તેઓએ વિવશ થઈને સત્યધર્મ અને ન્યાય-ધર્મના પક્ષનું સમર્થન કર્યું, અને શરણાગતની અને ગણધર્મની રક્ષા માટે યુદ્ધ કર્યું.

એટલે રાજા નવમક્ષી અને નવલિચ્છી જાતિના અઢારે રાજાઓ સમદર્શિ હતા અને મહારાજા કોણિક પણ જોકે પહેલાં ભગવાન મહાવીરનો ભક્ત હતો પણ આ વખતે તો તેણે અન્યાયનો પક્ષ લીધો હતો.

એક મનુષ્ય જે દુષ્ટ ભાવથી પ્રેરિત થઈને એક કીડીનો પણ વધ કરે છે તો તે ' પાપી ' કહેવાય છે. પણ એક ચક્રવર્તી મહારાજા જે અન્યાય, અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરવા માટે પોતાની ચતુરંગી સેનાને યુદ્ધ માટે તૈયાર કરાવે છે તો પણ તે અપરાધી કહેવાતો નથી. તેનું પ્રધાન કારણ એ છે કે તે સમ્રાટ સ્વાર્થ સાધવા માટે કે દુષ્ટ ભાવથી પ્રેરાઈને નહિ પણ અન્યાય, અત્યાચારનો વિરોધ કરવા માટે વિવશ થઈને યુદ્ધ કરે છે.

જો અન્યાય, અત્યાચારનો વિરોધ કરવા માટે કોઈ પગલું લેવામાં ન આવે તો સમસ્ત દેશમાં અન્યાય ફેલાઈ જાય અને ધર્મનું પાલન થવું પણ અસંભવ જેવું થઈ જાય. જ્યારે ખીજા બાજુ કીડીનો વધ કરનાર મનુષ્ય સંકટપજન્ય હિંસા કરી અપરાધી બને છે.

આ જ પ્રમાણે મહારાજા કોણિકે જાણી જોઈને હિંસાની પરિસ્થિતિ ઊભી કરી અને અન્યાયનો પક્ષ લીધો એટલા માટે નિરપરાધીઓને મારવાનું પાપ મહારાજા કોણિકને મુખ્યતઃ લાગ્યું કહેવાય. ગણતંત્રના નાયકોએ કેવળ અન્યાય, અત્યાચારનો વિરોધ કરવાની ઇચ્છાએ વિવશ થઈ યુદ્ધ કર્યું એટલા માટે આ અન્યાયપૂર્ણ હિંસા કરવાનો અપરાધ ગણનાયકોનો નહિ પણ મહારાજા કોણિકનો છે.

ગણધર્મના સ્વરૂપ વિષે આપણે જરા ઊંડા વિચાર કરીશું તો જાણીશો કે ગણધર્મ અને આજનો રાષ્ટ્રધર્મ વિભિન્ન નથી. આજની રાષ્ટ્રીયતા આપણા ગણધર્મની સુધારેલીવધારેલી નવી આવૃત્તિ જ છે. આ રાષ્ટ્રધર્મના પ્રાણરૂપ ગણધર્મને દ્વિપાવવા માટે પ્રગ્નના પ્રત્યેક સભ્યે ધૈર્યબળ અને આત્મભોગ કેટલા પ્રમાણમાં કેળવવાં જોઈએ તે આ ગણધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાથી સ્પષ્ટ થશે.

ખરી રીતે ગણતંત્ર—પ્રજાતંત્ર એ આપણો પુરાતન વારસો છે. જો આપણે અન્યાયમાત્રની સામે થવા જેટલું નૈતિક બળ કેળવીએ, નજીવા મતભેદ કે સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી રાષ્ટ્રધર્મ અને ગણધર્મનો સુયોગ સાધી તેને માટે બલિદાન આપવા તૈયાર રહીએ તો આપણા પૂર્વજોની સંપત્તિના અધિકાર કે, ઉપભોગથી આપણને કોઈ વંચિત રાખી શકે નહિ. આપણા ગણધર્મમાં જે અમાપ બળ રહેલું છે તે બળનો આપણે સદુપયોગ કરતા શીખીએ તો આપણો જૈનધર્મ જગતમાં ઝળકી ઊઠે.

(૭)

સંઘધર્મ

[સંઘ-ધર્મે]

સુખા સંઘસ્સ સામગ્ગી, સમગ્ગાનં તપો સુલ્લો ।

અર્થાત્- સંઘની સામગ્રી (સંપ) સુખકારક છે અને સંપથી રહેનારા શ્રાવકશ્રાવિકા, સાધુસાધ્વી—સમસ્ત સંઘતું તપશ્ચરણ પણ સુખકારક છે.—સુત્તનિપાત

જૈનધર્મ અને સંઘધર્મનો પરસ્પરનો સંબંધ અભિન્ન છે. જૈનધર્મમહેલનો જીવનસ્તંભ એ સંઘધર્મ છે. ધર્મી વિના જેમ ધર્મ ટકી શકતો નથી તેમ સંઘધર્મ વિના જૈનધર્મ ટકી શકે નહિ. જીવન-રથનાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે ચક્રો છે. બન્નેમાંથી એક પણ ચક્ર નાનું મોટું, અસમાન કે ભાંગેલુંતૂટેલું હોય તો જીવનરથની ગતિ આગળ ચાલી ન શકે, તેમ ધર્મરથનાં સાધુસાધ્વી અને શ્રાવકશ્રાવિકા એ બન્ને ધર્મચક્રો છે. ભગવાન મહાવીરે ધર્મરથને જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય બે બળવાન બળદો જોડી, કુશળ ધર્મસારથિ-બની ધર્મચક્રોનું તીર્થ-પ્રવર્તન કર્યું. અને ધર્મચક્રના એ તીર્થપ્રવર્તનદ્વારા ભગવાન મહાવીર

તીર્થંકર બન્યા. એ ધર્મરથમાં અનેક ભવ્ય જીવોને ખેસાડી તીર્થંકરબ્રહ્મ મહાવીરે ભયંકર ભવાટવીમાંથી તાર્યા અને તરવાનો માર્ગ બતાવ્યો.

સજીવ કે નિર્જીવ પ્રત્યેક વસ્તુમાં અણુએ અણુએ અનંત શક્તિસામર્થ્ય રહેલું છે. પણ એ શક્તિસામર્થ્ય સફળ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે શક્તિઓનો સમન્વય કરી સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. શક્તિઓનો સંગ્રહ ન થાય અને પરસ્પરના સંઘર્ષથી તેનો હાસ દિનપ્રતિદિન થતો જાય તો શક્તિનો સદુપયોગ થવાને બદલે દુરુપયોગ થયો ગણાય. શક્તિઓનો સંગ્રહ કરવા માટે સંઘર્ષને વિવેકપૂર્વક દૂર કરવાની જરૂર છે, અને સાથેસાથે સંઘશક્તિ કેળવવાની પણ અતિ આવશ્યકતા છે.

જો વિરુદ્ધ જણાતી શક્તિઓનો પાણી અને અગ્નિ જેવાં વિરુદ્ધ તત્ત્વોની જેમ સમન્વય કરી વિદ્યુત્શક્તિ જેવી સંઘશક્તિ પેદા કરવામાં ન આવે તો સંઘધર્મનું યન્ત્રરૂપ તન્ત્ર આગળ ચાલવું પણ મુશ્કેલ થઈ જાય.

રાષ્ટ્રતંત્ર, ગણતંત્ર, સમાજતંત્ર અને ધર્મતંત્રનું સંચાલનકાર્ય પણ સંઘશક્તિના પ્રબળ પીડબળને ક્ષીણ જ ચાલી રહ્યું છે એની ના કોણ કહી શકે એમ છે ?-

સૂક્ષ્મ કાર્યથી લઈ મહાન કાર્યની સિદ્ધિ માટે સંઘશક્તિ કેળવવાની પણ પરમ આવશ્યકતા છે. આ જ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે સમસ્ત માનવસમાજ સંઘસ્થાપનાની યોજનાને સ્વીકારે છે. નાનીમોટી સંસ્થાઓ, યુવકસંઘો, વિદ્યાર્થીસંઘો, જ્યોતિસંઘો, મંડળો, ગચ્છો, સંઘાડાઓ, સમ્રાટો વગેરે જુદાજુદા સંઘોએ લોકમત કેળવી પોતાના ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે સફળ પ્રયત્નો સેવ્યા છે અને હજી તે સેવે છે.

આ સંઘસ્થાપનાની યોજનાની પાછળ વ્યક્તિગત શક્તિ ગમે તેટલી બળવતી હોય છતાં જ્યાં સુધી છૂટીછવાયેલી શક્તિઓને સામૂહિક રૂપ આપી સંઘબળરૂપે પરિણત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઇષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ થવી અશક્ય છે.

નીતિકારો તો આ સંઘશક્તિને નીતિરૂપે જીવનખ્યેય બનાવવા માટે આપણને ભારપૂર્વક કહ્યા કરે છે. તેઓ ‘ સંહતિઃ શ્રેયસી ’— સંઘશક્તિ શ્રેયસી—કલ્યાણકારી—છે એટલું જ કહીને અટક્યા નથી, પણ જેને આપણે ક્ષુદ્ર ગણી તુચ્છકારીએ છીએ તેવી ક્ષુદ્ર ગણાતી વ્યક્તિઓનું પણ સંગઠન સાધી સંઘબળ કેળવવું જોઈએ અને એ પ્રમાણે જ્યારે સંઘબળ કેળવાય ત્યારે જ ‘ સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ’ અર્થાત્ સંઘશક્તિ ફલદાયિની નીવડે શકે અન્યથા નહિ એમ ભાર-પૂર્વક કહે છે.

અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્વૈશ્યન્તે મત્તદન્તિનઃ ॥

તણખલા જેવી તુચ્છ ગણાતી વસ્તુઓને એકઠી કરી મદોન્મત્ત હાથીઓ પણ બાંધી શકાય છે. એ લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણને કાણુ ખોટું પાડી શકે એમ છે ? તેમ ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓનું છિન્નભિન્ન થયેલું બળ જો એકત્રિત કરી સંઘબળરૂપે પરિણત કરવામાં આવે તો અસંભવ જેવું જણાતું કાર્ય પણ સરળ રીતે સફળ થઈ શકે છે એની ના પણ કાણુ પાડી શકે એમ છે ? સંઘશક્તિ શું નથી કરી શકતી ? જ્યારે નિર્જીવ વસ્તુઓનું સંગઠન અજળ ગજબનું કામ કરી બતાવે છે તો પછી વિવેકશુદ્ધિને ધારણ કરનાર માનવસમાજની સંઘશક્તિનું તો શું પૂછવું ?

માનવતાના વિકાસ માટે સંઘશાસન હોવું જરૂરનું છે. ભગવાન મહાવીરે જગતમાત્રના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ સંઘશાસનનું જન્મરું કામ હાથ ધર્યું. તે વખતે સંઘશાસન શિથિલ થઈ ગયું હતું. આદ્યજ્ઞો અને ઔદ્ધોમાં સંઘશાસનની વ્યવસ્થામાં ઘણી અપૂર્ણતા હતી. કોઈ સ્ત્રી વા શૂદ્રને પોતાના સંઘશાસનમાં સ્વીકારતો નહિ. એટલું જ નહિ પણ તેમને ધર્મકૃત્ય જેવા પવિત્રકાર્યમાં પણ અધિકાર આપતો નહિ. તે વખતની આવી એકાંગી સંઘયોજનાથી માનવજાતિનો વિકાસ

કુષિઠત થતો જોઈ ભગવાન મહાવીરે સંધયોજનાને વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું. માનવતાની દૃષ્ટિએ, સમસ્ત માનવજાતિને સંધયોજનામાં સમાન અધિકાર આપ્યો. એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રી અને શૂદ્ર જાતિને અવ-મણવામાં આવી હતી તેમને પણ જ્ઞાન અને ચારિત્રના અધિકારી માની સંધશાસનમાં સમાન હક્કો આપી, જગતમાત્રને સંધશક્તિનો સુંદર પરિચય આપ્યો. ભગવાન મહાવીરના જેવી આવી સુંદર સંધયોજનાનો પરિચય કોઈ સંધસંસ્થાપકે આપ્યો નથી. ભગવાન મહાવીરની સંધ-શાસનની યોજનાથી આખા આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ સમુજ્જવલ છે. ભગવાન મહાવીરનું જિનશાસન જે અત્યાર સુધી વ્યવસ્થિત રૂપે ચાલે છે તેનું ઘણુંખરું શ્રેય ભગવાન મહાવીરના પ્રરૂપિત સંધધર્મને જાય છે. સંધધર્મનું ધ્યેય વ્યક્તિના શ્રેય સાથે સમજિતું શ્રેય સાધવાનું હોય છે. વ્યક્તિના શ્રેયના ભોગે સમજિતું શ્રેય જોખમમાં આવી પડતું હોય ત્યારે સમજિતું શ્રેય સંધધર્મનું ધ્યેય થઈ પડે છે. સંધધર્મને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાની જવાબદારી સંધના પ્રત્યેક સભ્ય ઉપર રહે છે. સંક્ષેપમાં સંધના પ્રત્યેક સભ્યનું શ્રેય થાય એ સંધનો ધર્મ છે. સંધધર્મ મુખ્ય બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે. એક લૌકિક સંધધર્મ અને બીજો લોકાત્તર સંધધર્મ. લૌકિક સંધધર્મના સભ્યો (આવક-આવિકા) લૌકિક સંધશાસનનું કાર્ય જવાબદારીપૂર્વક ચલાવે છે, અને લોકાત્તર સંધધર્મના (સાધુસાધ્વીઓ) લોકાત્તર સંધશાસનનું કાર્ય જવાબદારીપૂર્વક કરે છે.

લૌકિક સંધધર્મ શું છે અને તેના સભ્યોનો શો ધર્મ છે, તે વિષે અત્રે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીશું. લૌકિક સંધધર્મ વિષે શાસ્ત્રકાર રૂરમાવે છે કે :—

સંધધર્મમ્મો — ‘ગોષ્ઠિ-સમાચાર’

અર્થાત— સંધ યા સભાના નિયમોપનિયમ.

જાહેર સમાચાર, જાહેર સભા તથા જાહેર સંસ્થા કે જ્યાં બધાનો અધિકાર છે અને બધાની ઉન્નતિ તથા સુખસગવડ વિષે

વિચારવિનિમય કરવામાં આવે છે તે બધા અંગોનો સમાવેશ લૌકિક સંઘર્ષમાં થઈ જાય છે.

જે જૈનધર્મ આવી સુંદર સંઘયોજના સ્વીકારે છે તે જૈનધર્મ આજે લોકોની દૃષ્ટિમાં આટલો બધો અપૂર્ણ અને અવ્યાવહારિક કેમ જણાય છે? એવો કેટલાક લોકોનો પ્રશ્ન છે. વાસ્તવમાં આ પ્રશ્ન ખૂબ જ વિચારણીય છે. જૈનધર્મ જે અત્યારે અપૂર્ણ વા ડરપોકધર્મ તરીકે વગોવાય છે તેમાં થોડાક અપરાધ એ લોકોનો છે કે જેઓ જૈનધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચાર્યા વિના કેવળ મતાગ્રહભુક્ષિતી કે બહારના દૂષિત વાતાવરણથી જ જૈનધર્મને વગોવવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. અને પ્રધાન અપરાધ તો આજકાલના તે જૈન ભાઈઓનો છે કે જેઓ કાયરવૃત્તિ ધારણ કરી વીરધર્મને લજવી રહ્યા છે. વાસ્તવમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોદ્ધાર તો વિશ્વધર્મ બનવાને યોગ્ય છે.

ગાંધી સમાચાર, ગાંધી સભા તથા ગાંધી સંસ્થાઓમાં સમસ્ત સંઘનું અર્થાત્ સમસ્ત માનવજાતિનું હિત અને શ્રેય વિચારવામાં આવે છે. જે ધર્મમાં હિન્દુ, મુસલમાન વા કોઈ એક જ સમાજ વા જાતિનું જ હિત વિચારવામાં આવતું હોય તેને આપણે કુળધર્મ તો કહી શકીએ, પણ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રનો સંઘર્ષ કહી ન શકીએ; કારણ કે રાષ્ટ્રનો સંઘર્ષ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ સમજીનું શ્રેય-હિત પ્રથમ વિચારે છે.

રાષ્ટ્રનો સંઘર્ષ બરાબર અખિલ ભારતીય સંઘ (National Congress) જેવો છે. સંઘર્ષની અનુસાર જે સભા યા સંસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવે તેમાં સમષ્ટિના હિતથી વિરુદ્ધ કેવળ કોઈ વ્યક્તિવિશેષની હાનિ તેમજ લાલ માટે સમષ્ટિના કાયદાઓનો ભંગ કરવો અને પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે સમષ્ટિનું હિત જોખમમાં ઉતારવું તે સંઘર્ષનો નાશ કરવા બરાબર છે.

જે કાર્યપ્રણાલીથી સમષ્ટિનું શ્રેય અને હિત સચવાતું હોય તે કાર્યપ્રણાલી હાથ ધરવી જોઈએ. એમાં જ સંઘધર્મની મહત્તા અને શોભા રહેલી છે.

ઉદાહરણ તરીકે માનો કે અખિલ ભારતીય સંઘે (All-India National Congress) એવો નિશ્ચય કર્યો કે ભારતમાં વિલાયતી વસ્ત્રનો ત્યાગ થવો જોઈએ. આ પ્રસ્તાવથી જોકે વિલાયતી વસ્ત્રનો વેપાર કરનાર વેપારીઓને જરૂર હાનિ થવાનો સંભવ છે. તોપણ જે એથી ભારતના કરોડો ગરીબ ભાઈઓને ખાવાને અન્ન અને પહેરવાને વસ્ત્ર મળતાં હોય તો તે પ્રસ્તાવને કાર્યરૂપમાં પરિણત કરવો જોઈએ, એમાં જ સંઘધર્મનું પાલન રહેલું છે. એથી જિલકું જે ઉક્ત પ્રસ્તાવને ન ગણકારતા કરોડો ભારતીય ગરીબ ભાઈઓના જીવનરક્ષણ માટે વિચાર સરખો પણ ન કરવામાં આવે તો તેમાં સંઘધર્મનું અપમાન છે અને તેમાં સંઘધર્મનો નાશ રહેલો છે. હવે જે કોઈ વ્યાપારી રાષ્ટ્રધર્મ કે સંઘધર્મના પ્રસ્તાવથી વિરુદ્ધ જઈ છળકપટથી વિલાયતી કાપડનો આપાર કરે તો તે રાષ્ટ્ર તેમજ સંઘધર્મનું સ્પષ્ટ અપમાન કરી રહ્યો છે. જે નિષ્કપટભાવે સંઘધર્મનું પાલન કરવામાં આવે તો તેથી સંઘને ઘણો લાભ થવાની સંભાવના છે. જે બુદ્ધિમાન હોય છે તે કેવલ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર જગતનું અહિત યાહતા નથી. જે સંઘના સભ્યો આવા ઉદાર હોય છે તે સંઘ હમેશાં સમુન્નત બને છે.

ઉદાહરણ તરીકે, માનો કે કોઈ એક ગામના નિવાસીઓ એકઠા થઈ ને રાજને એવી પ્રાર્થના કરે કે ગાયોને ચરવા માટે કોઈ પણ સ્થાન નથી તો ગોચરભૂમિ માટે એક મેદાન નિઃશુદ્ધક ખાલી કરી આપો. પ્રજાની આ માંગ રાજ સ્વીકારી લે તો તેથી પ્રજાસંઘના પ્રત્યેક સભ્યને લાભ થવો સંભવિત છે, પણ જે કોઈ સ્વાર્થી મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થની વૃત્તિ તૃપ્ત કરવા ખાતર, પોતાનો માનમરતબો વધારવાની ખાતર કે પોતાના નામની પ્રસિદ્ધિ વધારવા માટે જે રાજને

ખોટી રીતે બહેકાવી ગોચરભૂમિ ખાલી કરાવવામાં બાધા ઊભી કરે અને એ રીતે તે સ્વાર્થી મનુષ્ય સમસ્ત પ્રજાસંઘની હિતબુદ્ધિને પાર ન પડવા દેવા માટે કારસ્થાનો રચે તો તે સ્વાર્થી મનુષ્યને સંઘર્ષર્મનો નાશક સમજવો જોઈએ.

પ્રજાસંઘનું હિત ધ્યાનમાં ન રાખતાં કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિને તૃપ્ત કરવા માટે રાજાનો પક્ષ લેવો અને દુઃખોથી પીડાયેલા હજારો ગરીબ ભાઈઓ ઉપર દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવો એ એક સાધારણ ગૃહસ્થ માટે પણ અનુચિત છે, તો પછી બાર વ્રતધારી શ્રાવક આવું અનુચિત કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે !

કેટલાક સમજીને સંઘર્ષર્મના સંગઠનને તેમજ આ સંઘર્ષર્મની રક્ષા માટે કરવામાં આવતા કાર્યોને એકાન્તપાપ કહે છે; પણ જો સંઘર્ષર્મના પાલનથી માનવસમાજ નીચધર્મ છોડે છે અને જે પાપકર્મોને છોડવાથી સંસારનું ઉત્થાન થાય છે, અને સાથેસાથે સૂત્ર-આરિચ્છર્મના પાલન માટે ક્ષેત્ર તૈયાર થાય છે, તો શું તે સંઘર્ષર્મને એકાન્તપાપ કહેવું ઉચિત છે ? નહિ.

સંઘર્ષર્મના પાલનમાં આરંભસમારંભ અવશ્ય થાય છે, અને તેને આરંભસમારંભ માનવો પણ જોઈએ; પણ આવા આરંભ-સમારંભો પણ વિશેષ પ્રકારના હોય છે. જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય પોતાની પુત્રીનું લગ્ન કરે અને બીજો પોતાની માતાનું લગ્ન કરે, આ બંનેમાં લગ્નનો ઠાઠમાઠ સરખો છે, પણ શું આ બંને લગ્નો બરાબર કહી શકાય ? કદાપિ નહિ.

અર્થ તો બંને વિવાહોમાં થાય છે, પણ શું આ બંનેનું અર્થ બરાબર છે ? નહિ. પણ કોઈ મનુષ્ય આ બંને લગ્નોને આરંભદૃષ્ટિથી જ સરખા કહે તો ? તે અસત્ય કહે છે.

આ જ પ્રમાણે આરંભસમારંભના વિષયમાં સમજવું જોઈએ. કેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે જે કામ કરવાથી ઉન્નતિ થાય છે અને સાથેસાથે અનેક મહાન પાપોનો પ્રતિકાર પણ થાય છે; અને

કેટલાંક કામે એવાં હોય છે કે જે કરવાથી આરંભસમારંભના પાપની સાથેસાથે અનેક મહાન પાપોને પણ ઉત્તેજના મળે છે.

આ બધું જાણવા છતાં જે લોકો કરવા યોગ્ય કાર્યોને પાપરૂપ માની તજ દે છે તે પોતાની અવનતિની સાથેસાથે પાપોની પણ વૃદ્ધિ કરે છે. કરવા યોગ્ય કાર્યોને એકાન્તપાપ કહીને લોકો તેને તજ ન દે અને અવનતિના માર્ગે વળી પાપોની વૃદ્ધિ ન કરે એ મહાન ઉદ્દેશને લઈને સંઘધર્મની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

સંઘ એટલે વ્યક્તિઓનો સમૂહ. આ સમૂહ વ્યક્તિગત સ્વાર્થને છોડી સમષ્ટિના હિત અને શ્રેય માટે જે નિયમોપનિયમ રચી તેનું ખરાબર પાલન કરવું તેનું નામ સંઘધર્મ છે.

આ સંઘધર્મને જીવનમાં ઉતારવા માટે સંઘના પ્રત્યેક સભ્યે પોતાની જવાબદારીપૂર્વક સંઘધર્મના નિયમોપનિયમનું પાલન કરવું જોઈએ. જે વ્યક્તિ પોતાની જવાબદારી ભૂલી જાય છે અને સ્વાર્થ-વશ સંઘધર્મનો ભંગ કરે છે તે સંઘધર્મનો નાશક છે.

‘સંઘનું જે શ્રેય સાધે છે, તેનું શ્રેય સંઘ સાધે છે.’ એ ધર્મ-વાક્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ખરાબર સમજી લેવું જોઈએ. સંઘ એ સમાજની પ્રતિનિધિસંસ્થા છે, અને એ સંસ્થાના સન્માનમાં પોતાનું સન્માન રહેલું છે. આ વસ્તુસ્થિતિથી જે પરિચિત છે તે વ્યક્તિ સંઘધર્મને ઉન્નત બનાવી શકે છે અને એની ઉન્નતિદ્વારા પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે.

લૌકિક સંઘધર્મ લોકવ્યવહાર કેવી રીતે ચલાવવો અને એને ચલાવવા માટે કેવું સામૂહિક તંત્ર ધડવું જોઈએ એનો સુંદર પરિચય આપે છે. શ્રાવકશ્રાવિકાઓ જો લૌકિક સંઘધર્મની મહત્તા ખરાબર સમજી સામૂહિક તંત્રના નિયમોપનિયમ અનુસાર પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવે તો આજે લૌકિક સંઘધર્મ દીપી જઈ. લૌકિક સંઘધર્મનું પાલન ખરાબર થશે તો લોકાત્તર ધર્મ પણ વ્યવસ્થિત

ચાલશે એમાં જરા પણ શંકા નથી. કારણ કે લૌકિક સંઘર્ષ અને લોકોત્તર સંઘર્ષના નિયમો ભિન્ન હોવા છતાં બંને સંઘર્ષો ધર્મસંઘર્ષથી ખૂબ જ સંકળાયેલા છે. એ બંનેને એકાન્ત ભિન્ન માની શકાય એમ નથી. લૌકિક સંઘર્ષના સભ્યોનું શું કર્તવ્ય છે તે વિષે આપણે સામાન્ય વિચાર કર્યો. હવે આપણે લોકોત્તર સંઘર્ષ શો છે અને તેના સભ્યોનું શું કર્તવ્ય છે તે વિષે અત્રે વિચાર કરીએ.

જે ધર્મના પાલનથી સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ શ્રી. ચતુર્વિધ સંઘની ઉત્પત્તિ થાય તે લોકોત્તર સંઘનો ધર્મ છે. લોકોત્તર સંઘધર્મમાં પણ વ્યક્તિગત લાભ ન દેખતાં સમષ્ટિગત લાભનું દષ્ટિબિન્દુ સામે રાખવું જોઈએ.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે સંઘર્ષને તો સૂત્ર તેમજ ચારિત્ર ધર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તો પછી તેનું જીદું વર્ણન શા માટે કરવામાં આવે છે ! આ પ્રકારનું કથન પાયા વગરનું છે. કારણ કે સૂત્ર અને ચારિત્રધર્મ જીદા જીદા ધર્મ છે અને સંઘર્ષ પણ તેથી જીદો જ ધર્મ છે. સંઘર્ષમાં સંઘના ગૃહસ્થો અને સાધુઓ બંને પ્રકારના સભ્યોનું જીદું જીદું કર્તવ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. જો આ બંનેનું કર્તવ્ય વિભક્ત કરવામાં ન આવે તો સંઘનું અસ્તિત્વ પણ વધારે સમય સુધી ટકી શકે નહિ. આ વાતનો સ્પષ્ટાર્થ નિમ્નોક્ત ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે:—

એક મનુષ્ય કાપડનો વેપાર કરે છે અને બીજો મનુષ્ય જવેરાતનો વેપાર કરે છે. જો કે આ બંનેને લૌકિક સંઘર્ષના દષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરવામાં આવે તો બંને સમાન છે. તો પણ તેઓ બંને એક બીજાનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે; અર્થાત્ જો એકેરીને કાપડની દુકાન ઉપર ખેસાડવામાં આવે અને કાપડીયાને જવેરાતની દુકાન ઉપર ખેસાડવામાં આવે તો તેઓ બંને એક બીજાનો વેપાર સારી રીતે ચલાવી શકે નહિ અને ફલતઃ બંને દુકાનો ચાલુ રહી શકે નહિ.

આ જ પ્રમાણે ગૃહસ્થો તેમજ સાધુઓ મળીને એક સંઘ બને છે અને આખા સંઘનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાથી બધા એક સમાન ગણવામાં આવે છે; પણ જે પ્રકારે ઝવેરી કાપડીયાનું અને કાપડિયાઓ ઝવેરીનું ઉત્તરદાયિત્વ (Responsibility) સંભાળી શકતા નથી. તેવી જ રીતે સાધુઓ શ્રાવકોની અને શ્રાવકો સાધુઓની જવાબદારી પાર પાડી શકતા નથી.

જો સાધુઓની જવાબદારી શ્રાવકો ઉપર નાંખવામાં આવે તો તે સંઘધર્મ જરૂર નષ્ટ થઈ જાય. જેવી રીતે કોઈ એક બાળકને દૂધ પિવડાવીને જ આપણે જીવિત રાખી શકીએ છીએ; એવી અવસ્થામાં કોઈ સાધ્વી ધવરાવે તો ? શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જરૂર દોષ લાગે.

પણ જો કોઈ સંસારી સ્ત્રી, સાધ્વીને બાળક ધવરાવવામાં પાપ લાગે છે, એટલા માટે ‘હું પણ બાળકને ધવરાવીશ નહિ.’ આ પ્રકારે કહીને જો તે બાળકને ધવરાવે નહિં; તો આપણે તેને શું કહીએ ? નિર્દયી.

શાસ્ત્રમાં શ્રાવકો માટે પહેલા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં “અન્નપાનનો નિષેધ”* કરવો એ પણ એક અતિચાર છે; અને સાધુ જો કોઈ જનવર અથવા મનુષ્યને અન્નપાણી આપે તો તેઓ માટે અતિચાર કહેવામાં આવ્યો છે. હવે જો સાધુઓની જવાબદારી શ્રાવકો ઉપર નાંખવામાં આવે, તો શ્રાવકના ધર્મનું પાલન કેવી રીતે થઈ શકે ?

* જુઓ પ્રતિક્રમણસૂત્રના પહેલા વ્રતના પાંચ અતિચારોમાં મત્તપાણ્યવોચ્છેદ (મત્તપાનવ્યુચ્છેદઃ) અન્નપાણી ભોગવતાં અટકાવ્યાં હોય તે નામનો પાંચમો અતિચાર.

જુઓ-પ્રીવાયકમુખ્ય ઉમાસ્વાતિજનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમ્ અધ્યયન ૭ મા સૂત્રના બન્ધવધવિચ્છેદાતિમારાન્નપાનનિરોધા : બ. ૭

કેટલાક લોકો કહે છે કે, 'જે કામ સાધુ કરે તે ધર્મ અને જે સાધુ ન કરે તે પાપ'. આ પ્રમાણે સમજી લેવાથી શ્રાવક-સમાજમાં ગેરસમજ જન્મી થવા પામે છે. તેઓએ પોતાની બુદ્ધિથી બધા શાસ્ત્રનો સાર આમાં જ ભરી દીધો હાગે છે! પણ પ્રત્યેકની પોતપોતાની જવાબદારી સમજાવ્યા વિના સંઘર્ષને કેટલી બધી હાનિ થાય છે તે વિશે તેઓ વિચાર સરખો પણ કરતા નથી, કે જે કામો કેવળ સાધુઓ માટે જ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં છે; તે કામો કરવાથી શ્રાવક પોતાનો શ્રાવકધર્મ કેવી રીતે પાળી શકે ?

બ્યારે એક સાધારણ ઘરમાં પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનો જુદો જુદો કાર્યક્રમ રહે છે. તો પછી આટલા મોટા સંઘનું કામ કાર્યપ્રણાલિને વિભાજિત કર્યા વિના કેવી રીતે ચાલી શકે ?

માનો કે એક શાહુકારને ત્યાં ચાર પુત્રવધૂઓ છે, તેમાં એક પુત્રવતી છે, બીજી ગર્ભવતી છે, ત્રીજી વાંઝણી છે અને ચોથી નવોદ્ધા છે.

હવે, જો સાસુ આ ચારેય પુત્રવધૂઓની ખાનપાન, ઉઠવું-બેસવું, કામકાજ કરવું-વગેરેની જુદીજુદી વ્યવસ્થા ન કરતાં, ચારેય પુત્રવધૂઓને એક જ પ્રકારે રાખે તો શું થાય ? નુકસાન થઈ જાય.

સાધુઓમાં પણ કેટલાક જીનકલ્પી છે, કોઈ સ્થવિરકલ્પી છે, કોઈ રોગી છે, તો કોઈ તપસ્વી છે. જો આ બધાનો વિચાર સૂક્ષ્મદષ્ટિથી કરવામાં ન આવે તો તેમનો બધાનો ખરાબર નિર્વાહ કોઈ દિવસ થઈ શકે નહિ.

બ્યારે સાધુઓમાં પણ અંદરના ભેદોનો જુદો જુદો ધર્મ બાંધ્યા વિના નિર્વાહ થઈ શકતો નથી; તો પછી સાધુ અને શ્રાવકનો નિર્વાહ એક ધર્મના પાલનથી કેવી રીતે થઈ શકે ?

સાધુઓની જરૂરીયાતો ઘણી ઓછી હોય છે. બ્યારે શ્રાવકોની જરૂરીયાતો ઘણી વધારે હોય છે.

જો આ પ્રમાણે સાધુ અને શ્રાવકની ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસ્થા સ્વીકારીએ નહિ તો લોકો શ્રાવકમાંથી સાધુ અને જ શા માટે ? એટલા માટે કે આરંભ-સમારંભમાં પડવું ન પડે તેમજ જરૂરીયાતો આછામાં આછી રહે.

જો સાધુ અને શ્રાવકનો એક જ ધર્મ છે, તો સાધુધર્મ અને શ્રાવક-ધર્મમાં ભિન્નતા શી રહી ? સાધુ અને શ્રાવકની વાત તો દૂર રહી, પણ શ્રાવક-શ્રાવકમાં પ્રત્યેકનો જુદો જુદો ધર્મ હોય છે. જેવી રીતે કોઈ એક શ્રાવક પોતાના ઘરમાં એકલો જ છે અને તે પ-૭ રૂપિયાના માસિક વ્યયથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે. બીજો શ્રાવક એક રાજા છે; અને તેનો કુટુંબપરિવાર પણ મોટો છે. હવે, જો એકલો રહેનાર શ્રાવક વિચારે કે, 'જે હું કરું છું, તે જ શ્રાવકધર્મ છે' અર્થાત્ પ-૭ રૂપિયાના માસિકવ્યયથી જ ઘરખરચ ચલાવવું, તે જ શ્રાવકધર્મ છે; અને જે ઉપર કહેલા માસિકવ્યયથી જે કોઈ વધારે માસિકવ્યય કરે; અથવા હું જેટલો આરંભ-સમારંભ કરું છું; તેથી કોઈ વધારે આરંભ-સમારંભ કરે તે શ્રાવકધર્મ પાલન કરી શકતો નથી. તો શું પહેલા શ્રાવકની અપેક્ષાએ તે રાજા બાર વ્રતધારી શ્રાવક બની શકે ? નહિ.

શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક શ્રેણીની વ્યક્તિ માટે જુદો જુદો ધર્મ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. એક મનુષ્ય, સોળ દેશોનો રાજા હોવા છતાં પણ બાર વ્રતધારી શ્રેષ્ઠ શ્રાવક થઈ શકે છે. જો આ પ્રકારની શાસ્ત્રસમ્મત અને નીતિયુક્ત વાતને ઊલટી કહેવામાં આવે તો તે સંઘર્ષને હાનિકારક છે.

ઉપર્યુક્ત વાતોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સાધુઓનો આચારધર્મ અને શ્રાવકોનો આચારધર્મ ભિન્ન છે. જે લોકો સાધુઓનો અને શ્રાવકોનો આચારધર્મ એક જ કહે છે, તેઓ ભૂલ કરી રહ્યા છે. પણ આજકાલ સંઘર્ષને પણ ચક્કરમાં પડી ગયો છે. સંઘની સમુચિત વ્યવસ્થા ન હોવાથી, સાધુ પોતાની જવાબદારી

શ્રાવકો ઉપર અને શ્રાવકો પોતાની જવાબદારી સાધુઓ ઉપર નાંખે છે. જેવી રીતે પાઠશાળા ચલાવવી, સંસ્થા ખોલવી, કાર્યાલયની સક્રિય વ્યવસ્થા કરવી, ગૌરક્ષા તેમજ અનાથરક્ષાનો સક્રિય પ્રયત્ન કરવો ઇત્યાદિ દયા અને પરોપકારનાં કાર્યો અવશ્ય છે; પણ સાધુઓ આવા વ્યાવહારિક પ્રયત્નમાં જ પડી જાય તો તે ઠીક નથી. સાધુ ઉપકાર ન કરે તો પછી ઉપકાર કોણ કરશે ? જે એમ કહેવામાં આવે તો હું પૂછું છું કે આવા પરોપકારો, જેમાં અનેક આરંભાદિ ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, તે સાધુઓ જ કરવા લાગશે, તો શ્રાવક લોકો શું કરશે ?

જે શ્રાવકોની જવાબદારીનું કામ સાધુઓ ઉપાડી લેશે, તો સાધુઓના પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન શું શ્રાવકો કરશે ? જે શ્રાવકોનું કામ સાધુ લઈ લે, તો શ્રાવકો પાંચ મહાવ્રતોનું સંપૂર્ણરૂપે પાલન કરવામાં અસમર્થ તો છે જ, એટલે પાંચ મહાવ્રતોની આવી રીતે હાનિ તો થવાની જ ને ?

સાધુ થઈને કોઈને સલાહ આપે કે અમુક સંસ્થાને એક હજાર રૂપિયા આપો, અથવા આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ન કહેતાં એમ કહે કે ‘પૈસા ઉપરથી મોહ ઉતારી નાખો, અથવા પુદ્ગલોનો ત્યાગ કરી દો.’ આ પ્રમાણે પૈસાના પ્રયત્નમાં પડતું તે સાધુઓને માટે યોગ્ય નથી. કારણ કે પૈસાની અવ્યવસ્થા થવાને કારણે અનુચિત વ્યય થાય છે અને વિશ્વાસઘાતનું પાપ સાધુ ઉપર આવે છે; માટે આત્મસાધક સાધુ પૈસાના પ્રયત્નમાં કેમ પડી શકે ?

વર્તમાન સમયમાં કેટલીક સંસ્થામાં અવ્યવસ્થા ચાલી રહી છે. સ્વાર્થત્યાગી અથવા લાયક મનુષ્યોની કદર નથી રહી અને ગમે તે પુરુષ સંસ્થા સ્થાપિત કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. આવી નવી નવી સંસ્થાઓ ઊભી કરનારાઓની પરીક્ષા ક્યાં વિના શ્રાવક લોકો તેઓને નિયમવિરુદ્ધ સહયોગ આપે છે અને સાધુત્વને હાસ કરે છે.

જે કાર્યો શ્રાવકને કરવા યોગ્ય છે, તે શ્રાવકોએ અને જે કાર્યો સાધુને કરવા યોગ્ય છે, તે સાધુઓએ કરવાં જોઈએ.

જેમાં થોડો અસ્તંભ અને અધિક ઉપકાર થતો હોય, તેવાં કાર્યો શ્રાવકો હંમેશા કરતા આવ્યા છે. જેવી રીતે કેશી મહારાજે ચિત્ત-પ્રધાનને કહ્યું હતું કે પરદેશી રાજા મારી સામે જ આવતો નથી, તો હું ઉપદેશ કોને આપું ! આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, રાજા-પરદેશીને કેશી મહારાજ પાસે લાવવા તે શ્રાવકોનું કર્તવ્ય હતું, સાધુઓનું નહિ. જે તે સાધુઓનું કર્તવ્ય હોત તો કેશી મહારાજ જ કોઈ સાધુને મોકલીને તેને બોલાવી લેત; પણ પરદેશી રાજાને ચિત્ત-પ્રધાન લાવ્યા હતા. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે સાધુઓ સાધુઓને યોગ્ય અને શ્રાવકો શ્રાવકોને યોગ્ય કાર્ય કરતા આવ્યા છે. સંસ્થાઓ ન બોલવી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, પરંતુ સાધુઓ આવા પ્રપંચોમાં ન પડે અને સાધુધર્મનું અરાબર પાલન કરે એમ મારું કહેવું છે.

શ્રાવકોને ઉપદેશ દેવો તે સાધુઓનું કર્તવ્ય છે. જેવી રીતે કેશી શ્રમણે રાજા પરદેશીને શ્રાવક બનાવ્યા બાદ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, ‘ હે રાજા ! તું રમણિકથી અરમણિક થતો નહિ.’ આ ઉપદેશ સાંભળીને રાજાએ સ્વયં રાજ્યના ચાર ભાગ પાડીને એક ભાગનો દાનમાં ઉપયોગ કરવા માટે પ્રારંભ કર્યો, પરંતુ કેશી શ્રમણે રાજાને પ્રત્યક્ષ કહ્યું ન હતું કે ‘ તું આ પ્રમાણે કર.’ ઉપદેશ દેવાથી શ્રાવક સ્વયં પોતાનું કર્તવ્ય સમજી લે તો સાધુઓને સ્પષ્ટીકરણ અથવા શ્રાવકોને આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જેઓની શ્રદ્ધા અને શક્તિ હશે તે સ્વયં બધી વાતો સમજશે અને બીજાનો ઉપકાર કરવા માટે પ્રેરાશે. સાધુઓ કોઈ ને શરમમાં નાંખે તે ઉચિત નથી.

કોઈ સાધુ એમ કહે કે શ્રાવકો વ્યવસ્થા કરવામાં તથા સંસ્થા ચલાવવામાં અસમર્થ છે, એટલા માટે જો અમે સંસ્થાનું સંચાલન ન કરીએ તો કાર્ય કેવી રીતે ચાલી શકે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં હું કહું છું કે જો તેઓને એમાં જ સંઘનું કલ્યાણ જણાતું હોય તો તેમણે સાધુપણું છોડી દઈ શ્રાવકપણું સ્વીકારી તે કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ.

સાધુઓને લાગુ અત્યંત આવશ્યક છે કારણ કે જો સાધુઓ ઉચ્ચ વિદ્યા લાભે નહિ તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું મહત્ત્વ સંપૂર્ણ પાછું જાણી શકે નહિ અને શાસ્ત્રોની શુદ્ધ વ્યાખ્યા તેમજ શાસ્ત્રપાઠનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરી શકે નહિ તેથી તો ધર્મહાનિ થતો સંભવ રહે છે. અત્યારે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ આપણે આપણો સંઘ ટકાવવો છે. એટલા માટે સાધુઓને બધા શાસ્ત્રોમાં નિપુણ બનાવીને જૈનધર્મની પ્રખર જ્યોતિ ફેલાવવી આવશ્યક છે. ‘પદમં નાણં તઓ દયા’ એ જાન મહાવીરનો દિવ્ય સંદેશ સર્વત્ર ફેલાવવો અતિ આવશ્યક છે.

જો સાધુ શાસ્ત્રપઠનમાં પારંગત થયા પછી વિચારે કે સંપ્રદાય-બંધનમાં વધારે વિકાસ નથી માટે તેથી જુદા થઈ જવું એ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે વિચારીને જો તે સાધુ સંપ્રદાયબંધનથી જુદો થઈ જાય અને પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગે તો આચાર્ય પણ તેને અવિનીત જાણીને છોડી દે, તે છતાં તમે તે સાધુની સહાયતા કરતા રહો અને સંપ્રદાયબંધન ન સ્વીકારવા છતાં પણ તેને પૂજતા રહો તો તે સાધુ આચાર્યની પરવા કરશે ? જે સાધુને આજ્ઞા બહાર કરવામાં આવ્યો છે તેને તમે લોકો પૂજતા રહો તો તે આચાર્યપદનું મૂલોચ્છેદન કરવા બરાબર છે કે નહિ ?

જો તમારે એવું જ કાર્ય કરવું હોય તો તે તમારી ખુશીની વાત છે; પણ આ વાત હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખશે કે આવા આજ્ઞાબહાર કરવામાં આવેલ સાધુની સહાયતા કરવી, તે સંઘર્ષ ઉપર કુઠારા-ઘાત કરવા બરાબર છે.

જો તમે આજ્ઞાબહાર કરવામાં આવેલ શિષ્યની સહાયતા કરતા રહેશો તો બધા પ્રાયઃ સ્વતંત્ર થઈને કહેવા લાગશે કે સાંપ્રદાયિક બંધનોની જરૂરીયાત નથી; તો કોઈ પણ શિષ્ય આજ્ઞામાં રહી શકશે ખરો ?

સામ્પ્રદાયિક બંધનોની અનાવશ્યકતા બતાવવી, તે સંઘધર્મની અજ્ઞાનતા બતાવવા બરાબર છે. જો તમે આ ઉપર વિચાર કરી યોગ્ય પ્રબંધ નહિ કરો તો બધા સાધુ સ્વચ્છંદી થઈ જશે. અને આવી અવસ્થા તથા વિશ્રંખલતા ફેલાઈ જવાથી ધર્મનું તેમજ આચાર્યપદનું મહત્ત્વ રહેશે નહિ. જો કોઈ પ્રકારનો નિયમ નહિ રહે તો બધા સ્વચ્છંદ-વાદી થઈ જશે અને તેથી સંઘનું કામ કેવી રીતે ચાલી શકશે ? તે તમે લોકો સ્વયં વિચારી શકો છો.

નેશનલ કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવેલા ઠરાવો, આખા ભારતવર્ષના ઠરાવો છે. જો કોઈ એક મનુષ્ય તે ઠરાવનું અપમાન કરે તો તે કોંગ્રેસનું અપમાન છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે કે તે કોંગ્રેસના ઠરાવોનું બરાબર પાલન કરે. જો આ બંધનની જરૂરીયાત ન સમજીને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વતંત્રતા શોધવા લાગે તો રાષ્ટ્ર-ધર્મ અને સંઘધર્મનું અસ્તિત્વ વધારે સમય સુધી ટકી શકે નહિ ! બરાબર તે જ પ્રમાણે લોકોત્તર સંઘધર્મ વિષે પણ સમજવું જોઈએ. સંઘના નિયમો વિરુદ્ધ જે કોઈ પોતાની વ્યક્તિગત સ્વચ્છંદતા શોધે છે, તે સંઘધર્મનું અપમાન કરે છે.

સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ, પ્રત્યેક વ્યક્તિનો જુદો જુદો ધર્મ છે, પણ સંઘધર્મ તો બધાનો સામૂહિકધર્મ છે; એટલા માટે સંઘધર્મ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જો સંઘધર્મ ન હોય તો ચારિત્રધર્મ વધારે સમય સુધી ટકી શકે નહિ. જેવી રીતે કોઈ માણસ પોતાની સમ્પત્તિની તો રક્ષા કરે જ છે, પણ સાથે સાથે તેને પોતાના ગામની રક્ષા કરવાનું ધ્યાન પણ વિશેષ રાખવું પડે છે. કારણ કે જો ગામ લૂંટાઈ જાય તો પોતાની સમ્પત્તિ પણ સુરક્ષિત રહી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ અને સંઘધર્મનો સંબંધ છે. સૂત્ર-ચારિત્રધર્મ એક મનુષ્યની સમ્પત્તિસમાન છે જ્યારે સંઘધર્મ આખા ગામની સમ્પત્તિસમાન છે.

ને આખા ગામની સમ્પત્તિ લૂંટાઈ જાય તો એક મનુષ્ય પોતાની સમ્પત્તિ કેવી રીતે સુરક્ષિત રાખી શકે ? આ જ પ્રમાણે જે મનુષ્યો પોતાના વ્યક્તિગત ધર્મને સુરક્ષિત રાખવા ચાહે છે, તેઓએ સંઘર્ષની રક્ષા કરવા માટે પણ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

સંઘર્ષનું એટલું બધું મહત્ત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે, કે જે કોઈ સાધુ વિશિષ્ટ અભિગ્રહાદિક ચારિત્રધર્મની સાધના કરી રહ્યા હોય અને તે વખતે સંઘને ઘણી જરૂરીયાત પડી હોય તો તે સાધુએ સાધના છોડીને પણ સંઘનું કાર્ય પ્રથમ કરવું જોઈએ. એવું શાસ્ત્રનું ફરમાન છે. આ વાતથી ભદ્રાહુ સ્વામીની કથા વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

એક સમયે ભદ્રાહુ સ્વામી એકાન્તમાં યોગની સાધના કરી રહ્યા હતા. તે વખતે સંઘમાં વિગ્રહ થઈ ગયો હતો. ત્યાંસુધી કોઈ તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી પુરુષ તેનો અંત ન આણે, ત્યાંસુધી વિગ્રહ શાંત થવો અસંભવિત જણાતો હતો. આખરે સંઘ ભેગો થયો અને સંઘે નિશ્ચય કર્યો કે ભદ્રાહુ સ્વામી સિવાય બીજા કોઈ આ વિગ્રહને શાન્ત પાડી શકે એમ નથી. માટે તેમને બોલાવવા માટે કોઈ સાધુ જાય અને તે અહિં આવીને આ વિગ્રહને શાન્ત કરે.

સાધુઓએ ભદ્રાહુ સ્વામી પાસે જઈને સંઘનો સંદેશ સંભળાવ્યો. ભદ્રાહુ સ્વામી બધું સાંભળી રહ્યા બાદ ઉત્તર આપ્યો કે:— ‘અત્યારે હું યોગ સાધી રહ્યો છું: જેથી યોગ સાધી રહ્યા બાદ હું ત્યાં આવીશ.’

સાધુઓએ ભદ્રાહુ સ્વામીનો ઉત્તર સંઘને કહી સંભળાવ્યો. ભદ્રાહુ સ્વામીનો ઉત્તર સાંભળીને સંઘને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કે આચાર્યે પોતાના કલ્યાણ માટે આખા સંઘ તરફ કેમ ઉપેક્ષા કરી ? આ પ્રમાણે પૂર્વાપર વાતને વિચારી સંઘે ફરીવાર સાધુઓને તેમને બોલાવવા મોકલ્યા. સાધુઓએ સંઘના કહેવા પ્રમાણે કહ્યું કે:—

‘હે ! મહારાજ ! યોગસાધના સાધી તમારું એકલાનું કલ્યાણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે કે સમસ્ત સંઘમાં ફેલાયેલ વિગ્રહને શાન્ત કરવો શ્રેષ્ઠ છે ?’

આ પ્રમાણે સાંભળીને ભદ્રબાહુ સ્વામી પોતાનો અભિગ્રહ અધૂરો મૂકીને સંઘની પાસે આવ્યા અને શ્રી સંઘની ક્ષમાપના માંગી કહ્યું કે મારા યોગની સાધના કરવા કરતાં સંઘનું કાર્ય વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે કહી સંઘને સાન્ત્વના આપી.

જે લોકો પ્રાયઃ એમ કહ્યા કરે છે કે ‘અમોને તેથી શું ? અમે શા માટે ખીજની ચિન્તા કરીએ ? અમે કુશલ રહીએ તો ખસ. ખીજનું ગમે તે થાય ? અમોને તેથી શું ?’ આ પ્રમાણે જે વિચાર કરે છે, તેઓ ભયંકર ભૂલ કરે છે. જે ગ્રામમાં, જે દેશમાં આવા વિચારવાળા મનુષ્યો રહે છે, તે ગ્રામનું અધઃપતન થયા વગર રહેતું જ નથી. ભારતવાસીઓના હૃદયમાં જ્યારથી આવા વિચારો પેસી ગયા છે, ત્યારથી ભારત અધોગતિને પ્રાપ્ત થતો આવ્યો છે. ભારતમાંથી હવે તે દુષ્ટ ભાવના પલટતી દેખાય છે અને આખો રાષ્ટ્ર સંગઠિત થઈ રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરી રહ્યો છે તો ભારતની દશા કોઈ વખતે અવશ્ય સુધરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

હજી સુધી જૈનસંઘમાંથી ‘અમોને તેથી શું ?’ આ દુષ્ટ ભાવના દૂર નથી થઈ. અને તે ભાવનાને દૂર કરવા માટે કોઈ પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવતો નથી એ વધારે દુઃખની વાત છે. સંઘધર્મનું મહત્ત્વ ન સમજવાથી જ આ દુષ્ટ ભાવના જૈનસંઘમાં પેસી ગઈ છે.

સહધર્મીઓને કોઈ પણ પ્રકારની શાન્તિ આપવી તે પણ મહાનિર્જરા છે એવું ભગવાનનું કથન છે. સંઘધર્મની રક્ષા કરવાની અત્યારે પરમાવશ્યકતા છે.

ભદ્રબાહુ સ્વામી સંઘનું હિત લક્ષ્યમાં રાખી સંઘ પાસે આવ્યા હતા. અને સંઘનું હિત સાધ્યું હતું. ધર્મની રક્ષા કરવી તે પોતાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. મનુ મહારાજે ઠીક જ કહ્યું છે કે:—

ધર્મ ઇવ હતો હન્તિ, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો, માનો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥

અર્થાત—જે મનુષ્ય ધર્મનો નાશ કરે છે, ધર્મ તેનો નાશ કરે છે અને જે ધર્મની રક્ષા કરે છે, તેની ધર્મ રક્ષા કરે છે. એટલા માટે ધર્મ આપણો નાશ ન કરે એમ માની ધર્મનો નાશ કરવો જોઈ એ નહિ.

આજે સંઘ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે. તેનું સંગઠન કરવું અત્યારે ઘણું આવશ્યક છે; પણ હજી સુધી જોઈએ તેટલું તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. સંઘબળ એકત્રિત કરવામાં કેટલો બધો લાભ રહેલો છે તે સમજવાની અત્યારે ઘણી જરૂર છે.

અત્યારે સંઘબળ તદ્દન અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું છે. જ્યાંસુધી તે એકત્રિત કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કોઈ કાર્યમાં સફળતા મળવી બહુ મુશ્કેલ છે.

જો પાંચ જ મનુષ્યોની શક્તિ એકત્રિત કરવામાં આવે તો આખરે તે પાંચ માણસો પાંચ હજાર મનુષ્યો એકત્રિત થઈ સંસારમાં અંતર્વ આદર્શશક્તિ પેદા કરી શકે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભારતીયોને કુટપાથ ઉપર અંગ્રેજ લોકો ચાલવા પણ દેતા ન હતા અને રેલ્વેની ફર્ટ અથવા સેકન્ડ ક્લાસની ટિકીટ હોવા છતાં પણ ત્યાંથી ઉતારીને થર્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં બેસાડી દેતા હતા. આ તો ભારતીયો ઉપર સામાન્ય વ્યવહાર કરવામાં આવતો હતો. કોઈ ભારતીય ધોડાગાડીની ટિકીટ લઈને તે ગાડીમાં બેસી શકતા નહિં. એક વાર આવા પ્રસંગમાં ગાંધીજી પણ સપડાઈ ગયા હતા અને તેથી તેઓશ્રી ઉપર માર પણ ઘણો પડ્યો હતો. પરંતુ એકલા ગાંધીજીએ જ ત્યાંના ભારતીયોની અવ્યવસ્થિત થયેલી શક્તિનું સંગઠન કર્યું અને તે શક્તિદ્વારા સત્યાગ્રહ કરી ભારતીયોનું માન સાચવ્યું. ભારતીયો ઉપર ત્રણ પૈંડનો જે કર લેવામાં આવતો તે પણ બંધ કરાવ્યો.

ને તમે લોકો સંઘબળનું સંગઠન કરો તો કોઈ કામ અશક્ય નથી. સંઘબળ અને સંઘધર્મનું મહત્ત્વ સમજી, તે પ્રમાણે શક્તિ સંગઠિત કરવામાં આવે તો સંઘધર્મનો અને જૈનધર્મનો અવશ્ય ઉદ્ધાર થશે એમાં લેશમાત્ર સંશય રાખવા જેવું નથી.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે લૌકિક અને લોકોત્તર સંઘધર્મનું બરાબર પાલન થાય તો સંઘબળ મજબૂત થાય. અને એ સંઘબળથી દેશ, સમાજ અને ધર્મમાં એવી ક્રાન્તિ પેદા થઈ શકે કે જે ક્રાન્તિ સંઘશક્તિનો વિકાસ કરતી રહે.

સંઘબળને પ્રગટાવો અને તે સંઘબળદ્વારા વિકાર શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવો. સંઘબળ વિકારવિજય માટે એક અમોઘ સાધન છે. જેમ સંઘબળ સાંસારિક કામની સિદ્ધિ માટે પરમસાધનભૂત છે તેમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ માટે પણ સંઘબળની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આપણા પૂર્વાચાર્યોએ તો સંઘને ભગવાન માની સ્તુતિ કરી છે અને **જમો સંઘસ્સ** કહી સંઘશક્તિને નમસ્કાર કરેલ છે. સંઘશક્તિ એ લોકશક્તિ છે. અને લોકશક્તિ ધર્મની માતા છે. જે લોકો સંઘબળનું બરાબર મહત્ત્વ સમજે છે તે લોકો સંઘ ને **અમ્માપિયા**-માતાપિતા સમાન પૂજ્ય ગણી તેની પૂજા કરે છે. સંઘપૂજા એ સાચી ધર્મપૂજા છે.

સંઘ આપણો ધર્મપ્રાણ છે. સંઘબળ એ આપણું ધર્મબળ છે. સંઘશક્તિ એ આપણી ધર્મશક્તિ છે. માટે ધર્મપ્રાણની રક્ષા કરવી હોય, તો આપણે જીવનમાં સંઘબળ પ્રગટાવવું જ જોઈએ. જ્યારે સમાજમાં સંઘબળ પ્રગટશે ત્યારે સંઘધર્મ વિશ્વધર્મમાં પોતાનું મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવશે.

જમો સંઘસ્સ

સંઘને નમસ્કાર હો.

(૮)

સૂત્રધર્મ

[સુત્ત-ઘમ્મે]

જહા સુઈ સસુત્તા પડિયા વિ ન વિણસ્સઈ ।

તહા જીવો સસુત્તો પડિઓ વિ ન વિણસ્સઈ ॥

ગમે તેવા ચીકણા કાદવમાં પડેલી સોય માત્ર નાના દોરાને લીધે પોતાની જાતને શુભાવતી નથી, તેમ સસૂત્ર-સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ પોતાની આત્મસ્મૃતિના ભાનની જ્યોતને યુગાવા દેતો નથી.

‘ જાણો-સમજો-વિચાર કરો-ખોજ કરો ’ ધર્મશાસ્ત્રની આ ધોષણાદ્વારા મુમુક્ષુ-જિજ્ઞાસુઓને શાસ્ત્રકારો સૂત્રજ્ઞાનની પ્રધાનતા સૂચવે છે.

શાસ્ત્રકારોએ માત્ર ચતુરાઈ, માત્ર પંડિતાઈ, માત્ર વાફુકુશલતા, માત્ર બ્યવહારપટુતા, માત્ર લોકરંજન, માત્ર વક્તૃત્વ એને જ્ઞાન નથી કહેલું. પણ જે સમ્યગ્જ્ઞાનના આવિર્ભાવથી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ થાય, ક્રોધાદિ કષાયો મંદ થાય અને સંયમ તથા-સમભાવનું પોષણ થાય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે.

પદમં નાણં તઓ દયા—પહેલાં જ્ઞાન અને પછી દયા અને જ્ઞાનક્રિયામ્યામ્ મોક્ષઃ જ્ઞાન અને ચારિત્રદ્વારા મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રની આ ધોષણ પણુ એવા સમ્યગ્જ્ઞાનને સૂચિત કરે છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સાહચર્ય ધ્યેયસિદ્ધિનું મુખ્ય અંગ છે. જેવું જાણુ તેવું કરો, તો જ ધારેલું પાર પાડી શકાય. જાણવું જુદું અને કરવું જુદું વા કરવું જુદું અને જાણવું જુદું—એ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો વિસંવાદ હોય, ત્યાં મોટા મોટા પ્રયાસો કરવા છતાં પણ વિક્ષણતા મળે છે. જ્ઞાનં વંધ્યં ક્રિયાં વિના—ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન વંધ્ય છે. અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા અંધ છે. એ ધર્મોક્તિ પણ એવા વિસંવાદિ જ્ઞાન અને ક્રિયા માટે કહેવાએલી છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સંવાદ હોય તો ધ્યેયસિદ્ધિ નજીક જ છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન શાશ્વત સૂર્ય છે, ન ઓલવાય એવો દીવો છે. એના જળહળતા પ્રકાશથી માત્સર્ય, ઈર્ષ્યા, ક્રૂરતા, લુબ્ધતા વગેરે અનેક રૂપે જળાતો અજ્ઞાનાંધકાર ક્ષણ પણુ ટકી શકતો નથી.

ક્રિયાકાંડો—અનુષ્ઠાનો—ઔષધ છે. સમ્યગ્જ્ઞાન પથ્ય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનને લીધે એ અનુષ્ઠાનો અમૃતરૂપ થઈ આત્માનું વૈભાવિક ધેન દૂર કરે છે અને તેને જાગતો કરે છે. એટલા જ માટે શાસ્ત્રકારોએ જે એમ કહ્યું છે કે:—ગમે તેવા ચીકણા કાદવમાં પડેલી સોય માત્ર એ નાના દોરાને લીધે પોતાની જાતને ગુમાવતી નથી, તેમ સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ માત્ર સૂત્રરમૃતિના ભાનની જ્યોતને ધ્રુજાવા દેતો નથી.

ધર્મશાસ્ત્રમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રભાવ અધિકાધિક વર્ણવ્યો છે. જૈન પરિભાષામાં જેને મિથ્યાશ્રુત કહેવામાં આવે છે તેનું વાંચન—મનન પણ સમ્યગ્જ્ઞાનીને અહિતકર થતું નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનને લીધે તેની દષ્ટિ વિશાળ, આગ્રહરહિત પ્રશાન્ત અને નયવાદને સમજનારી થાય છે; તેથી કોઈપણ ધર્મશાસ્ત્રનો સંસર્ગ તેને અહિતકર થતો નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનના કવચને લીધે તે સદા સુરક્ષિત રહે છે. અને

ગાય જેમ ઘાસને દૂધરૂપે પરિણુમાવી શકે છે તેમ તે અન્ય ધર્મ-શાસ્ત્રને પણ હિતકરરૂપે પરિણુમાવી શકે છે અને તે દ્વારા કહેવાતા ધાર્મિક કલહો શાન્ત પણ કરી શકે છે.

યૌદ્ધ રાજલોકના જન્તુમાત્રને અભયદાન આપવાની ચાવી એક માત્ર સમ્યગ્જ્ઞાન છે. એક પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાનાભિમુખ કરવો અને યૌદ્ધ રાજલોકના જન્તુમાત્રને અભયદાન દેવું એ બંને બરાબર છે. આવો અદ્ભુત મહિમા સમ્યગ્જ્ઞાનનો છે.

આત્મશુદ્ધિને લગતાં ગમે તે સમ્પ્રદાયના સાહિત્યમાં સર્વત્ર સમ્યગ્જ્ઞાન સર્વોપરિપાણું ભોગવે છે. શ્રી મુંડકોપનિષદમાં (મું. ૩, ખં. ૧, શ્લોક ૫માં, સત્યેન લભ્યસ્તપસા દ્વેષ આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનેન બ્રહ્મચર્યેણ નિત્યમ્ ॥ આત્મપ્રાપ્તિનું સાધન સમ્યગ્જ્ઞાન જણાવેલું છે.

‘સમત્તદંસી ન કરેઈ પાવં’ સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ પાપ કર્મો કરતો નથી. એ ધર્મવચન પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહિમા બતાવે છે.

મોક્ષધર્મરચના સૂત્ર અને ચારિત્ર એ બંને ચક્રો છે. આ રીતે સૂત્ર અને ચારિત્ર અથવા શિક્ષણ અને સંસ્કાર બંને સાપેક્ષ છે. એક બીજાની ઉપેક્ષા કરવાથી ધર્મરથ આગળ ચાલી શકે નહિ.

જેમ સંસ્કાર વિનાનું કેવળ જ્ઞાન કે શિક્ષણ આપણી જીવનશુદ્ધિ કરી શકે નહિ તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાનું ચારિત્ર પણ મોક્ષસિદ્ધિ સાધી શકે નહિ. સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ બંનેને જીવનમાં સરખું સ્થાન આપવાથી જ જીવન સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત બની શકે છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । શ્રી વાયકમુખ્યે પણ મોક્ષમાર્ગે જવા માટે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ રતનત્રયરૂપ પાથેયની આવશ્યકતા બતાવી છે.

સૂત્રધર્મ અને ચારિત્રધર્મનો પરસ્પર આટલો બધો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. તો પછી આ બન્ને ધર્મોનું બુદ્ધુબુદ્ધુ વર્ણન શાસ્ત્રકારોએ શા માટે કર્યું ? એવો પ્રશ્ન કોઈને થાય એ સંભવિત છે. એ બન્ને ધર્મોનો સંબંધ ધનિષ્ઠ હોવા છતાં પણ બન્ને ધર્મોના આચારો ભિન્ન હોવાથી તે ભિન્ન પણ છે.

સૂત્રધર્મ આધાર અને ચારિત્રધર્મ આધેય છે. સૂત્રધર્મ એકલો ટકી શકે છે; પણ ચારિત્રધર્મ સૂત્રધર્મ વિના એક ક્ષણ પણ ટકી શકતો નથી. ચારિત્રધર્મની પહેલાં મનુષ્યમાં સમ્યક્ત્વ આદિ સૂત્રધર્મ આવી શકે છે, પણ સૂત્રધર્મ વિના ચારિત્રધર્મ આવી શકતો નથી.

ધણા લોકો ચારિત્રધર્મને જ ધર્મ માને છે અને સૂત્રધર્મ તો તેમની ગણતરીમાં જ નથી. સૂત્રના કેવળ અક્ષર વાંચી લેવા એને જ તેઓ પર્યાપ્ત માને છે. પણ આ તેઓની ભયંકર ભૂલ છે. સૂત્રધર્મનું ન્યાસુધી વાંચન-મનન અને નિદિધ્યાસન થતું નથી ત્યાંસુધી સૂત્રધર્મનું રહસ્ય સમજી શકાતું નથી. પણ શાસ્ત્રકારોએ સૂત્રધર્મનું એટલું બધું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે કે જે સૂત્રધર્મનું નિયમિત વાંચન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય પરિતસંસાર કરી શકે છે, અર્થાત્ મોક્ષસિદ્ધિને સાધી શકે છે.

ચારિત્રધર્મ-આચારધર્મને આચરતા પહેલાં સૂત્રજ્ઞાન અર્થાત્ વિચારધર્મનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કારણ કે યથાર્થ જાણ્યા વિનાનું આચરણ અર્થવિનાનું છે. ન જાણેલું જાણવું અને જાણેલાને શોધવું અને શોધેલું જીવનમાં ઉતારવું એ જીવનશુદ્ધિના માર્ગો છે. જે મનુષ્ય સૂત્રજ્ઞાનનું આરાધન કર્યા વિના ચારિત્રધર્મનું આચરણ કરે છે તે મોક્ષધર્મનો મર્મ બરાબર સમજી શકતો નથી અને પરિણામે મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી બની શકતો નથી. એટલા જ

માટે ભગવાન મહાવીરે ‘ પઢમં નાણં તઓ દયા ’ પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયાનો હિતોપદેશ આપ્યો છે.

સૂત્રધર્મનું અરામર માહાત્મ્ય અને સ્વરૂપ સમજાવવા માટે શાસ્ત્ર-કારેએ સૂત્રધર્મ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના આઠ આચારોને જીવનમાં ઉતારવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. સૂત્રધર્મ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના આઠ આચારો* નીચે પ્રમાણે છે:—

* નિસંકિય નિકંચિય નિન્ચિગિચ્છં અમૂઢદિટ્ઠી ય ।

ઉવવૂહ, યિરીકરણં, વચ્છલ્લ, પમાવણેડ્ઢેત્તે, ॥ ૩૧ ॥

(શ્રી. ઉત્તરાધ્યયનજી સૂત્ર અધ્યયન ૨૮ સું ગાથા ૩૧)

ટીકા:—શક્તિતં શક્તિ—દેશસર્વશક્ત્યાત્મકં તસ્યાભાવો ‘ નિ:શક્તિતં, ’
 एवं કાંક્ષણં કાંક્ષિતં—યુક્તિયુક્તત્વાદ્દિસાચમિધાયિત્વાચ શાક્યોલુકદિવ-
 ર્શનાન્યપિ સુન્દરાણ્યેવેત્યન્યાન્યદર્શનપ્રજ્ઞાત્મકં તદભાવો ‘ નિષ્કાક્ષિતં ’
 પ્રાગ્વદુભયત્ર વિન્દુલોપ: , વિચ્ચિકિત્સાંફલં પ્રતિ સન્દેહો યથા—કિમિયત:
 કલેશસ્ય ફલં સ્યાદુત નેતિ ? તન્ત્રન્નયેન ‘ વિદ: ’ વિજ્ઞા: તે ચ તસ્વત:
 સાધવ એવ તજ્જુબુપ્પા વા યથા—કિમમો યતયો મલદિગ્ધદેહા: ? પ્રાસુકજ્ઞ-
 લન્નાને હિ કો દોષ: સ્યાદિત્યાદિકા નિન્દા તદભાવો ‘ નિવિચ્ચિકિત્સં, ’
 ‘ નિવિજુગપ્પં ’ વા, અર્ષત્વાચ સૂત્ર એવં પાઠ: , ‘ અમૂઢા ’ ઋદ્ધિમત્કુતીર્ષિ-
 કદર્શનેડપ્યનવગીતમેવાસ્મદર્શનમિતિ મોહવિરહિતા સા ચાસૌ દષ્ટિશ્ચ બુદ્ધિરૂપા
 અમૂઢદષ્ટિ: , સ ચાયં ચતુર્વિધોડપ્યાન્તર આચાર: , વાણ્યસ્વાહ— ઉવવૂહ’ તિ,
 ઉપવૂહંણમુપવૂહા—દર્શનાદિગુણાન્વિતાનાં સુલબ્ધજન્માનો યૂયં યુક્તં ચ
 મવાદશામિદમિત્યાદિવચોભિસ્તત્તદ્ ગુણપરિવર્દનં તત્ત્વ સ્થિરીકરણં ચ —
 અભ્યુપગમ (ત) ધર્માનુષ્ઠાનં પ્રતિ વિષોદતાં સ્થૈર્યોપાદનમુપવૂહા । સ્થિરીકરણે
 ‘ વત્સલભાવો ’ ‘ વાત્સલ્યં ’ :—સાધર્મિકજનસ્ય મજ્જપાનાદિનોવિતપ્રતિપ-
 ત્તિકરણં તત્ત્વ ‘ પ્રમાવના ’ ચ—તથા સ્વતીર્થોન્નતિદેહુચેટ્ટાસુ પ્રવર્તના-
 સ્મિકા વાત્સલ્યપ્રમાવનૈ, ઉપસંહારમાહ—અષ્ટૈતે દર્શનાચારા ભવન્તીતિ શેષ: ।
 એમિરેવાષ્ટામિરાચાર્યમાણસ્યાસ્યોક્તફલસમ્પાદકતેતિ ભાવ: , એતચ્ચ જ્ઞાના-
 ચારાણુપલક્ષકં, યદ્વા દર્શનસ્યેવ યદાચારાભિધાનં તદસ્થૈવોક્તવ્યયેન
 મુક્તિમાર્ગમૂલત્વસમર્થનાર્થમિતિ સૂત્રાર્થ: ॥

(૧) નિઃશંકા, (૨) નિઃકાંક્ષતા, (૩) નિર્વિચિકિત્સા,
(૪) અમૂઢદષ્ટિત્વ (૫) ઉપગૂહન (૬) સ્થિરીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય
(૮) પ્રભાવના.

જેમ હાથપગ આદિ અંગોનું વર્ણન કરવાથી શરીરનું વર્ણન થઈ જાય છે તેમ સમ્યક્ત્વના આ આઠ અંગોનું વર્ણન કરવાથી સમ્યક્ત્વ-સૂત્રધર્મનું સ્વરૂપ જણાઈ આવશે.

૧ નિઃશંકા:—સમ્યગ્જ્ઞાનને વિકસાવવાના આંતરિક ગુણો કસા સમ્યગ્જ્ઞાનીએ જે સમ્યગ્ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમાં શંકા ન કરવી. નિઃશંક થઈ એમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ સમ્યક્ત્વનો પહેલો ગુણ છે.

૨ નિઃકાંક્ષા:—સમ્યગ્ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મોમાં કાંક્ષા-અભિલાષા ન રાખવી, અને પોતાના સમ્યગ્ધર્મમાં અટલ, અચલ રહેવું અને નિષ્કાંક્ષિત થઈ સત્પ્રવૃત્તિ કરતા રહેવી એ સમ્યક્ત્વનો બીજો ગુણ છે,

૩ નિર્વિચિકિત્સા:—સમ્યગ્ધર્મના ક્ષણમાં સંદેહ કરવો, સમ્ય-ગ્ધર્મના આચાર-વિચારો પ્રતિ અરુચિ રાખવી, ધૂણા કરવી, તિરસ્કાર કરવો એ વિચિકિત્સા દોષ છે. આ દોષથી રહિત થવું અર્થાત્ નિર્વિચિકિત્સા ગુણ ધારણ કરવો એ સમ્યક્ત્વનો ત્રીજો ગુણ છે.

૪ અમૂઢદષ્ટિત્વ:—વિવેકભુદ્ધિ કેળવવી અર્થાત્ પ્રત્યેક વાતને યુક્તિ, અનુભવ કે આગમની કસોટી ઉપર કસીને સ્વીકારવી, સદ્ધર્મ પ્રતિ સદ્ભાવ રાખવો, કોઈ ધર્મ પ્રતિ ધૂણા ન કરવી અને સદ્ધર્મ પ્રતિ મૂઢતાથી નહિ પણ વિવેકભુદ્ધિપૂર્વક અટલ વિશ્વાસ રાખવો તે સમ્યક્ત્વનો ચોથો ગુણ છે. આ ચાર ગુણો સમ્યગ્જ્ઞાનીના આંતરિક ગુણો છે. આ આંતરિક ગુણોને કેળવ્યા વિના સમ્યગ્જ્ઞાનીમાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટી શકતું નથી.

૫ ઉપગૂહન:—સદ્ધર્મના માર્ગે સમ્યગ્જ્ઞાનને વિકસાવવાનાં બાહ્ય ગુણો-આલનારને ઉત્સાહિત કરવો. ધર્મનિન્દાની પ્રતિક્રિયા અને ધર્મગુણની પ્રશંસા કરવી એ સમ્યક્ત્વનો પાંચમો ગુણ છે.

૬ સ્થિરીકરણુ:—સદ્ધર્મથી જો કોઈ મનુષ્ય ચ્યુત થતો હોય કે આપત્તિ તથા પ્રલોભનોથી સદ્ધર્મનો માર્ગ છોડતો હોય તો તેને આપત્તિમાં મદદ કરવી અને પ્રલોભનોમાંથી બચાવવો અને ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર કરવો એ સમ્યક્ત્વનો છદ્દો ગુણ છે.

૭ વાત્સલ્ય:—જગજીવો અને તેમાં સહધર્મીઓ પ્રતિ વાત્સલ્યભાવ રાખવો અર્થાત્ બન્ધુભાવ રાખવો અને પરસ્પર બન્ધુભાવ વધતો રહે તેવો પ્રયત્ન કરવો એ સમ્યક્ત્વનો સાતમો ગુણ છે.

૮ પ્રભાવના:—દરેક ધર્મસાધનોદ્વારા ધર્મોદ્ધાર કરવો, ધર્મપ્રચાર કરવો અને ધર્મપ્રભાવથી જનસમાજને પ્રભાવિત કરી ધર્મમાર્ગ ઉપર લાવવો એ સમ્યક્ત્વનો આઠમો ગુણ છે.

સમ્યક્ત્વના આ આઠ ગુણોમાં ચાર આંતરિક ગુણો અને ચાર સમ્યક્ત્વના દ્યોતક બાહ્ય ગુણો છે. આ બાહ્ય ગુણોનાં આચરણથી સમ્યક્ત્વનું પ્રકાશન થાય છે. સમ્યક્ત્વના આંતરિક ગુણો—નિઃશંકા, નિષ્કાંક્ષા, નિર્વિચિકિત્સા અને અમૂહદષ્ટિત્વ—કેળવ્યા વિના બાહ્ય ગુણો—ઉપગૂહનવૃત્તિ, સ્થિરીકરણ, વાત્સલ્યભાવ અને પ્રભાવના—પ્રગટી શકતાં નથી અથવા ક્ષણી શકતાં નથી.

આ આઠ ગુણો દર્શનના આચાર છે. આ દર્શનાચારોનું આચરણ કરનાર પુરુષ ઉપર્યુક્ત ફલનો સમ્પાદક બને છે. આ આઠ આચાર જ્ઞાનાચાર આદિના પણ ઉપલક્ષક છે. દર્શનાચાર મુક્તિનો માર્ગ છે. સૂત્રધર્મનું સમર્થન કરવા માટે અહિં દર્શનાચારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપર્યુક્ત આઠ આચારો સૂત્રધર્મના પણ છે.

આ આઠ આચારોમાં પ્રથમ આચાર ‘નિઃશંક બનો’ એ છે. જે મનુષ્ય ધર્મ શ્રદ્ધામાં અથવા બીજી કોઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં સદેહ રાખે છે તે મનુષ્ય જીવનધ્યેયને પહોંચી શકતો નથી, એવો તેનો સ્પષ્ટ અર્થ છે.

નિઃશંક બનવું એટલે દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. દૃઢ વિશ્વાસમાં અધવિશ્વાસની જરા પણ ગંધ હોતી નથી. દૃઢ વિશ્વાસ એ સમ્યક્ત્વનું પ્રધાન અંગ છે. ધર્મમાં દૃઢ વિશ્વાસને સ્થાન ન હોય તો ધર્મનું આચરણ પણ થવું મુશ્કેલ થઈ જાય. દૃઢ વિશ્વાસ એ ધર્મ મહેલનો પાયો છે. જો દૃઢ વિશ્વાસનો પાયો ઢીલો હોય તો શંકા, કુતર્ક આદિ વાવાઝોડાથી ધર્મમહેલ ખળભળી જાય. ધર્મમાં જો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તે અધશ્રદ્ધામાંથી પેદા થયેલો ન હોવો જોઈએ. શ્રદ્ધા અને તર્કની કસોટીએ ચડેલો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો જ ધર્મશ્રદ્ધા મજબૂત રહે. એટલા માટે દૃઢ વિશ્વાસ શ્રદ્ધાશુદ્ધ અને તર્કશુદ્ધ હોવો જોઈએ. ધર્મશ્રદ્ધાનો જન્મ સાચી જ્ઞાનાભુક્તિમાંથી પેદા થાય છે. એટલે જ્ઞાનાભુક્તિદ્વારા ધર્મશ્રદ્ધા દૃઢ કરવી જોઈએ. જે લોકોને ધર્મ વિષે શંકા કરવાથી શંકાદોષનો ભય રહે છે તે ભય અસ્થાને છે. જે કેવળ વિતંડાવાદ વધારવા માટે કે પોતાની તર્કશક્તિનું પ્રદર્શન કરવા માટે શંકાવમળમાં ગોથાં ખાયા કરે છે તે ધર્મનો જરાપણ મર્મ સમજી શકતો નથી. ધર્મ વિષે શંકા કરી જે પોતાની શંકાનું નિવારણ કરે છે તે ધર્મનો મર્મ સમજી અને તે પ્રમાણે ધર્માચરણ કરી આત્મશુદ્ધિ સાધી શકે છે.

સાહિત્યમાં ‘સંશય’ વિષે બિન્ન બિન્ન વ્યાખ્યા મળે છે. કોઈ ઠેકાણે સંશયની એવી વ્યાખ્યા મળે છે કે:—

‘સંશયમનારુદ્ધ નરો મદ્રાણિ ન પશ્યતિ’^૧

અર્થાત્:—જ્યાંસુધી મનુષ્ય શંકા કરતો નથી ત્યાંસુધી તે કલ્યાણમાર્ગ જોઈ શકતો નથી.

જ્યારે બીજે સ્થળે ‘સંશય’ ની એવી વ્યાખ્યા મળે છે કે:—

‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’^૨

અર્થાત્:—સંશય કરનારનો જ્ઞાનાદિ આત્મા નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧ હિતોપદેશ. ૨ ભગવદ્ગીતા.

૩ જૈનશાસ્ત્રમાં આત્મા આઠ પ્રકારનો છે:—(૧) દ્રવ્યાત્મા,

આ બન્ને વિરોધી તત્ત્વો શા માટે કહેવામાં આવ્યા ? જો સંશય ખરાબ છે, તો શાસ્ત્રોમાં ઘણું કેટલાંક ગૌતમજીને શ્રી ભગવાન કહે છે કે ‘જાય-સંશય’ અર્થાત્ તેને મંદેહ પેદા થયો. આ પ્રમાણે શા માટે કહેવામાં આવ્યું ? અને જો સંશય સારો છે તો શાસ્ત્રમાં સંશયને સમકિતનો દોષ શા માટે કહેવામાં આવ્યો છે ? આનું કારણ શું છે ?

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, જેવી રીતે તમે લોકો (વ્યાખ્યાનના વખતે) જે મકાનની નીચે ખેંઢેલા છો તેની ઉંચાઈ, નીચાઈ, અથવા આ મકાન પડી જાય એમ તો નથીને ! આ બધું પહેલાં દેખી લેવું તમારું કર્તવ્ય સમજો છો, પણ કેવળ આ પડી જશે તો ? એ બયથી વ્યાખ્યાનમાં સમ્મિલિત જ ન થાયો એ ઠીક ન કહેવાય; તેવી રીતે છદ્મસ્થાવસ્થા સુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિ કેવળી-સર્વજ્ઞની અપેક્ષાએ બધું જાણ્યા વિના રહે છે, એટલા માટે તેની જાણ માટે સંશય કરવો, તે સંશય લાભદાયક છે. તેમાં કોઈ દોષ નથી. પરંતુ જે પુરુષ અંદરને અંદર સંશય રાખીને તેમાં ડૂબ્યો રહે છે અને નિર્ણય કરતો નથી, તે પુરુષ “સંશયાત્મા વિનश्यति” તો ઉદાહરણરૂપ બની જાય છે.

તમે લોકો સારી રીતે જાણો છો કે કોઈ કોઈ વાર ટ્રેન પાટા ઉપરથી ઊતરી જાય છે, વહાણ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અને તેમાં બેસનારાઓની પણ હાનિ થઈ જાય છે. પણ આ હંમેશા બનતું નથી. કોઈ કોઈ વાર આવા અનિચ્છનીય બનાવ બની જાય છે. હવે કોઈ ગૃહસ્થ ટ્રેન અથવા વહાણમાં બેસનારાઓ કોઈ કોઈ વાર મરી જાય છે, એવી શંકાથી ટ્રેન વગેરેનો ઉપયોગ ન કરે, તો શું આ તેની શંકા ઉચિત કહેવાય ? નહિ.

(૨) કષાયાત્મા, (૩) યોગાત્મા (૪) ઉપયોગાત્મા (૫) જ્ઞાનાત્મા, (૬) દર્શનાત્મા, (૭) ચારિત્રાત્મા (૮) વીર્યાત્મા.

† ‘શંકા’ નામનો સમકિતનો પહેલો અતિચાર.

કેવળ આપત્તિના ભયથી કોઈ કામથી દૂર રહેવું, તેમાં કાંઈ બુદ્ધિમત્તા સમાયેલી નથી. કાર્ય કરતી વખતે હાનિલાભનો વિચાર અને વિવેક અવશ્ય હોવો જોઈએ, પણ શરૂઆતથી જ કોઈ કામને શંકાની દૃષ્ટિએ જોવું ન જોઈએ. મનુષ્ય નિર્ણયાત્મક દૃષ્ટિએ જોતલો અધિક વિચાર-વિવેક કરે છે, તેટલું તેને તેનું ઊંડું રહસ્ય સમજાય છે.

પરન્તુ જો કોઈ મનુષ્ય આ પ્રમાણે શંકા કરીને ચટકી જાય કે કોણ જાણે પરમાત્મા છે કે નહિ? આ સાધુ છે કે નહિ? અથવા સાધુએ બતાવેલા ઉપાયો વડે પરમાત્મપદ મળશે યા નહિ? આ પ્રમાણે શંકાઓ કરીને જે મનુષ્ય ધર્મ અને ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખતો નથી, તે મનુષ્ય પ્રતિક્ષણ પોતાના હૃદયમાં શંકાને સ્થાન દેતો દેતો, આખરે શંકાશીલ બની જાય છે અને તેનો જ્ઞાનાત્મા, જ્ઞાનદૃષ્ટિએ નિશ્ચિતરૂપે નષ્ટ થઈ જાય છે.

જો કોઈ એમ કહે કે અમે જૈનશાસ્ત્રોને સત્ય માનીએ, અને તેની ઉપર શંકા પણ ન કરીએ. પણ જૈનશાસ્ત્ર જ સત્ય છે. આ વાતની પુષ્ટિ માટે શું કોઈ પ્રમાણ છે? આ પ્રશ્ન બરાબર છે.

હવે હું તમને પૂછું છું કે પાંચમાં પાંચ મેળવવાથી કેટલા થાય ? દશ.

હવે જો કોઈ એમ. એ. પાસ થયેલ શિક્ષિત માણસ કહે કે પાંચ અને પાંચ મેળવવાથી અગિયાર થાય છે. તો શું આપ તે માનશો ? કદાપિ નહિ. પણ જો તે કહે કે હું એમ. એ. પાસ થયો છું. માટે મારી વાત પ્રમાણભૂત છે, તો આપ તેનો ઉત્તર શું આપશો ? તમે જરૂર કહેશો કે અમારો આ વિષે અનુભવ છે, એટલું જ નહિ, પણ અમને વિશ્વાસ પણ છે કે પાંચ અને પાંચ મેળવવાથી દશ જ થાય છે. અમને તમો અગિયાર બતાવીને સદેહમાં નાંખી રહ્યા છો, તે વાત અમે સ્વીકારી શકીએ નહિ. તમે પોતે ભૂલ કરી રહ્યા છો.

જેવી રીતે પાંચ અને પાંચ મેળવવાથી દશ જ થાય છે, તે વાત પ્રત્યેક મનુષ્ય સરળતાપૂર્વક સમજી શકે છે. તેવી જ રીતે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો પણ સરળતાપૂર્વક સમજી શકાય તેવા છે; અને તેની સત્યતા પણ ઘણી જલ્દીથી માલુમ પડી શકે છે; અર્થાત્ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોની લગભગ બંધી વાતો પોતાના અનુભવથી સમજી શકાય એવી છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય એ વાત સારી રીતે જાણે છે કે જે ધર્મ હિંસાનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે ધર્મ વાસ્તવમાં ધર્મ જ નથી. હવે તમે બતાવો કે જૈનધર્મ હિંસાનું પ્રતિપાદન કરે છે કે અહિંસાનું? અહિંસાનું.

તમારી પાસેથી જો કોઈ મનુષ્ય દગાબાજીથી કોઈ ચીજ ખૂંટવી લે, તો તમે તેને ધર્મી કહેશો કે અધર્મી? અધર્મી.

પ્રત્યેક મનુષ્ય શિખ્યા વિના, કેવળ પોતાના અનુભવથી જ આવા કૃત્યને અધર્મ કહી શકે છે. આ જ પ્રમાણે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો પણ અનુભવસિદ્ધ છે. તેની સત્યતા બતાવવા માટે પ્રમાણ દેવાની આવશ્યકતા નથી. પોતાના આત્માનો અનુભવ જ તે સિદ્ધાન્તોની સત્યતા માટે પ્રમાણભૂત છે.

જો કોઈ કહે કે જોએએ અહિંસાનો ધર્મ બતાવ્યો છે, તેઓએ બતાવેલ ભૂગોળ-ખગોળ, આધુનિક ભૂગોળ-ખગોળની સાથે મળતાં આવતાં નથી, તો પછી તમે તેઓને સર્વસ શા માટે માનો છો ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે મેં તેઓને ભૂગોળ-ખગોળ રચવાને માટે પરમાત્મા માન્યા નથી, પણ અહિંસા, સત્ય આદિ મંગળ ધર્મના પ્રક્રપક હોવાને કારણે પરમાત્મા માન્યા છે. હવે તેઓએ બતાવેલ ભૂગોળ-ખગોળ, આધુનિક ભૂગોળ-ખગોળ સાથે મળતી આવતી નથી, તેને માટે અમારી પાસે એવું કોઈ સાધન નથી, કે જે વડે તમને બતાવી શકીએ કે તેઓએ ભૂગોળ-ખગોળની રચના કયા વિશિષ્ટ વિચારથી કરી છે; પરંતુ અહિંસાના સિદ્ધાન્તો જે મારા અનુભવ પ્રમાણે સત્ય અને પૂર્ણ કલ્યાણકારી નિવડ્યા છે, તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે અહિંસા સત્ય આદિ સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદક કોઈ દિવસ આવું અસત્ય બોલી શકે નહિ.

અહિંસાવાદી, થોડું પણ અસત્ય બોલવું, આત્માનો ધાત કર્યા બરાબર સમજે છે. પૂર્ણ અહિંસાવાદી આત્માનો ધાત કરવો, જે હિંસા બરાબર છે, તે કેવી રીતે કરી શકે? હવે અહિં એક પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી તેઓએ ભૂગોળ-ખગોળ રચ્યાં છે તે પ્રચલિત ભૂગોળ-ખગોળની સાથે, સત્ય કેમ પ્રતીત થતાં નથી? આ વાત નીચેના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજશે.

હવાને થેલીમાં ભરીને જે સોના-ચાંદીને તોળવાના સાધનથી તેને તોળીએ, તો હવાનું વજન કંઈ પણ માલુમ પડતું નથી, પણ વૈજ્ઞાનિકોનું કથન છે કે વાયુમાં પણ વજન છે અને તે વજન-તોલમાં પણ આવે છે. આપણને હવા વજન વિનાની માલુમ પડે છે, આનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે આપણી પાસે તેને તોલવાનું સાધન નથી; તે જ પ્રમાણે આપણી ભૂગોળ-ખગોળ જે સિદ્ધાન્ત ઉપર રચવામાં આવી છે, તેને સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે ઉપયુક્ત સાધન નથી. જે સાધન હોત તો તેને પ્રમાણિત કરી શકાત કે અમુક સિદ્ધાન્ત ઉપર આ ભૂગોળની રચના કરવામાં આવી છે.

જૈન ભૂગોળમાં ચૌદ રાજલોકની* સ્થિતિ, પુરુષાકાર બતાવવામાં આવી છે. જે કોઈ મનુષ્ય, આ લોકસ્થિતિનું પ્રતિદિન એક એક કલાક ધ્યાન ધરે, તો છ મહિના બાદ, તે સ્વયં કહેશે કે, આમાં અપૂર્વ આનંદ સમાયેલો છે. મને થોડો અનુભવ છે, તો પણ હું કહી શકું છું કે આમાં ઘણો આનંદ આવે છે; તો જે વિશિષ્ટજ્ઞાની છે, તેઓને આ લોકસ્થિતિના ધ્યાનથી કેવો આનંદ મળતો હશે ?

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેઓએ જૈનસિદ્ધાન્ત અને જૈનશાસ્ત્રોની રચના કરી છે, તેઓ સર્વજ્ઞ હતા. તેઓના કહેલા પ્રત્યેક શબ્દમાં ઘણું ગૂઢ રહસ્ય સમાયેલું છે. તેઓની બધી વાતો સમજવામાં આપણી બુદ્ધિ અસમર્થ હોય તો તે વાત જુદી છે.

* તત્ત્વાર્થાધિગમભાષ્ય નામના પુસ્તકમાં ચૌદ રાજલોકની સ્થિતિ પુરુષાકાર બતાવામાં આવી છે.

જૈનધર્મમાં અહિંસા, સત્ય આદિ મંગલધર્મો વિશે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જીવ, અજીવ આદિ નવ તત્ત્વો તથા અનેકાન્તવાદ, નયવાદ, પ્રમાણુવાદ કર્મવાદ, લોકસ્વરૂપ આદિ મૌલિક સિદ્ધાન્તોનું જે અન્વેષણ કરવામાં આવ્યું છે તે એવું સ્વાભાવિક અને વૈજ્ઞાનિક છે કે જેથી તે જૈનધર્મ સૌ કોઈને માટે આચરણીય થઈ પડે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથે જૈનધર્મનું રહસ્ય જનસમાજને સમજમાં આવતું જશે. જૈનધર્મનાં સિદ્ધાન્તોને બરાબર સમજવા માટે અનેકાન્તવાદ એક ચાવી છે. આજે ધર્મનું વાસ્તવિક સત્ય જે પ્રાયઃ ભૂલાઈ ગયું છે તેનું પ્રધાન કારણ અનેકાન્તવાદની અવગણના છે. અનેકાન્તવાદની ચાવીદ્વારા જ્યારે જૈનધર્મનું પ્રવેશદ્વાર ઉઘાડવામાં આવશે ત્યારે જૈનધર્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે.

એક પ્રશ્ન, જે આખી દુનિયામાં ચર્ચાઈ રહ્યો છે કે, જે અહિંસા કલ્યાણ કરનારી છે, તો અહિંસાધર્મી જૈનોની અવનતિ કેમ થઈ? આ વાત સત્ય છે, કારણ કે વાસ્તવમાં અવનતિ થઈ રહી છે. ભારતમાં અહિંસાને પાળનાર ઘણા છે, ભલે બીજી વાતોમાં ભેદ હોય; પણ શૈવ, વૈષ્ણવ જૈન આદિ બધા ધર્મોએ “ **અહિંસા પરમો ધર્મ** : ” સ્વીકાર્યો છે, તે અહિંસાપ્રધાન ભારત દેશની અવનતિ કેમ થઈ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે અહિંસાધર્મ આચરણીય ધર્મ છે. આનું અક્ષરશઃ પાલન કરનાર બહુ થોડા છે અને તે પણ નામ માત્રના છે.

અહિંસાધર્મનું પાલન વીરપુરુષો કરી શકે છે; જ્યારે આજે મનુષ્યોમાં ડર પેસી ગયો છે. જે મનુષ્ય ડરપોક છે, તે અહિંસાનું પાલન કદાપિ કરી શકતા નથી.

જ્યાંસુધી મનુષ્યો સારી રીતે અહિંસાનું પાલન કરતાં શીખે નહિ, ત્યાંસુધી ઉન્નતિ કદાપિ થઈ શકવાની નથી, એ વાત સુનિશ્ચિત છે.

અહિં કોઈ શંકા કરી શકે છે કે જ્યારે અહિંસાનું પાલન કર્યા વિના ઉન્નતિ થવી સંભવિત નથી, તો પછી હિંસા કરવા છતાં પણ યુરોપ આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોની ઉન્નતિ કેમ થઈ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે યુરોપની આ દેખાતી ભૌતિક ઉન્નતિ વાસ્તવિક ઉન્નતિ નથી, પણ ભયંકર અવનતિ છે. ભારતવર્ષમાં અહિંસાના જેટલા સંસ્કારો બાકી છે, તેના પ્રભાવથી જેટલી સારી સંસ્કારિતા અધિકતર ભારતીયોમાં જોવામાં આવે છે, તેટલી સંસ્કારિતા સંસારમાં બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. ભારતવર્ષમાંનો કેવળ પતિપત્નીધર્મને આપણે અમેરિકાના પતિપત્નીધર્મ સાથે સરખાવીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે અમેરિકાના પતિપત્નીધર્મનો કેટલો અધઃપાત થયો છે ! અમેરિકામાં સેંકડે ૯૫ ટકા વિવાહસંબંધ તોડવામાં આવે છે; આ સિવાય અત્યારે પણ ભારતવર્ષમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસોને જેટલું સુખ મળી રહ્યું છે, તેટલું સુખ ત્યાંના ગરીબ માણસોને મળતું નથી. ન્યારે હું ઘાટકાપર (મુંબઈ) ચાતુર્માસસ્થિત હતો, ત્યારે મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે અમેરિકા ગએલ એક ભારતીય સન્નજનનો અહિં પત્ર આવ્યો છે. તેમાં તેઓએ લખ્યું છે કે, “અમેરિકાના નિમ્નશ્રેણીના મનુષ્યોની આર્થિકસ્થિતિ ભારતવર્ષના નીચી શ્રેણીના મનુષ્યોની આર્થિકસ્થિતિની અપેક્ષાએ ઘણી ખરાબ છે. અહિંના ગરીબો પ્રાયઃ ચોપાનીયાઓને ઓઢવા-પાથરવાના કામમાં લે છે.” કેટલાક મનુષ્યો તો અખજપતિ છે અને કેટલાક એવા છે કે, જેઓને ઓઢવા-પાથરવાનું પણ મળતું નથી; આને સુધારે કે ઉન્નતિ કહેવી તે ઉચિત નથી.

પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના આત્મા સમાન છે એમ સમજીને કૂડ-કપટો કરવાં નહિ, એ જ વાસ્તવિક ઉન્નતિ છે.

જો વૈષમ્ય જ વાસ્તવિક ઉન્નતિ છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, અર્થાત્ ગરીબોના જીવનમરણનો વિચાર ન કરીને, બની શકે તેટલા પ્રત્યેક ઉપાયોથી ધન ખેંચીને તિજોરી ભરી લેવી, એ જ ઉન્નતિ છે, તો જે મનુષ્યો દગા-ફટકા કરીને ધન એકત્રિત કરે છે તેઓ પણ ઉન્નતિ કરી રહ્યા છે, તે પ્રમાણે આપણે માનવું પડશે. પણ

આ પ્રકારના દગા-ફટકા કરીને ધન લૂંટી લેવાને ઉન્નતિ માનવામાં આવે. તો આપણે ઉન્નતિનો અર્થ નથી સમજ્યા એમ કહી શકાય.

અત્યારે વિષમતાનાં વિષપાનથો આપું જગત મૃતઃપ્રાય જીવન જીવી રહ્યું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ભેદભાવ, વિષમતા, ઉચ્ચનીચની ભાવના પ્રવર્તી રહી છે અને તેને લીધે દુઃખદારિદ્ર વધવા પામ્યાં છે, આવી દુઃખી અવસ્થામાંથી જગતને ઉગારવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે સમાનતાનો આદર્શ છે. સમાનતાના આદર્શના અનુસરણમાં જ સાચું સુખ રહેલું છે.

એક અહિંસાવાદી, ભલે તે મરી જાય, પણ અન્યાયપૂર્વક કોઈનું પ્રાણધન હરણ કરે નહિં અને એક ખીજો માણસ, કોઈને મારો નાંખીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે, તો આ બન્નેમાં તમે કોને ઉન્નત સમજશો ? અહિંસાવાદીને.

અહિંસાધર્મનું રહસ્ય બરાબર ન સમજવાથી, અથવા અહિંસાવાદી કહેવડાવીને પણ હિંસક કાર્ય કરવાથી અનનિ ન થાય, તો શું ઉન્નતિ થઈ શકે ? ઉન્નતિ થઈ શકે નહિં.

આજે, મંદિરો, તીર્થો અને ધર્મસ્થાનોમાં ધર્મને નામે કોઈ કોઈ ઠેકાણે જે અત્યાચાર-અનાચાર થઈ રહ્યો છે, તો શું તે બધાં કુકર્મોનું ફળ મળ્યા વિના રહેશે ? ભારતવર્ષ પોતાના કર્મોથી જ અવનતિના ખાડામાં પડી રહ્યો છે. અત્યારસુધી મનુષ્યોમાં જે સત્ય, શીલ, સદાચાર આદિ ગુણોનો જે કાંઈ અંશ બાકી છે, તે બધું પૂર્વજોના પ્રતાપથી જ છે. અત્યારે તો આપણે કેવળ પૂર્વજોની એકત્રિત કરેલી ધર્મસમ્પત્તિનો વ્યય કરીએ છીએ. કાંઈ નવું કમાઈને તેમાં ઉમેર્યું નથી. અત્યારે પણ મનુષ્યો અહિંસાપાલન, તપશ્ચરણ આદિ ધર્માચરણ જેટલા પ્રમાણમાં કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ સંસારને કદ્યાણુ-માર્ગ ઉપર લઈ જવા માટે તેમજ વિદ્યોને દૂર કરવા માટે મનુષ્યજીવનનો સદુપયોગ કરે છે.

કોઈ કહે કે જૈનધર્મમાં બે પ્રકારનો અહિંસાની વ્યાખ્યા કેમ કહેવામાં આવી છે ! જેવી રીતે કોઈ બીજો પક્ષ કહે છે કે ‘જીવોને ન મારવા તે અહિંસા છે; પણ કોઈ મરતાં જીવને બચાવવો તે પાપ છે,’ આ કેવો ન્યાય !

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જોઓને અહિંસાનો અર્થ માલુમ નથી, તે બલે ગમે તે કહે; પણ આખી દુનિયા સારી પેઠે જાણે છે કે અહિંસા શબ્દ હિંસાનો વિરોધી છે.

જેમાં હિંસાનો વિરોધ હોય તે અહિંસા છે, અને જેમાં અહિંસાનો વિરોધ હોય તે હિંસા છે.

માનો કે, એક મનુષ્ય કોઈ બીજા નિરપરાધી મનુષ્યને તલવારથી મારી રહ્યો છે; હવે કોઈ બીજો મનુષ્ય તે મારનાર પુરુષને ઉપદેશથી તે દુષ્ટ કૃત્યથી રોકે છે; તો તેણે હિંસાનો વિરોધ કર્યો કહેવાયને ? હા.

‘હિંસાનો વિરોધ કરવો તે અહિંસા છે.’ આ વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે; એટલા માટે જે મનુષ્ય હિંસાને રોકે છે, અર્થાત્ હિંસાનો વિરોધ કરે છે, તે મનુષ્ય નિશ્ચિત રૂપે અહિંસક જ છે; હવે આવા અહિંસક મનુષ્યને કોઈ હિંસક કહે, તો તેઓને શું કહેવું જોઈએ ? તેઓ જુહુ કહે છે.

રક્ષા કરનાર હિંસક અથવા પાપી છે, એવું કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કહી શકે નહિં.

રાવણ, સીતાનું શીલ હરણ કરવા તત્પર થયો હતો અને તેને વિભીષણે રોક્યો, તો આ બંનેમાં કુશીલ કાણુ કહેવાય ? ‘રાવણુ.’

અને વિભીષણ ? શીલવાન.

હવે જો કોઈ મનુષ્ય એમ કહે કે સીતાનું શીલ બચાવવાથી વિભીષણુ કુશીલ થઈ ગયો, તો શું આ કથન તેઓનું ન્યાયયુક્ત કહેવાય ? ‘નહિં.’

ન્યારે આપણે આ પ્રમાણે માનીએ છીએ, તો પછી જે

મનુષ્ય 'મારો નહિ' એમ કહે છે, તેને હિંસક બતાવવો તે શું ઉચિત કહેવાય ? ના.

આ બધું કહેવાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે, જે મનુષ્યો અહિંસાનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે કે 'કેવળ ન મારવું તે અહિંસા છે અને બચાવવું તે હિંસા છે' તે લોકો ભૂલ કરી રહ્યા છે.

'અહિંસા-ધર્મ' સંસારમાં સર્વોત્તમ ધર્મ છે.' આ ધર્મ સ્વાભાવિક તેમજ આત્માનુભવસિદ્ધ છે; અતઃ એમાં સંદેહ કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી.

સારાંશ એ છે કે, પ્રત્યેક વાત ક્યાં સુધી સત્ય છે, તે પહેલાં વિચારી લેવું જોઈએ. જેમાં સંદેહ હોય તેને નિર્ણયાત્મકશુદ્ધિથી વિચારીને દૂર કરી લેવો જોઈએ; પણ ધર્મ નામનું તત્ત્વ છે યા નહિ ? અથવા સત્કાર્યોનું કૃણ મળશે કે નહિ ? અથવા સાધુ પાસે જવાથી લાભ મળશે કે નહિ ? આ પ્રકારના સંદેહોને તો ત્યાં અવકાશ ન હોવો જોઈએ. જે મનુષ્ય આ પ્રકારના સંદેહો કરે છે, તેનો આત્મા જ્ઞાનદષ્ટિએ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે; અને જે મનુષ્ય નિર્ણયાત્મક-શુદ્ધિથી પોતાની શંકાઓનું નિવારણ કરે છે તે સત્પથ ઉપર જઈ આત્મસિદ્ધિ સાધી શકે છે.

(૨) નિઃકાંક્ષા:-ધૃષ્ટા કરવાનું નામ 'કાંક્ષા' છે. અન્ય ધર્મનું દર્શન તેમજ તેની ધાર્મિકક્રિયા જોઈને તેને ગ્રહણ કરવાની ધૃષ્ટા કરવી, તેનું નામ 'કાંક્ષા' છે.

'અન્ય ધર્માવલમ્બી પણ અહિંસાને ધર્મ માને છે, અને તેઓની કેટલીએક વાતો યુક્તિયુક્ત પણ છે, એટલા માટે હું મારો ધર્મ છોડીને તેઓના ધર્મને ધારણ કરી લઉં તો શું હાનિ છે ?'

આ પ્રકારની અન્યદર્શનોમાં જે ઉપાદેયશુદ્ધિ થાય છે, તેને 'કાંક્ષા' કહેવામાં આવે છે, અને આવી ઉપાદેયશુદ્ધિ ન રાખવાનું નામ 'નિષ્કાંક્ષિતશુદ્ધિ' છે.

સમદષ્ટિને નિષ્કાંક્ષી બનવું અત્યાવશ્યક છે; કારણ કે જો બાહ્યદર્શનોની ધણી વાતો ઉપરથી જૈનદર્શન સમાન લાગે છે, પણ તે પૂર્વાપર વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓની વાતો યથાર્થ નથી. સમદષ્ટિને સર્વગ્રાણીત ધર્મ સિવાય અન્ય દર્શનોની કાંક્ષા કરવી ઉચિત કેવી રીતે કહી શકાય? એટલા માટે ‘નિષ્કાંક્ષા’ સમક્તિનો આચાર માનવામાં આવ્યો છે.

(૩) નિર્વિચિકિત્સા:—ધર્મમાં સ્થિરભુદ્ધિ ન રાખવાથી અને મનને ઝામાઝોળ સ્થિતિમાં મોકળું મૂકવાથી ધર્મ અને અધર્મનો વિવેક જાગતો નથી. અને વિવેકભુદ્ધિ ન જાગવાથી, ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને અધર્મભુદ્ધિનો નાશ થતો નથી. માટે સ્વધર્મમાં દૃઢવિશ્વાસ રાખવો જોઈએ અને પરધર્મમાં ખોટી મોહભુદ્ધિ રાખવી ન જોઈએ.

વિચિકિત્સા—અર્થાત્ ક્ષણના પ્રતિ સંદેહ કરવો તેનું નામ ‘વિચિકિત્સા’ છે. કોઈ મનુષ્ય વિચારે કે ‘હું ધર્મ—પાલનમાં આટલો બધો પરિશ્રમ કરી રહ્યો છું, તેનું ક્ષણ મળશે કે નહિ?’ આ પ્રકારનો સંદેહ કરવો; અથવા આ સાધુઓ પોતાના દેહને મલયુક્ત શા માટે રાખે છે? જો અચિત્ત જલથી સ્નાન કરે તો તેમાં શું દોષ? આ પ્રકારના વિચારોવડે સાધુઓની નિંદા કરવી, તેનું નામ ‘વિચિકિત્સા’ છે. વિચિકિત્સાનો જ્યાં અભાવ હોય તેનું નામ નિર્વિચિકિત્સા છે.

(૪) અમૂઢદષ્ટિ:—અન્ય ધર્માવલમ્બીઓને ઋદ્ધિસમ્પન્ન જોઈને પણ જેનાં મનમાં બ્યામોહ પેદા થાય કે ‘આ ઋદ્ધિસમ્પન્ન છે એટલે તેનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, અને હું અદ્ય ઋદ્ધિવાળો છું, એટલે મારો ધર્મ કનિષ્ઠ છે’ આ પ્રકારનો બ્યામોહ જેણે છોડી દીધો છે, તે અમૂઢદષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે સમક્તિનો આચાર છે.

જે મનુષ્ય કોઈની બાહ્યસિદ્ધિ જોઈને પોતાના હૃદયમાં વિચારે કે, ‘આ ગુરુ તો કાંઈ ચમત્કાર બતાવતા નથી, આ પ્રકારનો

જે વિચાર કરે તે મૂઢ-દષ્ટિ કહેવાય છે. જેનામાં આવી મૂઢ-દષ્ટિ ન હોય તે અમૂઢદષ્ટિ છે; આ પ્રકારનો અર્થ પણ સમજવો જોઈએ.

ઉપર કહેવામાં આવેલા ચાર આચારો (નિઃશંકા, નિઃકાંક્ષા, નિર્વિચિકિત્સા અને અમૂઢદષ્ટિ) આન્તરિક આચારો છે, અર્થાત્ આ આચારો હૃદયથી આચરવાના છે. હવે બાહ્યના ચાર બાહ્યાચારો (ઉપબૃંહણ, સ્થિરીકરણ, વાતસલ્ય અને પ્રભાવના)નું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(૫) ઉપબૃંહણવૃત્તિ:—કોઈના ધાર્મિક ઉત્સાહની કોઈ રીતે વૃદ્ધિ કરવી તેનું નામ ‘ ઉપબૃંહણ ’ છે. જેવી રીતે કોઈ દર્શનાદિ (સમ્યક્ત્વાદિ) ગુણોથી યુક્ત પુરુષોના ગુણો જોઈને તેઓને કોઈ રીતે ઉત્સાહિત કરવા, અર્થાત્ ‘ તમારો જન્મ સફળ થયો છે; તમારા જેવા આદર્શ-પુરુષને આવું જ કાર્ય કરવું ઘટે. ’ આ પ્રકારે તેઓને ‘ ધર્મ ’ પ્રતિ વધારે ઉત્સાહિત કરવા તેનું નામ ‘ ઉપબૃંહા-ઉપબૃંહણ ’ છે.

(૬) સ્થિરીકરણ:—‘ સ્થિરીકરણ ’ અર્થાત્ સ્વીકાર કરેલા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં જો કોઈ મનુષ્યને વિવાદ-શોક થતો હોય તો તે પુરુષને સ્થિર બનાવવો, અર્થાત્ તેને ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં દૃઢ બનાવવો, તેનું નામ સ્થિરીકરણ છે. કોઈ મનુષ્યને સ્થિર બે રીતે બનાવી શકાય:— એક તો ધર્મથી અસ્થિર બનેલાને ધર્મનો ઉપદેશ આપીને સ્થિર બનાવવો અને બીજી રીતે અસહાયને સહાય આપીને સ્થિર બનાવવો.

કોઈ એમ કહે કે અસહાયને સહાયતા આપવાથી કોઈ પ્રકારનો આરંભ થઈ જવાનો સંભવ છે. તે ઠીક છે. પણ સમદષ્ટિ આરંભને પણ આરંભ માને છે; તો પણ સહાયતાથી જો પુરુષ ધર્મમાં સ્થિર થાય, તો તે મહાસમકિતનો આચાર જ છે. તેમાં પાપ નથી, પણ ધર્મ છે.

કોઈને ધર્મમાં સ્થિર બનાવવો તે સમકિતનો આચાર છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૭) વાત્સલ્યભાવ:— ‘વાત્સલ્ય’ માં ધણો ગંભીર વિચાર સમાયેલો છે. જેવી રીતે એક શ્રાવકને એક પુત્રી છે. તેણે વિચાર્યું કે મારી પુત્રીને વિવાહ તો કરવાનો છે; પણ જો કોઈ સહધર્મી સાથે વિવાહ થાય તો ઠીક; કારણ કે જે ધર્મ મેળવવો દુર્લભ છે અને તે ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી મને જે અલાકિક આનંદ મળે છે, તેવો જ આનંદ તેને પણ મળે અને ધર્મ પ્રતિ તેની અભિરુચિ પણ વૃદ્ધિ પામે. વાત્સલ્યગુણ કહેવાય છે. કોઈ ચીજ બળ્લરમાંથી ખરીદવી હોય તો સહધર્મીની જ દુકાનથી લેવી અથવા એક નોકર રાખવો છે, તો સહધર્મીને જ રાખવો; અને આ પ્રમાણે વિચારીને કે આ સહધર્મી છે તો નોકરનો નોકર રહેશે અને સાથે સાથે ધર્મની પણ સહાયતા મળશે. આનું નામ વાત્સલ્ય છે; એટલા માટે વિવાહાદિ સંબંધમાં પણ સહધર્મીવાત્સલ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રાચીન સમયમાં સ્વધર્મીવાત્સલ્યનો ગુણ કેટલો વિકસેલો હતો તે નીચેના ઐતિહાસિક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાશે:—

વર્ષો પહેલાંની આ વાત છે. માંડળગઢ નામની મહાન નગરી હતી. ત્યાંના જૈનો સ્વધર્મીવાત્સલ્યમાં જીવી જાણતા. સૌ સમાન હતા, સ્વધર્મીબન્ધુ હતા. તેઓ હાથોહાથ મેળવી રહેતા અને વિકાસ સાધતા.

એનું સામાજિક જીવન પણ એટલું જ ઉન્નત હતું; રોટી-ખેટીવ્યવહાર સૌ સાથે સમાન હતો. દશા, વિશા, ઓસવાલ, પોરવાલ કે ખડેલવાલ એવા વાલબાલનો ભેદો નહોતા. સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, પણ કહેવાય છે કે એ બધા લાખોપતિ હતા. અને લાખ ધરોની ત્યાં જૈન વસતી હતી.

આ ગપ નથી. એની પાછળ ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે. આજે પણ અનેક મકાનોની એક સરખી હાર થોડેથોડે આંતરે નાલછાપથી માંડીને માંડળગઢ સુધી છ માઈલની લંબાઈમાં ખડેરૂપે બેઠી બેઠી

આ વાતની સાક્ષી આપે છે. પહેલાં એ જૈનપુરી હતી. આજે એ ધાર સ્ટેટને આધીન છે. ત્યાંના ગરીબ અને રાજ્યપીડિત બીલોનું તે આશ્વાસનદાયક સ્થાન બન્યું છે. આજે એ એકસરખી બાંધણી અને નમુનાનાં મકાનો જોઈ પૂર્વચિત્ર આજેહૂં ખડું થાય છે.

એક સરખાં મકાન શાથી ? એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ છે કે ત્યાં સાચું સ્વધર્મીવાત્સલ્ય હતું, આપણામાં એક જુની છતાં અમૂલી કહેવત છે કે “ પંચકી લકડી એકકા બોજ. ” આ કહેવત સૌએ સાંભળી હશે.

માંડળગઢના જૈનોનો નિયમ હતો કે પોતાનો નવો સ્વધર્મી આવે અટલે ધરદીઠ એક રૂપિયો અને એક ઇંટનું આતિથ્ય ધરવું. એક લાખ ધર એટલે આવેલો સ્વધર્મી સીધો લખપતિ અને બંગલાવાળો બને. આનું નામ જૈન સમાજનું સ્વધર્મીવાત્સલ્ય !

આ સ્વધર્મીવાત્સલ્યની આરાધના કરવાથી સહેજે સમાનતા આવી જાય છે અને આવી સમાનતા વિશ્વવ્યાપી સાચી માનવતામાંથી જન્મે, અને માનવતાનો પ્રચાર તથા વિકાસ થાય એ જ જૈનસંસ્કૃતિનો આદર્શ છે.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે બધાએ જૈનોએ લખપતિ બનવું જોઈએ ! અને જો જૈનો લખપતિ બને તો બીજા પ્રજાનું શું ? અપરિગ્રહ એ તો જૈનોનું મુખ્ય વ્રત છે, અને હોવું જોઈએ.

જ્યાં સાચી બાંધવૃત્તિ સ્પુરે છે, ત્યાં સંગઠન સહેજે થઈ જાય છે અને જ્યાં બંધુત્વભર્યું સામાજિક જીવન અને મહામૂલી સ્વતંત્રતા છે ત્યાં જ સાચો સ્વધર્મીવાત્સલ્યનો ગુણ વિકસેલો છે.

જ્યાં ભિન્ન વિચારવાળા, ભિન્ન ધર્માવલમ્બી પતિપત્ની, અથવા સ્વામીસેવક હોય છે, ત્યાં પ્રાયઃ વિચારોની અસમાનતા રહે છે અને તેનું પરિણામ પણ કોઈકોઈ વખતે ઘણું ભયંકર આવે છે; એટલા માટે સહધર્મીની સાથે સંબંધ રાખવાથી સમકિતાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે.

સારાંશ માત્ર એ જ છે કે, પોતાના સહધર્મી મનુષ્યને નેહને પોતાના હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાય અને તેને અજ્ઞાદિ માટે ઉચિત સહાયતા કરવામાં આવે, તેનું નામ વાત્સલ્ય છે.

આ 'વાત્સલ્ય ગુણ' પણ સમકિતનો આચાર છે. વાત્સલ્ય-ગુણ વિષે જોડલો વિચાર કરવામાં આવે તેટલો ઓછો જ છે.

(૮) પ્રભાવના:-પોતાના ધર્મની ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ પ્રભાવના છે; અથવા જે કાર્ય કરવાથી જૈનધર્મ દૈદીપ્યમાન થાય, તે પણ 'પ્રભાવના' કહેવામાં આવે છે.

સંભળવામાં આવે છે કે, પહેલાં કરોડો જૈનો હતા. આ લોકોને તરવાસ્તા બળથી કે ડરાવીને તેમજ ધમકી આપીને જૈનો બનાવવામાં આવ્યા ન હતા, પણ તે સમયના જૈનોનાં વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના ગુણથી પ્રભાવિત થઈને અન્ય ધર્માવલમ્બી લોકો જૈન-ધર્માનુયાયી બની જૈનધર્મનું પાલન કરતા હતા.

અત્યારે પણ જો જૈનભાઈઓ પોતાનું ચારિત્ર અદર્શ બનાવે અને વાત્સલ્ય અને પ્રભાવનાગુણની વૃદ્ધિ કરે, તો સંસારમાં જૈનધર્મનું ગૌરવ અવશ્ય વધારો શકે. જો જૈન ભાઈઓ આચાર-વિચાર શુદ્ધ રાખે અને અન્ય લોકોની સાથે સહાનુભૂતિ સહિત વ્યવહાર કરે, તો લોકો જૈનધર્મ પ્રતિ આકર્ષિત થશે, અને તીર્થંકરોનો પવિત્રમાર્ગ પણ પવિત્ર બનશે.

સ્થાનાંગસૂત્રના ચોથા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે પ્રવચન-પ્રભાવના માટે પાત્ર-અપાત્રને દાન દેનાર દાતા ત્રીજા ભંગને દાતા છે; આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અપાત્રને દાન દેવાથી પણ તીર્થંકરના માર્ગની પ્રભાવના થાય છે; અર્થાત્ દાનના પ્રભાવથી અપાત્ર અર્થાત્ સૂત્ર-ચારિત્ર ધર્મથી વિહીન જે સામાન્ય પ્રકૃતિનો મનુષ્ય છે, તેને પણ દાન આપીને જૈનધર્મનો અનુયાયી બનાવવાથી

તીર્થકરનો માર્ગ ઉજ્જવળ કરી શકાય છે. શાસ્ત્રોમાં તીર્થકરમાર્ગને ઉજ્જવળ કરવાથી તીર્થકરપદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ફલ બતાવવામાં આવ્યું છે.

ક્રોધ આંધળાં, લૂલાં-લંગડાં વગેરે અસહાય જનોને દાન દેવાથી સંસાર ઉપર જૈનધર્મનો પ્રભાવ પડે છે; એવું પણ જોવામાં આવે છે. આવો પ્રભાવ સંસાર ઉપર પાડવો તે પણ જૈનધર્મની પ્રભાવના છે.

જે મનુષ્ય દાન દેવાને પાપ કહે છે, તેઓ પ્રવચન-પ્રભાવનાનો અર્થ બરાબર સમજતા નથી, એમ સમજવું જોઈએ.

આ આઠ આચારો સૂત્રધર્મના છે. આ આઠેય આચારોનું આચરણ કરનાર પુરુષ ઉપર બતાવેલ ફલનો સમ્પાદક બને છે. આ જ આઠ આચારો ચારિત્રધર્મના પણ ઉપલક્ષક છે. આ આઠ આચારોનું પાલન કરવાથી ચારિત્રધર્મનું પાલન થાય છે.

(૯)

ચારિત્રધર્મ — આચારધર્મ

[ચરિત્ત-ધમ્મે]

હુનિયાની ખીજી પ્રજાઓ કરતાં આપણને જેની અત્યારે વધારે જરૂર છે તે એક જ છે અને તે ચારિત્રની ખીલવણી છે.

જ્ઞાનક્રિયામ્યામ્ મોક્ષ:

ન્યારે વિચાર આચારમાં ઊતરે છે ત્યારે જીવન્મુક્તિ મળે છે. ચારિત્ર્યશુદ્ધિ જીવન્મુક્તિનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

માનવજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાગદ્વેષથી વિમુક્ત થઈ જીવન્મુક્ત બનવાનો છે. જીવન્મુક્ત બનવા માટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ રાગદ્વેષના મૂળ કારણને વિચારી — શોધી તેને નિર્મૂળ કરવા માટે પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે.

વિચાર — મનન, નિદિધ્યાસન — શોધન એ બધાં સૂત્રજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો છે અને આચાર — પ્રયત્ન — પુરુષાર્થ શબ્દો આદિ ચારિત્રધર્મના પર્યાયાર્થક છે.

‘પદમં નાણં તત્તો દયા’ ‘જ્ઞાનં વધ્યં ક્રિયાં વિના,’ ‘જ્ઞાનચારિત્રાભ્યાં મોક્ષઃ’ એ બધાં આર્યસૂત્રો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સૂત્રજ્ઞાન અને ચારિત્રના સાહચર્યની આવશ્યકતા સૂચવે છે.

સૂત્રજ્ઞાન વિષે આગળ સવિસ્તર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અત્રે ચારિત્રધર્મ - આચારધર્મ વિષે વિચાર કરવાનો છે.

ચારિત્રધર્મ એટલે આચારધર્મ અને આચારધર્મ એટલે સંસ્કારિતા કે ક્રિયાશીલતા એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે. વ્યક્તિના ત્યાગી અને ગૃહસ્થ એ બે વર્ગભેદની અપેક્ષાએ આચારધર્મમાં પણ બે ભેદ છે. અમુક વ્યક્તિઓ આચારધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરે છે અને અમુક આંશિક પાલન કરે છે. જે આચારધર્મનું સંપૂર્ણતઃ પાલન કરે છે તેમને અનગાર કે ત્યાગી કહેવાય છે અને જેઓ આચાર-ધર્મનું આંશિક પાલન કરે છે તેમને આગારી કે ગૃહસ્થ કહેવાય છે.

સૂત્રકારોએ ચારિત્રધર્મનો મુખ્ય બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યો છે:-
ઘરિત્તધર્મ્મે દુવિદ્ધે પં૦ તં૦ અણગારચરિત્તધર્મ્મે, આગારચરિત્ત ધર્મ્મે ચ - સ્થાનાક્ષસૂત્રમ્

અનગાર-ત્યાગીનો આચારધર્મ અને ગૃહસ્થનો આચારધર્મ એમ ચારિત્રધર્મ બે પ્રકારનો છે.

ત્યાગીધર્મ

સૂત્રકારોએ સંક્ષેપમાં ત્યાગીનો દશ પ્રકારનો ત્યાગીધર્મ બતાવ્યો છે:-

દસવિદ્ધે સમણધર્મ્મે પં૦તં૦:-

(૧) સ્વંતી (૨) મુક્તિ, (૩) અજ્જવે, (૪) મહવે, (૫) લાઘવે, (૬) સચ્ચે, (૭) સંજમે, (૮) તવે, (૯) ચિયાપ, (૧૦) વંમચેરવાસે

અર્થાત્ - શ્રમણધર્મ - ત્યાગીધર્મ દશ પ્રકારનો છે. સાધુનો દશ ધર્મો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) ક્ષમા, (૨) મુક્તિ, (૩) આર્જવ, (૪) મૃદુતા, (૫) લઘુતા, (૬) સત્ય, (૭) સંયમ, (૮) તપ, (૯) ત્યાગ અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય.

૧ - કોઈ કટુવચન - અપ્રિય વચન કહે તોપણ ક્ષમાભાવ રાખવો - ક્રોધિત ન થવું.

૨ - બાહ્યાબ્યન્તર બંધનોથી મુક્ત થવું.

૩ - મન, વચન કાયાની કુટિલતા છોડી ઋજુતા - સરળતા ધારણ કરવી.

૪ - અહંવૃત્તિથી દૂર રહી નમ્રતા - મૃદુતા ધારણ કરવી.

૫ - આંતરિક તથા બાહ્ય ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આત્મતિક ત્યાગ કરી લઘુતા ધારણ કરવી - ખોટી મોટાઈ ન કરવી.

૬ - સત્યવાદી થવું.

૭ - સંયમ ધારણ કરવો - ઇન્દ્રિયદમન કરવું. સંયમ ૧૭ પ્રકારનો છે.

૫ - તપ - ઉપવાસ આદિ બાહ્ય તપશ્ચર્યા અને પ્રાયશ્ચિત આદિ આભ્યન્તર તપશ્ચર્યા કરવી.

૯ - ત્યાગવૃત્તિ ધારણ કરવી.

૧૦ - ધ્વજાર્થમય જીવન વ્યતીત કરવું - ધ્વજચારી બનવું. આ દશ પ્રકારના સાધુધર્મમાં પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, ૧૭ પ્રકારનો સંયમ, ૨૨ પરિષદ, ૨૭ સાધુગુણ આદિ વિશેષ સાધુધર્મોનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ દશવિધ સાધુધર્મને *હિન્દુ બૌદ્ધ આદિ અન્યધર્માવલંબીઓએ પણ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ઉદારતાપૂર્વક સ્વીકાર્યો છે.

ગૃહસ્થધર્મ

તત્ર ચ ગૃહસ્થધર્મોઽપિ દ્વિવિધઃ સામાન્યતો વિશેષતઃચ્છેતિ ।
ગૃહસ્થધર્મ મુખ્યત્વે પ્રકારનો છે. ૧-સામાન્યધર્મ. ૨-વિશેષધર્મ.

ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ

તત્ર સામાન્યતો ગૃહસ્થધર્મો ન્યાયતોઽનુષ્ઠાનમિતિ ।

ન્યાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ છે.

* ધૃતિશ્માદમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ

ધીર્વિદ્યાવત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

૧ - ન્યાયોપાત્તં હિ વિત્તમુભયલોકહિતાયેતિ ।

ગૃહસ્થે આ લોક તથા પરલોકના કલ્યાણ માટે ન્યાયપૂર્વક ધનોભાજન કરવું જોઈએ.

૨ - તથા સમાનકુલશીલાદિભિર્ગોત્રજૈરેવ વાહ્યમ્ ।

ગૃહસ્થે સમાન વય, સમાન કુલ તથા સમાન શીલ તથા ભિન્ન ગોત્રની યોગ્ય કન્યા સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ.

૩ - શુદ્ધકલત્રલાભફલો વિવાહસ્તત્ફલં ચ સુજાતસુત-
સંતતિઃ અનુપદ્વતચિત્તનિવૃત્તિઃ ગૃહકાર્યસુવિદિતત્વં
અભિજાત્યાચારવિશુદ્ધત્વં દેવાતિથિબાન્ધવસત્કારા-
નવદ્યત્વં ચેતિ ।

વિવાહનો ઉદ્દેશ કુલીન સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ છે. અને યોગ્ય સુશીલ પુત્રની પ્રાપ્તિ, ચિત્તની સ્વસ્થતા, ગૃહકાર્યની દક્ષતા, દેવ-અતિથિ, સાહ-ધર્મી વગેરેનો સત્કાર કરવો વગેરે વિવાહનું ફળ છે.

૪ - તથા ઉપપ્લુતસ્થાનત્યાગ इति ।

ગૃહસ્થે જ્યાં ઉપદ્રવની સંભાવના હોય તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૫ - તથા આયોજિતો વ્યય इति ।

ગૃહસ્થે આવકની અનુસાર વ્યય કરવો જોઈએ.

૬ - તથા પ્રસિદ્ધદેશાચારપાલનમિતિ ।

ગૃહસ્થે દેશાચારનું પાલન કરવું જોઈએ.

૭ - તથા માતાપિતૃપૂજેતિ

ગૃહસ્થે માતાપિતા, ધર્મગુરુ વગેરેનો આદરસત્કાર કરવો જોઈએ.

૮ - તથા સાત્મ્યતઃ કાલભોજનમિતિ ।

ગૃહસ્થે શરીરની રક્ષા - વિરોગતા માટે યથાસમર્થે ભોજન કરવું જોઈએ.

૧ - વેગ-વ્યાયામ-સ્થાપ-સ્નાન-ભોજન-સ્વચ્છન્દવૃત્તિકાલા-
ન્નોપરુન્ધ્યાત્ ।

ગૃહસ્થે શૌચ - વ્યાયામ - નિદ્રા - સ્નાન - ભોજન આદિ નિત્ય
આચારધર્મોનું શરીરની રક્ષા માટે કદાપિ ઉલ્લંઘન કરવું ન જોઈએ.

૧૦ - શરીરયાસજનની ક્રિયા વ્યાયામઃ ।

શરીરને કસવાવાળી ક્રિયા 'વ્યાયામ' કહેવાય છે.

૧૧ - શસ્ત્રવાહનાભ્યાસેન વ્યાયામં સફલેત્ ।

શસ્ત્ર - વાહન - દંડ - ખેડક આદિના અભ્યાસથી વ્યાયામ
સફલ થાય છે.

૧૨ - આદેહસ્વેદં વ્યાયામં કાન્તમુશન્ત્યાચાર્યાઃ ।

જેથી શરીર પરસેવાથી તરબોળ થઈ જાય તેને વ્યાયામાચાર્યો
વ્યાયામ કહે છે.

૧૩ - અવ્યાયામશીલેષુ કુતોઽગ્નિપ્રદીપનમુત્સાહો દેહદાઢ્યંચ
વ્યાયામ વિના જડરાગ્નિ, ઉત્સાહ, તથા દેહની મજબુતાઈ
વધતાં નથી. માટે ગૃહસ્થે અવશ્ય વ્યાયામ કરવી જોઈએ.

૧૪ - શ્રમસ્વેદાલસ્યવિગમઃ સ્નાનસ્ય ફલમ્ ।

ગૃહસ્થે પરિશ્રમ, પરસેવો તથા આલસ્યને દૂર કરવા માટે તથા
શરીરરક્તકૃતિ વધારવા માટે સ્નાન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

૧૫ - સ્વચ્છન્દવૃત્તિઃ પુરુષાણાં પરમં રસાયનમ્ ।

ગૃહસ્થો માટે સ્વચ્છન્દવૃત્તિ પરમ રસાયનરૂપ છે. અહીં સ્વચ્છન્દવૃત્તિ એ
સ્વચ્છન્દાચારના અર્થમાં નથી. અહીં સ્વચ્છન્દવૃત્તિનો અર્થ સ્વ-આત્માના
છંદ-વિષયમાં વૃત્તિ-વિચરવાનો છે. ગૃહસ્થે આત્માના હિતાર્થે દેવ,
ગુરુ અને ધર્મનું આસેવન અવશ્ય કરવું જોઈએ; કારણ કે ગૃહસ્થો માટે
દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ એક જ શાન્તિનું સ્થાન છે. સાંસારિક દુઃખ-
નિવારણનું એ એક માત્ર પરમ ઔષધ છે.

ન્યારે ગૃહસ્થો ઉપર કહેલા માર્ગાનુસારીરૂપ સામાન્ય * ગૃહસ્થ-ધર્મનું બરાબર પાલન કરે છે ત્યારે તે ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મનું પાલન કરવામાં સમર્થ થાય છે.

ગૃહસ્થનો વિશેષધર્મ

નૈતિક ગુણોને કેળવ્યા બાદ ગૃહસ્થે બાર પ્રકારના ધાર્મિક ગુણો કેળવવાના હોય છે. નૈતિક ગુણોને સર્વપ્રથમ કેળવવા એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે અને એ નૈતિક ગુણોની કેળવણી સાથે બાર પ્રકારના ધાર્મિક ગુણોને કેળવવા એ ગૃહસ્થનો વિશેષધર્મ છે.

ન્યાંસુધી ધર્મ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોતો નથી ત્યાંસુધી ધર્મનું પાલન થતું નથી એટલા માટે ગૃહસ્થે શંકા-કાંક્ષા આદિ ધર્મબુદ્ધિને નાશ કરનારા દોષોને દૂર કરી ધર્મપાલનમાં વિશ્વાસપૂર્વક દૃઢ રહેવું જોઈએ. કારણ કે ધર્મશ્રદ્ધા હોય તો જ ધર્મનું પાલન બરાબર થઈ શકે છે.

ધર્મશ્રદ્ધા દૃઢ કર્યા બાદ ગૃહસ્થે નીચેના બાર પ્રકારના વિશેષ ધર્મવ્રતોનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

૧-અહિંસાવ્રત

ચૂલાઓ પાળાદવાયાઓ વેરમણં । સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતથી વિરત થવું. અર્થાત્-ગૃહસ્થે એવી યતનાપૂર્વક Guardedly-Thoughtfully-કાર્યપ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ કે જેથી મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી કે બીજાં ત્રણ પ્રાણીઓને-ઈજા થવા પામે નહિ અથવા ઓછામાં ઓછા પ્રાણીઓની ઓછામાં ઓછી ઈજા થાય. બંધ, વધાદિ હિંસાકારી પ્રવૃત્તિ છોડીને કાર્યપ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એ ગૃહસ્થનું અહિંસાવ્રત છે.

* ગૃહસ્થો નૈતિક ગુણો કેળવ્યા વિના ધાર્મિક ગુણોને ધારણ કરી શકતા નથી. એ વાતની સાક્ષી સિદ્ધાન્તસૂત્ર પૂરે છે. ભગવતીસૂત્ર નામક અંગસૂત્રમાં ટુંગીયા નગરીના શ્રાવક-ગૃહસ્થના મૂલ આઠ નૈતિકધર્મો બતાવ્યાં છે.

૨-સત્યવ્રત

શૂલાઓ મુસાવાયાઓ વેરમળં । સ્થૂલ મૃષાવાદથી વિરત થવું. અર્થાત્-ગૃહસ્થે જે વાત પોતે જેવા રૂપમાં જાણુતો-માનતો હોય તેવા રૂપમાં તે વાત ખીજને કહેવી. લાલ કે ડરને લીધે તે વાતમાં જરાપણ ફેરફાર કરવો નહિ તેમજ લોકલય, નૈતિક નિર્બળતા, લોકૈષણ એ સર્વેને દૂર રાખી, હાંશીમસ્કરી, પરનિંદા, ખાલી ગપ્પાં વગેરે હાનિકારક કે અનુપાદક પ્રવૃત્તિમાં વાયાનો દુરુપયોગ કરવો નહિ. આ પ્રમાણે અસત્પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈ સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ ગૃહસ્થનું સત્યવ્રત છે.

૩-અયૌર્યવ્રત

શૂલાઓ અદિન્નાદાણાઓ વેરમળં । સ્થૂલ અદત્તાદાનથી વિરત થવું. અર્થાત્-ગૃહસ્થે, જે ચીજ ઉપર, જે મનુષ્ય ઉપર, જે હક્ક ઉપર, જે યશ ઉપર પોતાનો વ્યાજખીરીતે હક્ક ન હોય તે ચીજ, મનુષ્ય, હક્ક અને યશને અનીતિપૂર્વક લેવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. કોઈના હક્ક ઉપર કે કોઈની માલિકી ચીજ ઉપર તરાપ મારવી નહિ, ચોરી કરવી નહિ તે ગૃહસ્થનું અયૌર્યવ્રત છે.

૪-અહાયર્યમર્યાદાવ્રત-સ્વપત્નીસંતોષવ્રત

શૂલાઓ મેહુળાઓ વેરમળં । સ્થૂલ મૈથુનથી વિરત થવું. અર્થાત્:- ગૃહસ્થે પોતે પેદા કરેલા વીર્યનો પોતાની અને ખીજઓની અનેક પ્રકારની ઉન્નતિ સાધવા માટે સદુપયોગ કરવો જોઈએ. પાશવવૃત્તિઓને પોષવામાં વીર્યનો દુરુપયોગ કરવો ન જોઈએ. વીર્યશક્તિ હિંચ આનંદોને પ્રાપ્ત કરાવે છે એ શીખો અને જે તેમ બની શકે તો અખંડ અહયારી રહો. તેમ ન બની શકે તો તમામ વિચારોને વિધ્નરૂપ ન થાય એવી સહચારિણી શોધીને, મેળવીને તેનાથી સંતુષ્ટ રહો. એક ખીજને અનુકૂળ અને સહાયકારી થઈ શકાય એવું પાત્ર ન જડી આવે કે જડવા જતાં પ્રાપ્ત થાય તેમ ન હોય.

તો અવિવાહિત રહેવાની જ કાશીપ કરો. વિવાહિત સ્થિતિ કે જો ચોતરફ ઉડતી વૃત્તિઓને અટકાવવા માટે—સંકાયવા માટે છે તે સ્થિતિ જો ઉભયને કે ઉભય પૈકી એકને અસંતોષનું કારણ થઈ પડે તો ઉઘટી બેવડી હાનિકારક છે. માટે તમારી શક્તિ, તમારા વિચારો, તમારી સ્થિતિ, તમારા સાધનો અને પાત્રની યોગ્યતા એ સર્વનો જાંઠો વિચાર કરીને જ પરણો અથવા કુંવારા રહો. પરણવું એ જ માણસનો મુખ્ય નિયમ અને કુંવારા રહેવું એ અપવાદ મનાય તેને બદલે કુંવારા રહેવું અને સદ્ગુણી અથવા મુખ્ય બાબતોની અનુકુળતા હોય તો જ પરણવું એ મુખ્ય નિયમ મનાવો જોઈએ. અને વિવાહિત સ્થિતિને વિષયવાસનાની અમર્યાદ—યથેચ્છ સ્વતંત્રતા તરીકે જુલેચૂકે પણ માનવી ન જોઈએ.

ગૃહસ્થે તો વાસનાનો સંક્ષેપ અને આત્મિક ઐક્ય કરતાં શીખવું જોઈએ અને અશ્લીલ શબ્દોથી, અશ્લીલ દેખાવોથી અને અશ્લીલ કદપનાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ.

કાંઈનાં લગ્ન તમે જોડી આપતા નહિ. તમને તેવો હક્ક કાંઈએ આપ્યો નથી. લગ્નના આશયને નહિ સમજનારા—સહચારીપણાના કર્તાવ્યને નહિ પીછાનનારાં પાત્રોને એક બીજાની ફરજિયાત ગુલામગીરીમાં નાંખનાર માણસ ચોથા વ્રતનો ભંગ કરે છે—દયાનું ખૂન કરે છે—ચોરી કરે છે—માટે ગૃહસ્થે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં સજ્જ રહેવું એ ગૃહસ્થનું બ્રહ્મચર્યવ્રત છે.

૫-પરિગ્રહમર્યાદાવ્રત-ઇચ્છાપરિમાણવ્રત

શૂલાઓ પરિગ્રહાઓ વેરમણ । સ્થૂલ પરિગ્રહથી વિરત થવું.
અર્થાત્-ગૃહસ્થે પરિગ્રહ અથવા માલિકીની ઇચ્છાનો સંકાય કરવો જોઈએ. ‘હું બધું ભોગવું, હું કોડપતિ થાઉં’, હું મહેલોનો માલિક બનું’ એવા હુંમય, સ્વાર્થમય, સંકુચિત વિચારોને જામ અને તેમ ઓછા કરવા જોઈએ.

‘ધરખાર વગરના ખાવા જ બનેા, ભૂખ્યા મરે, કુંડુમ્બનું ભરણુપોષણ ન કરે’ એમ આ આજ્ઞાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ લોભપ્રકૃતિ, મોહપ્રકૃતિ, મમત્વભાવ, જડપદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં જ આનંદ માનવાપણું— એ ચીજોને છોડે અને પ્રામાણિક બુદ્ધિપૂર્વક—ખંતપૂર્વક—વ્યવસ્થાપૂર્વક કરાતા ઉદ્ધમથી મળતું દ્રવ્ય તમારી અને તમારા આશ્રિતોની આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવામાં, ખર્ચવાની જરૂરીઆતો પૂરવામાં—ઉલ્લાસપૂર્વક ખર્ચો. પરિગ્રહ પર જેટલા પ્રમાણમાં મૂર્છા ઓછી, તેટલા પ્રમાણમાં ચિત્તશાન્તિ—Equilibrium of Mind—વધારે. પરિગ્રહબુદ્ધિને છોડી સંતોષવૃત્તિ ધારણ કરવી એ ‘ગૃહસ્થનું’ પરિગ્રહમર્યાદાપ્રત છે. ૬—દિશામર્યાદાપ્રત

દિશાપરિમાણ—દિશાની મર્યાદા કરવી. અર્થાત્—ગૃહસ્થે આશય વગરનું—‘ઉપયોગ’ વગરનું—પરમાર્થ વગરનું ભ્રમણ જેમ અને તેમ ઓછું કરવું જોઈએ.

૭—ભોગોપભોગમર્યાદાપ્રત

ભોગ—ઉપભોગપરિમાણ—ભોગ અને ઉપભોગોનું પરિમાણ કરવું. અર્થાત્—ગૃહસ્થે ભોજનાદિ ભોગોની અને કપડાંલત્તાં આદિ ઉપભોગની લાલસા મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

ગૃહસ્થે ટેવોમાં સાદા, આત્મસંયમી, નિયમિત અને મિતાહારી બનવું જોઈએ.

જો તમારી તંગીઓ જેમ થોડી હશે તેમ તમારી ચિન્તાઓ, ઉપાધિઓ, લાલચો, ઓછી થશે અને વધારે મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ તરફ લક્ષ આપવાનો વધારે અવકાશ મળશે.

દેખાદેખીથી, ખાનદાનીના ખોટા ખયાલથી, મોટા દેખાવાની મૂર્ખ લોભપતાથી, ફાંકડા દેખાવાની લાલસાથી અને ગુણદોષ સમજવાની બુદ્ધિના અભાવથી અનેક ખીનજરૂરી તંગીઓ, આવશ્યકતાઓ

ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શારીરિક નિર્બળતા, માનસિક અધમતા અને શુદ્ધિહીનતાને જન્મ આપે છે માટે ઉપભોગ-પરિભોગના પદાર્થો જરૂર પૂરતાં જ—ઉપભોગના સિદ્ધાન્તને જવાબ આપે તેવા જ રાખો. આ પ્રમાણે ભોગોપભોગોની મર્યાદા કરવી તે ગૃહસ્થનું ભોગ-ઉપભોગપરિમાણવ્રત છે.

૮-અનર્થદંડનો ત્યાગ

અણઠ્ઠાદણ્ઠા વેરમળ—અનર્થદંડથી વિરમવું. અર્થાત—ગૃહસ્થે અર્થ વગરના ‘વ્યાપાર’માં—પ્રવૃત્તિમાં મન-વચન અને કાયાને પ્રવર્ત્તાવવી જોઈએ નહિ. તેમ ખટપટ, નિંદા, દુઝ્યાન, ચિન્તા, કુતર્ક, ખેદ તથા ભયમાં શરીરસંપત્તિ, ધનસંપત્તિ, સમયસંપત્તિ તથા સંકલ્પ-સંપત્તિનો દુરુપયોગ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે આર્તધ્યાન અથવા ચિન્તા અને રોદ્ર ધ્યાન અથવા ક્રોધના ઉપર ક્રોધમય વિચારો કરવા તે હિયકારું કામ છે, આનંદમય-વીરત્વમય આત્મપ્રભુનો દ્રોહ કરવા સરખું કૃત્ય છે; કારણકે એવાં કૃત્યોથી મનુષ્યત્વ ક્ષીણ થાય છે. માટે અનર્થદંડનો ત્યાગ કરવો અર્થાત નિષ્પ્રયોજન પ્રવૃત્તિથી આત્માને દંડિત ન કરવો તે ગૃહસ્થનું વ્રત છે.

૯-સામાયિકવ્રત

ગૃહસ્થે પ્રતિદિન નિયમિત સમયે જ અને તેટલા વખત સુધી સમતોલવૃત્તિ-સમભાવ શીખવાનો અભ્યાસ અથવા મહાવરો પાડવો જોઈએ. ગૃહસ્થનું આ સામાયિક વ્રત છે.

૧૦-દેશાવકાશિકવ્રત

ગૃહસ્થે સ્વદેશ બહારથી મંગાવેલી ચીજ બનતાં સુધી વાપરવી ન જોઈએ. સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વદેશાભિમાન રાખવું અને સ્વદેશને જૂબે મરતો કરવામાં સાધનબૂત ન બનવું એ ગૃહસ્થનું દેશાવકાશિક વ્રત છે.

૧૧-પ્રતિપૂર્ણ પૌષધવ્રત

ગૃહસ્થે દર મહિને એકવાર ન્યારે પણુ કુરસદ કે સંગવડ અને અનુકૂળ શારીરિક-માનસિક સ્થિતિ હોય ત્યારે ભૂખ્યો રહેવું નોઈએ કે જેથી શરીર નિરોગી અને સહનશીલ બને અને એ સ્થિતિમાં ૨૪ કે ૧૨ કલાક આત્મરમણતામાં ગુળરવા એ ગૃહસ્થનું પ્રતિપૂર્ણ પૌષધવ્રત છે.

૧૨-અતિથિસંવિભાગવ્રત

ગૃહસ્થે ઉપકારી મનુષ્યોની લક્ષિત-સેવા કરવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે તેમની સેવા ઉદાસથી બજાવવી નોઈએ. જે પુરુષો જગતના ઉપકારમાં જ જીવન ગુજારતા હોય, જેઓ પોતાના શરીરાદિની સાર-સંભાળ કરવા જેટલી કુરસદ ન લઈ શકતા હોય, તેમના અસ્તિત્વ, આરામ અને પ્રવૃત્તિની જગતને ઘણી જ જરૂર હોવાથી, તેમની તંગીઓ ભણવી અને તે પૂરી પાડવાની તત્પરતા બતાવવી એ ઉપકૃત વર્ગનું કર્તવ્ય છે.

એમણે ઉઠાવેલાં મિશનોને નિભાવવામાં પોતાના શરીરબળ, દ્રવ્યબળ, લાગવગ, સમય, બુદ્ધિ, આદિનો ફાળો આપવો, તેમની મુશ્કેલીઓ અને દુઃખો તથા સંકટોમાં દીલસોજી ધરાવીને તે દૂર કરવા માટે પોતાથી બનતું કરવું અને તેમના જયમાં પોતાનો જય-સમાજનો જય-માનવો એ ગૃહસ્થનું અતિથિસંવિભાગવ્રત છે.

આ પ્રમાણે નૈતિકધર્મ-સામાન્ય ધર્મની સાથે વ્રતધર્મ-વિશેષ ધર્મોનું બરાબર પાલન કરવામાં ગૃહસ્થજીવનનું સાકલ્ય છે.

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થજીવનને વ્રતધર્મના પાલનથી સફળ બનાવ્યા બાદ શ્રમભુધર્મનો સ્વીકાર કરી રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મના કલ્યાણ સાધવાની સાથે આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે ત્યાગમય જીવન વ્યતીત કરવું એમાં માનવજીવનની સફલતા છે.

માનવજીવનને સફલ બનાવવા માટે ચારિત્રધર્મ—*આચારધર્મ*નું પાલન કરવું અત્યાવશ્યક છે. આ આચારધર્મને બધા ધર્મોએ એક મતે સ્વીકાર્યો છે.

* ચારિત્રધર્મ—આચારધર્મનો વિષય જીવનસ્પર્શી હોવાથી ઘણો જ મહત્ત્વ છે. જૈનસૂત્ર-સાહિત્યમાં આચારધર્મને ઘણું જ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણે આચારધર્મની છાંપ જૈન સાધુ કે શ્રાવક સમાજ ઉપર ખૂબ જ પડેલી સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. અત્રે ચારિત્રધર્મ વિષે સંક્ષેપમાં અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અપૂર્ણ છે. પૂજ્યશ્રીએ આચારધર્મ વિષે ‘ખારવ્રતની ટીપ’માં સ્પષ્ટ સમજાવેલી આપી છે. પૂજ્યશ્રીના અહિંસા-વ્રત-સત્યવ્રત આદિ વ્રતવિષયક પુસ્તકો ચારિત્રધર્મ સમજવા માટે વાંચી જવાની ખાસ ભલામણ છે. આ પ્રકરણ તૈયાર કરવામાં સ્વ. વા. મો. સા. ની લેખસામગ્રીને ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે તેઓશ્રીને સદૃઢ્ય આભાર માનવાની અત્રે તક લઉં છું.—સા.

(૧૦)

જીવનધર્મ

[અતિથિકાય-ધર્મે*]

‘ મિત્તી મે સવ્વમૂણસુ વેરં મજ્ઞં ન કેણઈ ’

‘ બધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે મારે બંધુભાવ છે, મારે કોઈની સાથે ઝેરવેર નથી. વિશ્વબંધુત્વ એ જીવનધર્મનો આદર્શ છે. ’

અસ્તિ શબ્દનું મૂળરૂપ સત્ શબ્દ છે. સત્ એટલે હોવું. જીવનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટવું તે અસ્તિકાયધર્મ અથવા જીવનધર્મ કહી શકાય. સત્પ્રવૃત્તિદ્વારા જીવનને સત્યમય બનાવવું, જીવનમાં સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે જીવનનો વાસ્તવિક ધર્મ છે.

જે વ્યક્તિ સંસ્કારિતા, નાગરિકતા, રાષ્ટ્રીયતા, આદિ ધર્મ-શુણેને જીવનમાં તાણાવાણાની માફક વણી લે છે તે જ વ્યક્તિ ખોતાના જીવનધર્મ—આત્મધર્મને જીવનમાં સાંગોપાંગ ઉતારી શકે છે.

જીવનધર્મનો મર્મ સમજવો એટલે આત્માને ઓળખવો. ગ્રામ-ધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ આદિ ધર્મો એ જીવનધર્મરૂપ આત્માના અંગપ્રત્યંગ છે. જ્યાંસુધી સમાનતાનો આદર્શ જીવનમાં ઉતરતો નથી ત્યાંસુધી આત્માની ઓળખાણ થતી નથી. સમાનતાનો આદર્શ જીવનમાં

* ‘ અસ્તિકાયધર્મ ’ ની શાસ્ત્રીય ચર્ચા વિષે જુઓ પરિશિષ્ટ દશમું.

ઉતારવા માટે સર્વ પ્રથમ માનવતાને જીવનમાં પ્રગટાવવી પડે છે અને જ્યારે માનવધર્મ તેના જીવનમાં પ્રગટે છે ત્યારે તેના જ્યેષ્ઠમન્ત્ર એ હોય છે કે “ હું માનવ છું. માનવધર્મ સમજું ” અને માનવ માટે જીવું એ મારું સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સઘળા ધર્મો મહાન છે પણ માનવધર્મ એથી પણ વધારે મહાન છે. ”

જેના જીવનમાં માનવતા રોગરોગે વ્યાપી ગઈ હોય છે એ એમ માને અને સમજે છે કે જે ધર્મ છે તે માનવ માટે છે. માનવને વધારે સંસ્કારી-વધારે સુંદર-વધારે શક્તિશાળી બનાવવા માટે ધર્મ છે. એટલે જ્યાં ધર્મ પાળતાં માનવને અન્યાય થતો હોય ત્યાં ધર્મને સાધનરૂપ માનીને પુનર્યોજના કરવી ધટે.

અધા ધર્મો માનવધર્મ શીખવા માટે છે. માનવ પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરાવે, જુદાઈ શીખવાડે, માનવને હલકો ગણતાં શીખવાડે એ અધી વાતો ધર્મની હોઈ ન શકે.

મનુષ્ય ધર્મ પાળે છે તે પોતાની જાતને જોતી ઠરાવવા માટે નહિ પણ ખરેખર જોતી બનાવવા માટે અને એવી ઉત્કૃષ્ટ મનોદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો જીવનમન્ત્ર કેવળ ‘વિશ્વબંધુત્વ’ હોય છે. અર્થાત્ “ મિત્તી મે સવ્વમ્મણ્ણુ વેરં મજ્જં ન કેળઈ ” અર્થાત્ અધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે મારે મૈત્રીભાવ-બંધુભાવ છે; મારે કોઈની સાથે ઝેરવેર નથી. જેમ સાચી મહત્તા સાદી હોય છે તેમ આ મહાન માનવધર્મ પણ સાદો સરળ છે. એને એક જ ધર્મવાક્ય ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’માં મૂકી શકાય.

જે તમને ન ગમે તે કોઈને ન ગમે. અવેડાનું પાણી જો તમે પી ન શકો તો બીજો કોઈ માનવ પી ન શકે. માંદગીમાં સહાય કરે એમ જો તમે ઇચ્છો, તો બીજા પણ એ જ ઇચ્છે.

આટલો સીધો-સાદો માનવધર્મ જો મનુષ્ય સમજી લે અને પોતાનાં અધા સાધનો એ માનવધર્મ વધારવા માટે છે એટલું જાણી

લે-તો પછી એને ધર્મ વિષેનું વિશેષ જ્ઞાન એમાંથી જ મળી રહેશે. કારણ કે એ સાદો માનવધર્મ જેમ સૌ કોઈ એક ઘડીમાં સમજી શકે તેમ છે તેમ જ એ માનવધર્મમાં રહેલી ગહનતા પણ જીવનભરની શુદ્ધિ અને શોધન માટે એટલી ઉદાર અને લગ્ય છે. જીવનધર્મનો આદર્શ વિકારો ઉપર વિજ્ય પ્રાપ્ત કરી વિશ્વબન્ધુતા કેળવવાનો છે.

આત્માને ઓળખવો અથવા જીવનધર્મનો મર્મ સમજવો એ સરલ કામ નથી. કારણ કે યુગયુગાન્તરોથી માનવસમાજ વાસનાઓ, અજ્ઞાનતા, સમૃદ્ધતા, અશ્રદ્ધા વગેરે કર્મરૂપ આંતરશત્રુઓદ્વારા બહારના શત્રુઓ કરતાં સવિશેષ-પીડિત છે, સંત્રસ્ત છે, બદ્ધ છે. વાસનાદિ આંતરશત્રુઓ ઉપર વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવો એ સાધારણજન માટે સરલ નથી. આત્મવિજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવનોત્સર્ગ-પ્રાણાપ્તિ-કરવા જેટલાં અમાપ અહિંસા, ત્યાગ, જ્ઞાન, તપ આદિ આત્મબળની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. એ આત્મબળ વિના જીવનયુદ્ધ ખેલી શકાતું નથી અને તેથી આત્મબળવડે પુરુષાર્થપૂર્વક જીવનયુદ્ધમાં વિકારશત્રુને પરાજિત કરી દુર્દમ આત્માને દમવો એ લાખો સુભટોને જીતવા કરતાં પરમવિજ્ય છે. *આ આત્મવિજ્યનો વિજ્યનાદ સમસ્ત સંસારને સંભળાવનાર અને સ્વાતંત્ર્યનો રાજમાર્ગ દેખાડનાર તે જ્યશીલ જૈનધર્મ છે.

જીવનમાં જૈનત્વ પ્રગટાવવું એ આત્માને શોધવાની મૂળ ચાવી છે. કારણ કે જૈનધર્મ એ વિશ્વવિજેતાનો ધર્મ છે; આત્મવિજ્ય પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત થયેલા વિકારવિજ્યથી ક્ષત્રિયવીરોનો વિજ્યધર્મ-જૈનધર્મ છે. યુદ્ધમાં વીરતા દાખવી વિજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર તરીકે ક્ષત્રિયવીરો પ્રસિદ્ધ છે પણ તેમની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ તો જીવન-સંગ્રામમાં વાસનાદિ કર્મરૂપ આંતરશત્રુઓ ઉપર વિજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર

* જો સહસ્રં સહસ્રાણં સંગમે દુજ્જણિજિણં ।

एणं जिणेज्ज अप्पाणं एस से परमो जओ ॥ ઉત્તરા. ૯.

તરીકે તથા એ વિજયધર્મ-જૈનધર્મના પ્રચારક તરીકે સવિશેષ છે. આત્મસ્વાતંત્ર્યનો વિજયનાદ જગત માત્રને સંભળાવનાર ઋષભદેવ સ્વામીથી લઈ શ્રી. મહાવીર પ્રભુ સુધીના ચોવીસ વિકારવિજયી તીર્થંકરોએ જગજીવોને કર્મબંધનથી મુક્ત થવાનો, સ્વતંત્ર બનવાનો જે વિજયમાર્ગ બતાવ્યો છે એ વિજયમાર્ગ તે જૈનધર્મ. એ ઋષભદેવ મહાવીરાદિ તીર્થંકરોએ જૈનધર્મના જે આત્મવિજયનાં સ્વાતંત્ર્યમન્ત્રો જગતમાત્રને સંભળાવ્યાં છે તેનો સાર એ છે કે:—

(૧) સ્વતંત્ર બનો; સ્વતંત્ર બનાવો અને સ્વતંત્ર બનેલાના પગલે ચાલો; એ પહેલો વિજયમંત્ર.

(૨) પરાધીન બનો નહિ, કોઈને પરાધીન બનાવો નહિ. અને કોઈ પરાધીનને પગલે ચાલો નહિ; એ બીજો વિજયમંત્ર.

(૩) સંઘશક્તિ ફળવો, એ ત્રીજો વિજયમંત્ર.

(૪) સંઘશક્તિને પુષ્ટ કરવા માટે વિવેકબુદ્ધિને ફળવો અને કદાચક્રબુદ્ધિને સ્થાને સમન્વયબુદ્ધિને સ્થાન આપો; એ ચોથો વિજયમંત્ર.

(૫) તમારી આત્મશક્તિમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખો, બહારની લોભાવનારી શક્તિનો આધાર રાખો નહિ. વિજયઆકાંક્ષી બની વિજય પ્રાપ્ત કર્યે જાઓ; એ પાંચમો વિજયમંત્ર.

ઉપરના વિજયમંત્રો ઉપરથી જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો નીચે લખ્યા પ્રમાણે ક્લિત થાય છે:—

(૧) આત્મસ્વાતંત્ર્ય-અહિંસાવાદ-પ્રત્યેક નાના મોટા પ્રાણીનો આત્મા સ્વતંત્ર છે. કોઈની આત્મસ્વતંત્રતા જૂંટવી લેવાનો કોઈને અધિકાર નથી. કીડીથી કુંજર સુધીના નાના મોટા પ્રાણીઓ આત્મસ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિએ સમાન છે. માટે નાના મોટા કોઈપણ જીવને સ્વાર્થ સાધવા માટે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ કે ધર્મના ખોટા બહાના નીચે મારવાનો—અલિહાન કરવાનો—હિંસા કરવાનો—કે કષ્ટ દેવાનો

‘અસ્તિકાયધર્મ’ના સ્પષ્ટાર્થ માટે જુઓ: પરિશિષ્ટ ૧૦ મું.

કોઈને પણ અધિકાર નથી. બધા જીવો જીવવા ચાહે છે, મરવા કોઈ ચાહતું નથી. બધા નિર્ભય-ભયરહિત બનવા ચાહે છે માટે નિર્ભય બનેા, બીજાને નિર્ભય બનાવો અને નિર્ભય બનનારને સહાય કરો. ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’ એ સનાતન ધર્મનું મૂળ આ આત્મસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તમાં રહેલ છે. આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અને અહિંસાવાદનો આ પહેલો વિજયમંત્ર છે.

(૨) કર્મવાદ-કર્મબંધનોથી સ્વાધીન આત્મા પરાધીન બન્યો છે. કર્મબેડીના બંધનો તોડી પરાધીન આત્માને સ્વાધીન બનાવવો જોઈએ. સ્વાધીન આત્માને કર્મબંધનોથી બદ્ધ કરે, આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય ખૂંટવી લે એવી કોઈપણ પ્રકારની પરાધીનતા પછી તે સામાજિક હોય કે ધાર્મિક હોય તેને તાબે થવું નહિ. એટલું જ નહિ પણ ઇશ્વરની પણ પરાધીનતા સેવવી નહિ. કારણ કે ‘જ્યાં પરાધીનતા છે ત્યાં દુઃખ છે અને જ્યાં સ્વાધીનતા છે ત્યાં સુખ છે.’ દુઃખ કોણ ચાહે ? બધા સુખ ચાહે છે. શાશ્વત સુખની ઇચ્છા કરનારે કર્મોની પરાધીનતા દૂર કરવી જરૂર છે. સુખ-દુઃખ બન્ને પોતાના જ હાથમાં છે. કર્મ અનુસાર સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ ઇશ્વરીય શક્તિ સુખ-દુઃખ દેતી નથી. કર્મશક્તિના પ્રતાપથી આત્મા દુઃખી થાય છે અને કર્મશક્તિનો નાશ કરવાથી આત્મા સુખી થાય છે.

(૩) સંઘશક્તિ-સંઘધર્મ-જીવનસંગ્રામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે ઐક્યબળ-સંઘશક્તિની પરમાવશ્યતા રહે છે. ઐક્યબળ વિના જીવનસિદ્ધિ સાધવી દુષ્કર થઈ પડે છે. એટલા માટે સંઘશક્તિ કેળવવી આવશ્યક છે. સંઘનું બળ એકત્રિત કરવું એ આત્મવિજય પ્રાપ્ત કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

(૪) સમન્વયબુદ્ધિ-અનેકાન્તવાદ-નયવાદ-દુશ્મનોને પોતાના કાબુમાં લાવવાનું બીજું અમોઘ સાધન તે અનેકાન્તવાદ છે. અનેકાન્તવાદ વિરોધી પક્ષને સમજાવવાનું અને પોતાના પક્ષને મજબૂત કરવાનું એક સબળ સાધન છે. વિરોધીઓને પણ અમૃતપાન કરાવી

અમર બનાવનાર તે અનેકાન્તવાદ છે. અનેકાન્તવાદને સાદી ભાષામાં વિવેકબુદ્ધિ અથવા સમન્વયબુદ્ધિ કહી શકીએ, વિવેક વિના જ્ઞેય ધર્મ પણ અધર્મ બની જાય છે. તેમ અનેકાન્ત દષ્ટિ વિના ધર્મમય કૃત્ય અધર્મમય બની જાય છે. અનેકાન્તવાદ તે વિચારવૃક્ષનું સુફળ છે. અનેકાન્તવાદ એ જ્ઞેયધર્મની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. વિરોધીઓનું દમન અને પોતાનું શમન કરનાર અનેકાન્તવાદ એક સખળ શસ્ત્ર છે. આ શસ્ત્રથી વિજયપ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. અનેકાન્તવાદ અને અહિંસાવાદનો સુમેળ થાય છે ત્યારે આત્મવિજય અવશ્ય થાય છે.

(૫) આત્મવિશ્વાસ-આત્મવિજયનો મૂલમંત્ર-વિજયાંકાક્ષી બની આત્મવિશ્વાસપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો એ આત્મવિજયનો મૂલમંત્ર છે. આત્મવિશ્વાસને જ્ઞેયધર્મની પરિભાષામાં ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે. આત્મવિશ્વાસ-સમ્યક્ત્વ-વિના આત્મવિજય થવો મુશ્કેલ છે. પોતાની આત્મશક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પ્રવૃત્તિ કર્યે જવી એમાં જ આત્મવિજય રહેલો છે. બહારની કાઠપણ શક્તિ ઉપર આધાર રાખી પ્રવૃત્તિ કરવાથી આત્મવિજય પ્રાપ્ત કરવો કઠણ છે. તમારી પોતાની જ શક્તિ તમને આત્મવિજય પ્રાપ્ત કરાવી શકશે. બહારની કાઠપણ જડશક્તિ તમારામાં જીવનપ્રાણ પૂરી નહિ શકે.

પોતાની આત્મશક્તિમાં પૂરેપૂરો આત્મવિશ્વાસ રાખો અને આત્મવિશ્વાસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કર્યે જઓ; એમાં જ પોતાનો આત્મવિજય રહેલો છે. સમ્યક્ત્વ-આત્મવિશ્વાસ-જ આત્મવિજયનો મૂલમંત્ર છે. આ મૂલમંત્ર સમજ્યા પછી આત્મવિજય પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ નથી.

વિશ્વમાત્રને જીતવાનો આ વિજયમંત્ર છે. જે ધર્મ વિશ્વમાત્રને જીતવાનો આવો અમોઘ વિજયમંત્ર શીખડાવે છે, તે ધર્મ માનવસમાજનું જ નહિ જગતમાત્રનું કલ્યાણ કરનારો હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

જે ધર્મ આત્મા જેવી અગમ્ય વસ્તુનો વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, તે ધર્મ જગતમાત્રને વિશ્વમૈત્રી અને નિર્વૈર-વૃત્તિના સ્નેહસૂત્રથી સૂત્રબદ્ધ કરે અને વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોનું સફલતાપૂર્વક અન્વેષણ કરી જગતમાત્રને નવીન આવિષ્કારથી આશ્રયાન્વિત કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ જીવનમાં વિશ્વબંધુત્વ અને જૈનત્વ પ્રગટાવે છે તે જીવનધર્મ-આત્મધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તેન શોધેલું શોધી અને શોધેલું જીવનમાં ઉતારીને આત્મશુદ્ધિ સાધે છે. જીવનશુદ્ધિ સાધી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થવું એ જ સાચો જીવનધર્મ છે.

सर्वे सुखिनः सन्तु, सर्वे सन्तु निरामयाः ।

शिवमस्तु सर्व जगतः

બધા સુખી થાઓ, બધા નિરાગી થાઓ અને જગત માત્રનું કલ્યાણ થાઓ. આ જીવનધર્મનાં ધ્યેયમન્ત્રો છે.

પૂર્તિ

પરિશિષ્ટ ૧ લું

ધર્મ અને ભ્રમ

(૧)

અનુસંધાન અને ઉપસંહાર

[અત્રે આપેલાં પરિશિષ્ટોમાં ઘણાખરાં પરિશિષ્ટો સંકલિત છે અને કેટલાંક નવાં લખેલાં છે. દશ ધર્મોને બરાબર સમજવા માટે અને દશ ધર્મોની પરસ્પર સાંકળ સાંધવા માટે આ પરિશિષ્ટો ઘણાં જ સહાયભૂત નિવડે એવાં હોવાથી અત્રે આપ્યાં છે.]

ખાણમાં જેમ સોનાની સાથે માટી મળેલી હોય છે તેમ ધર્મની સાથે લોકભ્રમ મળેલો હોય છે. ધર્મનો વ્યાપક અર્થ સનાતન સંબંધ અથવા નિયમ થાય છે. બાળવું એ અગ્નિનો ધર્મ છે. શૂખ લાગવી એ પ્રાણીમાત્રના દેહનો ધર્મ છે. બાળક ઉપર પ્રેમ કરવો એ માતાનો ધર્મ છે. અહમતિને વશ થઈ જવું એ સંધનો ધર્મ છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ આત્માનો ધર્મ છે. સ્વાર્પણ કરવું એ હૃદયનો ધર્મ છે. ઉપર્યુક્ત બધાં વિધાનોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ધર્મનો એક જ અર્થ ઘટે છે.

ભૌતિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક સંબંધોના યથાર્થ દર્શન ઉપર ધર્મની રચના કરવામાં આવી છે.

ન્યાસુધી મનુષ્ય આ શાશ્વત નિયમોને સમજી શકતો નથી ત્યાંસુધી ખોટા અનુમાનો કરતો રહે છે અને તેને જ ધર્મ માની બેસે છે.

અગ્નિની જ્વાળા શાન્ત થઈ જવાથી જેમ અગ્નિમાંથી ધુમાડો નીકળે છે તેમ મનુષ્યબુદ્ધિ અને મનુષ્યહૃદય જ્યારે જડ થઈ જાય છે અને આત્મજગૃતિ મંદ થઈ જાય છે ત્યારે આવાં ભ્રમો ઊપજે છે.

નાસ્તિકતારૂપી પાણીદ્વારા લોકભ્રમરૂપી હૃદયની અગ્નિને શાન્ત કરવો એ સાચો ઉપાય નથી પરંતુ સાચો ઉપાય તો એ છે કે આવા સમયે જિજ્ઞાસા અને અનુભવરૂપી હૃદયની ધાર્મિકતાને સચેત કરી ધર્મની જ્યોતિને ફરી જાગૃત્યમાન કરવી એ છે.

ધર્મશિક્ષા અને ધર્મના ઊંડા ચિન્તન-મનનથી લોકભ્રમનો નાશ અને ધર્મનો ઉદય થાય છે. અજ્ઞાન-કુજ્ઞાન અને ભય-લાલચ એ ધર્મના કટ્ટર શત્રુઓ છે. કારણ કે ધર્મનો નાશ કરનાર લોકભ્રમ, અજ્ઞાન અને ભયમાંથી જ પેદા થાય છે,

ઋષિ-મુનિઓ તથા ધર્મ-સંસ્થાપકો ન્યાસુધી પોતાની શ્રદ્ધા અને પોતાના સ્વાનુભવની વાતો કરે છે ત્યાંસુધી તો તેઓમાં શુદ્ધ સત્ય અથવા સનાતન ધર્મનો વાસ હોય છે પણ જ્યારે તેઓ અથવા તેમના અનુયાયીઓ રૂઢ માન્યતાઓને અથવા પોતાની કલ્પનાઓને જોટલી ગફલતથી, અજ્ઞાનથી કે જાણીબુજીને ધર્મમાં ભેળવી દે છે તેટલી અશુદ્ધિ તે ધર્મમાં આવી જાય છે અને જ્યારે ધર્મના આંધળા અનુયાયીઓ એ અશુદ્ધ થયેલા ધર્મને પકડી રાખે છે ત્યારે ધર્મસેવકોના હાથે જ ધર્મનો પરાજય થાય છે.

(૨)

ધર્મ-સંસ્કરણ

માનવજીવનનો ચારે બાજુથી વિચાર કરનારા જે કોઈ હોય તો તે ધર્મ જ છે. જીવનનું સ્થાયી અથવા અસ્થાયી એકપણ એવું

અંગ નથી કે જોનો વિચાર ધર્મને કર્તવ્ય નથી. તેથી ધર્મ મનુષ્યના સનાતન જીવન જેટલો જ અથવા તેથી પણ વિશેષ વ્યાપક હોવો જોઈએ અને જીવનસમસ્ત તેનું ક્ષેત્ર છે. તેથી અત્યંત ઉત્કટપણે જીવતો હોવો જોઈએ.

આજે જગતના જે પ્રખ્યાત ધર્મો છે તે ઘણે અંશે એવા વ્યાપક ધર્મો છે. સ્થાપનાને સમયે તો તે બધા જીવતા હતા જ. પરંતુ તેમના ચેતનને ધાર્મિક પુરુષોએ વારંવાર જગાડી તેમને જીવતા રાખ્યા છે. સગડીમાંનો દેવતા સ્વભાવે જ જેમ વારંવાર મંદ પડી જાય છે અને તેથી વારંવાર કાલસા પૂરીને અને ફૂંકીને તેનું સંસ્કરણ કરવું પડે છે, તેને જાગતો રાખવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજમાં ધર્મ-તેજને જાગ્રત રાખવા સારુ ધર્મપરાયણ સમાજ પુરુષોને તેને ફૂંકવાનું અને ઇંધન પૂરવાનું કામ કરવું પડે છે. આ કામ જો વખતોવખત ન થયું તો ધર્મજીવન ક્ષીણ અને વિકૃત થઈ જાય છે; અને ધર્મનું ક્ષીણ અને વિકૃત સ્વરૂપ અધર્મ જેટલું જ નુકસાન કરે છે. ધર્મને ચેતનવાન અને પ્રજ્વલિત રાખવાનું કાર્ય ધર્મૈકપરાયણ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે છે.

ધર્મનો અંતિમ આધાર મનુષ્યહૃદય છે. ધર્મજિજ્ઞાસા અને ધર્મવિચાર એ મનુષ્યોનો સ્વભાવ જ છે અને તે કારણે સર્વકાળમાં અને સર્વદિશામાં ઉન્નતિની કક્ષા પ્રમાણે મનુષ્યહૃદયમાં ધર્મનો આવિર્ભાવ થયો જ છે, આ હૃદયધર્મ ગમે તેટલો કલુષિત હોય, મલિન હોય, તો પણ તેની મૂળ વસ્તુ શુદ્ધ છે. અશુદ્ધ સુવર્ણ કંઈ પિત્તળ નથી, અને પિત્તળ ગમે તેટલું શુદ્ધ, ચક્રમકતું અને ઘાટીલું હોય તો પણ તે સોનું નથી. માત્ર શુદ્ધિના જોર પર ઊભો કરેલો, લોકોમાં રહેલા રાગદ્વેષનો લાલ લઈ ચાલુ કરેલો અને થોડા અથવા ઘણા સામર્થ્યવાન લોકોના સ્વાર્થને પોષનારો ધર્મ તે ધર્મ નથી, અસંસ્કારી હૃદયની ક્ષુદ્ર વાસના અને દંભમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિને ઢાંકતો શિષ્ટાચાર કે ચતુરાઈપૂર્વક તર્કથી કરેલો તેનો બચાવ એ પણ

ધર્મ નથી. અજ્ઞાન, ભોળપણ અને અધશ્રદ્ધા એ ત્રણ દોષોથી કલુષિત થયેલો ધર્મ અધર્મની કક્ષાએ પહોંચી જાય તો તે વસ્તુ જુદી છે; અને મૂળમાં જ ને ધર્મ નથી પણ કેવળ સીકિતથી ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે તે વસ્તુ પણ જુદી છે. માનવધર્મિહાસમાં ઉપર જણાવેલા ધર્મના બન્ને પ્રકાર બહોળા પ્રમાણમાં મળે એટલો મનુષ્યસમાજ પાકટ થયો છે, પરંતુ આ બન્ને વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવાની તસ્દી મનુષ્યે હજી લીધી નથી.

કોઈ ચાલુ દુકાન પોતાની આબાદી કાયમ રાખવા અને વધારવા જેમ વારંવાર જૂનો અને નકામો થયેલો માલ કાઢી નાંખે છે; અને પડી રહેવાથી બગડેલા માલને વાળીઝૂડી સાફ કરી ઊજળો કરે છે તે જ રીતે ધર્મ વારંવાર પોતાનું સંસ્કરણ કરવું જોઈએ. પરંતુ એ સંસ્કરણ ખરું સોનું પારખવાની અને સંભાળી રાખવાની જેમનામાં શક્તિ છે એવા કુશળ, ધર્મજ્ઞ સમાજસેવકોને હાથે જ થવું જોઈએ. જગતમાં વધી પડેલી ઘણીખરી પ્રચલિત નાસ્તિકતાનું કારણ ધર્મસંસ્કરણનો અભાવ જ છે.

—કાકા કાલેલકર

પરિશિષ્ટ ૨ જી

ગ્રામધર્મ

ન્યાસુધી માનવસમાજનું જીવન અન્ન અને વસ્ત્ર ઉપર અવલંબિત છે ત્યાંસુધી સમાજનો ખેતી જ એકમાત્ર મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય ધંધો રહેશે અને ખેતીને માટે માનવસમાજે ગામડાઓમાં જ રહેવું પડશે.

અન્ન અને વસ્ત્રોની સિવાય મનુષ્યોને જ્યારે બીજી આવશ્યકતાઓ ઊભી થશે ત્યારે તેની પૂર્તિ કરવા માટે તથા પરસ્પરાવલંબી સમાજને

સુનિયંત્રિત અને નિયમબદ્ધ કરવા માટે બજાર-હાટ તથા નગરો પણ જરૂર ઉત્પન્ન થશે.

જ્યાંસુધી માનવસમાજ આજની માફક રાજતન્ત્રદ્વારા નિયંત્રિત રહેવાનું સ્વીકારશે ત્યાંસુધી રાજધાની અને તેની અવ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે. આમ છતાં માનવજાતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર તો ગ્રામ જ છે. કારણ કે ગામડાનો ખેતીની સાથે સજીવ સંબંધ છે.

યુરોપે ઔદ્યોગિક પ્રગતિના નામે આ સ્વાભાવિક સ્થિતિને બદલાવી દેશદેશાન્તરોનો સાથે સંબંધ બેડી ખેતીને બદલે કારખાનાં-ઓને અધિક મહત્વ આપ્યું છે. આનું દુષ્પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડાંઓ તદ્દન ઉજળડ-વેરાન થઈ ગયાં અને જ્યાંત્યાં નાનાં નગરો વસવા લાગ્યાં. નાગરિકો ગામડાંઓનો સાર-સર્વસ્વ-ધાન્યલુહિ-ગામડાનો પુરુષાર્થ તથા ગામડાની મહેનતને પણ પોતાની તરફ ખેંચી જવા લાગ્યા.

નગરો, ગામડાંની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરવાને બદલે આજે તેને જ આજીવિકાનું સાધન બનાવી બેઠાં છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની આજીવિકાની પૂર્તિ ગામડાંઓથી થાય છે એટલા માટે ગામડાંને જીવિત રાખવા માગે છે. આ કૃત્રિમ સ્થિતિને લીધે માનવસમાજનું આરોગ્ય, તેનું આયુષ્ય, ચારિત્ર્ય અને તેની સંતોષવૃત્તિને ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે. આ આઘાતને દૂર કરવામાં અને ગામડાંઓને પુનઃ સજીવન કરવામાં જ માનવસમાજનું કલ્યાણ રહેલું છે.

ગામડાંઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ગ્રામધર્મના પાલનથી જ સાચવી શકાય એમ છે. ગ્રામધર્મના પાલનથી ગામડાંઓ પુનઃ સજીવન થશે.

(૨)

આમોદ્ધાર

આજે હિન્દુસ્થાનમાં ગામડાંના સમાજની અસાધારણ દુર્દશા છે. શહેરોમાંથી પરદેશી માલ અને મોજશોખની વસ્તુઓ ગામડાંમાં પહોંચે છે; ધંધાઉદ્યોગ પહોંચતા નથી. શહેરી દુર્ગુણોત્પાદકો ઝપાટાથી ફેલાવા માંડ્યા છે; પણ શહેરમાં જે ધર્મવિચારની જગૃતિ, રાજકીય પ્રગતિ

અને સમાજ સુધારો થોડોધણો અંશે દેખાય છે તેનું ખમીર ગામડાં-
ઓમાં બહુજ થોડા પ્રમાણમાં પહોંચે છે.

દેશદેશાન્તરમાં વખણાય છે તે આપણો ધર્મ અને ગામડાંમાં
પળાય છે તે ધર્મ એક રહ્યા નથી. ગામડાંમાં સાચેસાચી ધર્મનિષ્ઠ,
પવિત્ર આસ્તિકતા અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યસંપત્તિ કાલ સુધી હતાં; આજ
પણ તેના અવશેષ દેખા દે છે; પરંતુ અણુદ્ધિ, જડતા અને નાસ્તિક-
કતાનું જ સામ્રાજ્ય ત્યાં સાર્વત્રિક થવા બેઠું છે. એ કારણથી ગામડાંના
સમાજમાં ઘડપણ વધારે દેખાય છે. ગામડાંમાં અજ્ઞાન છે. અનારોગ્ય
છે અને ગરીબી છે. આ ત્રણ બે દૂર ન કર્યાં તો ગામડાંનો સમાજ
હવે ટકવાનો જ નથી. પરંતુ જ્ઞાન, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ બહારથી
લોકો પર કેટલાંક લાદી શકાય! બહારથી લાદવાના ઉપાયોને મર્યાદા
છે. આ તારક ત્રિપુટીનો લોકોએ સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકાર કરવો બેઠો એ
અને તેનો સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકાર થાય તે પહેલાં સમાજનું ઘડપણ
જનું બેઠો એ. સમાજમાં ઉત્સાહ અને ઉત્થાન આવવાં બેઠો એ.
ધર્મસંસ્કરણ સિવાય આ વાત બનવાની નથી તેથી બીજી બધી વાતો
કરતાં ગામડાંમાં ધર્મસંસ્કરણનો યથાયોગ્ય પ્રયત્ન થવો બેઠો એ.

ગામડાંઓમાં જે ધર્મ પળાય છે તેમાં ભય, લાંચ, દૈવવાદ અને
ધંતરમંતરવાળો કર્મકાંડ એ બધું મુખ્ય હોય છે. —કાકા કાલેલકર

પરિશિષ્ટ ૩ જી

નગરધર્મ

ક્રૅચલોકોની

માનવ તથા નાગરિક અધિકારઘોષણા

(૨૩ મી જૂન ૧૭૮૩)

૧. સમાજનો હેતુ સાર્વજનિક કલ્યાણ છે. આ સ્વાભાવિક તથા
કાલાબાધિત અધિકારોના ભોગવટાની માણસને ખાત્રી આપવા સારુ
રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

૨. આ અધિકારો સમાનતા, સ્વતંત્રતા, સુરક્ષિતતા તથા સ્વત્વ છે.

૩. સર્વ માણસો પ્રકૃતિથી અને કાયદા આગળ સમાન છે.

૪. કાયદો સામાન્ય; ઇચ્છાનો સ્વતંત્ર અને ગંભીર ઉદ્દગાર છે; રક્ષા કરવામાં તેમજ દંડવામાં એ સર્વને સારુ એક જ છે; ન્યાયપુરઃસર અને સમાજહિતકારી વાત વિના તે શેનુંયે વિધાન ન કરી શકે; સમાજને અહિતકર વાત વિના તે શેનોયે નિષેધ ન કરી શકે.

૫. સર્વે નાગરિકો જાહેર નોકરીઓમાં સરખી રીતે પ્રવેશપાત્ર છે. સ્વતંત્ર લોકો પોતાની પસંદગીમાં સુશીલ ને સુમતિ વિના ખીજા પસંદગીના હેતુ જાણતા નથી.

૬. સ્વતંત્રતા, એટલે જેનાથી ખીજાના અધિકારોને હાનિ ન થાય એવું બધું કરવાની માણસની સત્તા; પ્રકૃતિ એની જનની છે, ન્યાય એનો નિયમ છે, કાયદો એનો રક્ષક છે; એની નૈતિક મર્યાદા આ ન્યાયમાં રહેલી છે: ‘ખીજા તારા પ્રત્યે કરે એમ તું ન ઇચ્છે એવું તારે ખીજા પ્રત્યે ન કરવું.’

૭. છાપા દ્વારા કે ખીજે ગમે તે માર્ગે પોતાના વિચાર ને પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવાનો અધિકાર, શાંતિથી સભા ભરવાનો અધિકાર, ધર્મનું નિરંકુશ આચરણ, —આની બંધી ન થઈ શકે.

૮. સુરક્ષિતતા, એટલે પોતાનું શરીર, પોતાના અધિકાર અને પોતાના સ્વત્વના બચાવને સારુ સમાજ પ્રત્યેક અંગભૂતને રક્ષણ આપે છે તે.

૯. કાયદાએ રાજ્યકર્તાઓના અત્યાચારથી સાર્વજનિક તથા અંગત સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવી જોઈ એ.

૧૦. એની સંમતિ વિના માણસની મિલકતનો અદપમાં અદપ ભાગ લઈ શકાય નહિ.

૧૧. સર્વોપરિસત્તા લોકોમાં અધિષ્ઠિત છે; એ એક, અવિભાજ્ય, અકાલાપ્રાપ્ત અને અદેય છે.

૧૨. પોતાનું અંધારણુ ફરી તપાસવા, સુધારવા ને ફેરવવાનો અધિકાર પ્રજાને હમેશાં છે. એક પેઢી ભવિષ્યની પેઢીઓને પોતાના કાયદાઓને વશ ન કરી શકે.

૧૩. કાયદા ઘડવામાં અને પ્રતિનિધિઓને ચુંટવામાં સંમતિ આપવાનો પ્રત્યેક નાગરિકને સમાન અધિકાર છે.

૧૪. અત્યાચારનો વિરોધ એ માનવના ખીજા અધિકારોમાંથી ફક્ત થાય છે.

૧૫. જ્યારે રાજ્યકર્તા લોકોના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે, ત્યારે લોકોને સારુ અને લોકોના પ્રત્યેક અંગને સારુ, બળવો એ પરમપવિત્ર અધિકાર અને પરમ અનિવાર્ય ધર્મ છે.

['રાજકથા'માંથી]

પરિશિષ્ટ ૪ થું

રાષ્ટ્રધર્મનાં મુખ્ય અંગો

[ચીનના રાષ્ટ્રનેતા ડૉ. સન-યાત-સેનના રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાન્તો]

રાષ્ટ્ર અને પ્રજા

(૧)

પ્રજાનો રાષ્ટ્ર:— રાષ્ટ્ર પ્રજાના આધારે જીવિત છે. એટલે રાષ્ટ્ર એ પ્રજાનો છે. પ્રજાને પોષવી એ રાષ્ટ્રનો ધર્મ છે અને રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ બનાવવો પ્રજાનો ધર્મ છે. રાષ્ટ્ર અને પ્રજા એ બન્ને અભિન્ન છે. પ્રજાની દુર્બળતાથી રાષ્ટ્ર દુર્બળ છે અને પ્રજાની સમજળતાથી રાષ્ટ્ર સમજળ બને છે. આ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે. પ્રજાનો એકતા-રક્તઐક્ય, ભાષાઐક્ય, આજીવિકાઐક્ય, ધર્મ-ઐક્ય, ગુણસ્વભાવઐક્ય, આદિ-પ્રાકૃતિક શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે અને પ્રજાની એકતા ઉપર રાષ્ટ્રની એકતા આધાર રાખે છે.

પ્રત્યેક પ્રજામાં પોતાના રાષ્ટ્રની ભાવના, રાષ્ટ્રીય-આત્મા, રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ અને રાષ્ટ્રીય સજગતા અવશ્ય હોવી જોઈએ. કારણ કે પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન રહેલું છે. જો પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ન હોય અથવા લુપ્તપ્રાયઃ થઈ ગઈ હોય તો રાષ્ટ્રધર્મનું અધઃપતન અવશ્યભાવી છે.

જે પ્રજાસંઘમાં સંગઠન છે તે પ્રજાનો રાષ્ટ્ર અજ્ઞેય-અમર છે. ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

પ્રજાની શક્તિ

(૨)

રાજસત્તાનું અસ્તિત્વ પૂરેપૂરું પ્રજાના હાથમાં છે. આજ વાતને સૈકાઓ પહેલાં ચીની મહર્ષિ મનસૂઅસે (Mencius) કહ્યું હતું કે:—“ પ્રજા સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન છે—ત્યારબાદ મંદિરો અને અંતમાં રાજામહારાજાઓ. ”

પણ ઇતિહાસ ઉપરથી તો એથી તદ્દન ઊલટું જણાય છે કે સ્વેચ્છાચારી રાજાઓએ તથા સમ્રાટોએ હમેશાં પ્રજાના અધિકારોનું અપહરણ કર્યું છે અને કરતા આવ્યા છે.

પ્રજાસંઘની દ્વારા રાજ્યનું સંચાલન હોતું જોઈએ એ વર્તમાન યુગનો અવાજ છે. જેથી વર્તમાનયુગને આપણે પ્રજાતન્ત્રનો યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ. પ્રજાતન્ત્ર માટે અનેક વિદ્રોહો થયાં છે. જેમાં અમેરિકાનું સ્વાતન્ત્ર્યયુદ્ધ અને ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ સફળતામાં અગ્ર-સ્થાન ધરાવે છે. પણ તેઓએ રાજ્યક્રાન્તિની સફળતા માટે ખૂનખાર મારામારી કરી હતી અને લોહીની નદીઓ વહેવડાવી હતી.

શું અમેરિકા અને ફ્રાન્સનો મારામારીદ્વારા સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો આ આદર્શ ચીનને માટે આદરણીય છે ? નહિ, કદાપિ નહિ. ડો. સન-યાત-સેન આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે મારામારી દ્વારા સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્તિનો આદર્શ ચીનરાષ્ટ્રની પ્રાચીન સંસ્કૃતિથી અને ચીન

પ્રજાની મનોવૃત્તિથી તેદન પ્રતિકૂલ છે. મધ્યયુગથી જ યુરોપમાં રાજ્યએ તથા સમ્રાટોના અત્યાચાર-અનાચાર તથા ધાર્મિક દમન એટલાં બધાં ફેલાઈ ગયાં હતાં કે જેથી વ્યક્તિની પાસે સ્વતન્ત્ર્યતા રહી ન હતી. એટલા માટે યુરોપની પ્રજા સ્વતન્ત્રતાને અત્યન્ત આત્મપ્રિય અને પવિત્ર માનવા લાગી અને તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણની પણ પરવા ન કરી. તેમનો પ્રધાન સૂર એ જ હતો કે “ અમને સ્વતન્ત્રતા આપો અથવા મૃત્યુ ” પણ તેમની સ્વતન્ત્રતા વૈયક્તિક સ્વતન્ત્રતા હતી. રાષ્ટ્રીય સ્વતન્ત્રતા ન હતી. આવી વૈયક્તિક સ્વતન્ત્રતા ચીનમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં પણ હતી. પણ રાષ્ટ્રીય સ્વતન્ત્રતા આગળ વૈયક્તિક સ્વતન્ત્રતાની જરાપણ કીંમત નથી. માટે ચીન પ્રજાએ હવે રાષ્ટ્રીય સ્વતન્ત્રતાની પ્રાપ્તિ માટે વૈયક્તિક સ્વતન્ત્રતાનું બલિદાન આપવું પડશે. અત્યારે ચીનરાષ્ટ્રનો આદર્શ વૈયક્તિક સ્વાધીનતા નહિ પણ રાષ્ટ્રની પૂર્ણ સ્વાધીનતા છે.

પ્રજા જ રાષ્ટ્રને શક્તિ પ્રદાન કરી શકે છે. માટે રાષ્ટ્રનું કાર્ય વ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે રાષ્ટ્રશક્તિને પાંચ વિભાગોમાં વિભાજિત કરી દેવી જોઈએ:-૧ શાસન. ૨ વિધાન. ૩ ન્યાય. ૪ પરીક્ષણ તથા (૫) નિરીક્ષણ. રાષ્ટ્રશક્તિને આ પ્રમાણે વ્યવસ્થિતરૂપ આપવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા સારી ચાલશે અને ફલતઃ રાષ્ટ્ર અને પ્રજા વચ્ચે મિત્રતા જળવાઈ રહેશે.

એક બાજુ શાસનચત્ર સુદૃઢ હોય અને બીજી બાજુ શાસનચત્રને ચલાવનાર પ્રજા પણ બળવાન અને તો શાસનશક્તિ રાજતન્ત્ર અને પ્રજા વચ્ચે બરાબર વહેંચાએલી રહી શકશે. આ પ્રમાણે શાસનશક્તિની વ્યવસ્થા થાય ત્યારે પ્રજાસંઘ પૂર્ણ પ્રજાતન્ત્ર પ્રાપ્ત કરી શકે.

પરિશિષ્ટ ૫ મું

વ્રતધર્મની આવશ્યકતા

વ્રત એટલે અડગ નિશ્ચય. અગવડોને ઓળંગી જવા સારુ તો વ્રતોની આવશ્યકતા છે. અગવડ સહન કરે છતાં તૂટે નહિ તે જ અડગ નિશ્ચય ગણાય. એવા નિશ્ચય વિના માણસ ઉત્તરોત્તર ચડી જ ન શકે એમ આખા જગતનો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે. જે પાપરૂપ હોય તેમનો નિશ્ચય એ વ્રત ન કહેવાય. એ રાક્ષસી વૃત્તિ છે. અને અમુક નિશ્ચય જે પુણ્યરૂપે જણાયો હોય તો આખરે પાપરૂપ સિદ્ધ થાય તો તે છોડવાનો ધર્મ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એવી વસ્તુને વિષે વ્રત કાઢી લેતું નથી; લેવું જોઈએ નહિ. જે સર્વમાન્ય ધર્મ ગણાયો છે, પણ જે આચરવાની આપણને ટેવ નથી પડી તેને વિષે વ્રત હોય. સત્ય કહેતાં કાઢીને હાનિ થઈ જશે તો ? એવો વિચાર સત્યવાદી કરવા ન બેસે. સત્યથી આ જગતમાં કાઢીને હાનિ થતી નથી ને થવાની નથી, એવો પોતે વિશ્વાસ રાખે. દેહ જાઓ અથવા રહેા, મારે તો ધર્મ પાળવો જ છે, એ ભવ્ય નિશ્ચય કરનારા જ પરમાત્માની ઝાંખી કાઢી કાળે કરી શકે છે. વ્રત લેવું એ નબળાઈસૂચક નથી, પણ બળસૂચક છે. અમુક વસ્તુ કરવી ઉચિત છે તો પછી કરવી જ એવું નામ વ્રત, અને એમાં બળ છે. પછી આને વ્રત ન કહેતાં બીજે નામે ઓળખો તેની હરકત નથી. પણ ‘બનશે ત્યાં લગી કરીશ’ એમ કહેનાર પોતાની નબળાઈનું અથવા અભિમાનનું દર્શન કરાવે છે. ભલે તેને પોતે નમ્રતાને નામે ઓળખાવે. એમાં નમ્રતાની ગંધ સરખીયે નથી, ‘બને ત્યાં સુધી’ વચન શુભ નિશ્ચયોમાં ઝેર સમાન છે એમ મેં તો મારા પોતાના જીવનમાં તે ઘણાંઓનાં જીવનમાં જોયું છે. ‘બને ત્યાં સુધી’ એટલે પહેલી અગવડે પડી જવું. ‘સત્ય બને ત્યાં સુધી પાળીશ’ એ વાક્યનો અર્થ જ નથી. વેપારમાં કાઢી ‘બને ત્યાં સુધી’ અમુક તારીખે અમુક રકમ ભરવા ચિઠ્ઠીનો ક્યાંયે

એક કે હાંડીરૂપે સ્વીકાર નહિ થાય. તેમ જ બને ત્યાં લગી સત્ત્વ પાળનારની હાંડી ઇશ્વરની દુકાને વટાવી નહિ શકાય.

ઇશ્વર પોતે નિશ્ચય, વ્રતની સંપૂર્ણ મૂર્તિ છે. એના કાયદામાંથી એક અણુ પણ ફરે તો એ ઇશ્વર મટે. સૂર્ય મહાવ્રતધારી છે, તેથી જગતનો કાળ નિર્માણ થાય છે ને શુદ્ધ પંચાંગો રચી શકાય છે. તેણે એવી શાપ પાડી છે કે તે હંમેશા ભગ્યો છે ને હંમેશાં ભગ્યાં કરશે, ને તેથી જ આપણે આપણને સુરક્ષિત માનીએ છીએ. વેપારમાત્રનો આધાર એક ટેક ઉપર રહ્યો છે. વેપારીઓ એકબીજા પ્રત્યે બંધાય નહિ તો વેપાર ચાલે જ નહિ. આમ વ્રત સર્વવ્યાપક વસ્તુ જોવામાં આવે છે. તેથી વ્રતની આવશ્યકતા વિષે આપણાં મનમાં કદી શંકા ન જ લેટો.

—પૂ. આંધીજી.

પરિશિષ્ટ ૬ હું

ગણુધર્મ

પ્રાચીન ભારતનું રાજ્ય ધર્મરાજ્ય જેવું હતું. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ધર્મસંબંધ હતો. રાજાના હિતમાં પ્રજા પોતાનું હિત અને પ્રજાના હિતમાં રાજા પોતાનું હિત સમજતો. આ પ્રમાણે રાજ્ય-શાસન સારી રીતે ચાલતું. રાજ્યશાસન સુવ્યવસ્થિત ચાલવામાં એક મુખ્ય કારણ ગણુધર્મની પ્રતિષ્ઠા હતી. ગણુધર્મને આજની સભ્ય ભાષામાં પ્રજાસત્તાત્મક શાસનપ્રણાલી કહી શકાય. રાજા પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપે કાર્ય કરતો. એટલે પ્રજા પોતાની ઉપર પોતે શાસન ચલાવતી. આ પ્રજાસત્તાત્મક શાસનપ્રણાલીથી ગણુરાજ્યોની ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ ધણાં સમૃદ્ધ બન્યાં હતાં અને ગણુરાજ્યોનો પરસ્પર સ્નેહસંબંધ ધણો ગાઢ હતો.

ગણરાજ્યો શાસનની મુખ્યવસ્થા જાળવવા માટે વારંવાર 'સંસાર'—Town hall માં વિચારવિનિમય કરવા મળતા અને પ્રબલિત વિષે ઉપાયો યોજતા.

જગવાન મહાવીરના સમયમાં ભારતવર્ષમાં ગણધર્મની સુંદર પ્રતિષ્ઠા હતી. તે વખતે કોઈની એકહત્યુ સર્વોપરી રાજસત્તા ન હતી. ત્યારે છૂટાછવાયાં નાનાંમોટાં રાજ્યો હતાં. મોટાં રાજ્યો રાજસત્તાક અને નાનાં રાજ્યો ગણસત્તાક હતાં.

રાજસત્તાક * રાજ્યોમાં મગધનું રાજ્ય, કોસલનું રાજ્ય, વત્સનું રાજ્ય અને અવન્તીનું રાજ્ય એમ એ ચાર રાજ્યો મુખ્ય જણાય છે, જ્યારે ગણસત્તાક રાજ્યોમાં સિચ્છવિવંશીય, વલ્લિવંશીય, કોલિય-વંશીય, જાતૃવંશીય, મલ્લવંશીય, વગેરે ક્ષત્રિયોના ગણરાજ્યો મુખ્ય જણાય છે. આ ગણસત્તાક રાજ્યો લગભગ તે વખતે ૧૮ની સંખ્યામાં હતાં અને તે ગણરાજ્યોમાં મુખ્યતઃ વૈશાલી, કુષ્ઠપુર, કપિલવસ્તુ, કુશીનારા, પાવા વગેરે સ્થાનો હતાં.

આ ગણસત્તાક રાજ્યોમાં સંગઠન સુંદર હતું. રાજ્યવ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત હતી અને રાજ અને પ્રજા વચ્ચે ધર્મભાવ વિશેષ હતો એ વાત શ્રી જિનાગમે અને શ્રી બુદ્ધાગમોનાં વર્ણનો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ ગણસત્તાક રાજ્યોના ગણનાયક વૈશાલીના અધિપતિ ચેટક હતા કે જે જગવાન મહાવીરના સંસારપક્ષે મામા થતા હતા.

આ રાજસત્તાક અને ગણસત્તાક રાજ્યોનો આજો ખ્યાલ શ્રી પ્રજાપના સૂત્રમાં (૫૦ ૫૫) તેમજ શ્રી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રની ટીકામાં જણાવેલ ૨૫૫ આર્યદેશોનાં નામો ઉપરથી આવી શકે છે. શ્રી અંગુત્તર નિકાય (૧, ૨૧૩) નામના બુદ્ધાગમમાં પણ સોળ દેશોનાં નામો ગણાવતાં એ દેશોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

* See:— 'Buddhist India' By Rhys Davids ch. I, II.

આ ગણસત્તાક રાજ્યોમાં કેટલું બધું સુંદર સંગઠન હતું તે વાત તો તે વખતે મગધપતિ અગ્નતશત્રુ (કોણિક) પોતાના હલ્લ-વિહલ્લ નામના ભાઈ ઓ સાથે હાર તેમજ હાથી માટે કરેલા અન્યાયને રોકવા માટે તેમની સાથે વૈશાલીપતિ ચેટકે નવલિચ્છવી, નવમલ્લકી આદિ ૧૯ ગણરાજ્યોના સહકારથી કરેલી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ‘રથમુસલ’ અને ‘મહાશિલાકંટક’ નામની ભયંકર લડાઈ ઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પરિશિષ્ટ ૭ મું

સંઘસંગઠનનાં સાધનો

[જિનશાસનની માફક બુદ્ધશાસનમાં પણ સંઘયોજના વિષે સરસ વિચારણા થએલી છે. સંઘબંધારણમાં તે સહાયભૂત નીવડશે એમ ધારી બુદ્ધાગમમાં આવેલા સંઘયોજના વિષયક કેટલાંક ઉલ્લેખો અહીં આપવા કથિત ધાર્યા છે.]

સંઘસંગઠન

સુખો બુદ્ધાનમુખ્ખાદો સુખા સદ્ધમ્મદેસના ।

સુખા સંઘસ્સ સામગ્ગી સમગ્ગાનં તપો સુચ્છો ॥

અર્થાત—શુદ્ધોનો જન્મ સુખકર છે. સદ્ધર્મની દેશના સુખકારક છે. સંઘની સામગ્રી-સંગઠન સુખકારક છે અને સંપત્તી રહેનાર બિહુ-ઓનું તપ સુખકારક છે.

સંઘસંગઠનની ઉપયોગિતા અને તેથી થતા લાભો

एकधम्मो भिक्खवे ! लोके उपज्जमानो उपज्जति बहुजनहिताय बहुजनसुखाय बहुनो जनस्स अत्याय, सुखाय, देवमनुस्सानं । कतमो एक-धम्मो ? संघस्स सामग्गी । संघे खो पन भिक्खवे ! समग्गे न चेव अज्जमज्जं भण्डनानि होन्ति, न च अज्जमज्जं परिभासा होन्ति,

ન ચ અઞ્જમઞ્જં પરિક્ષેપા હોન્તિ, ન ચ અઞ્જમઞ્જં પરિચ્ચજના હોન્તિ તત્થ અપ્પસન્ના ચે વ પ્પસીદન્તિ, પસન્નાનચ્ચ મીયોમાવો હોતીત્તિ ।

અર્થાત્—ભિક્ષુઓ ! લોકમાં એક ધર્મ એવો છે કે જોને પેદા કરવાથી ધણા લોકોનું કલ્યાણ, ધણા લોકોનું સુખ તેમજ દેવમનુષ્ય સહિત ધણા લોકોનું કલ્યાણ, સુખ અને ઇચ્છિત કાર્ય થાય છે. તે કયો ધર્મ ? સંઘનું સંગઠન. ભિક્ષુઓ ! સંઘનું સંગઠન થવાથી પરસ્પર કલેશકંકાસો થતા નથી, પરસ્પર અપશબ્દ (ગાળાગાળી)નો વ્યવહાર થતો નથી, પરસ્પર ખોટા આક્ષેપો થતા નથી, પરસ્પર પરિતર્જના—તુચ્છકાર થતો નથી. આ પ્રમાણે સંઘનું સંગઠન થવાથી અપ્રસન્ન થએલાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે (હળીમળીને રહે છે) અને પ્રસન્ન થએલાઓમાં ખૂબ સદ્ભાવ પેદા થાય છે.

સંઘસંગઠન સાધનારની ધ્યેયસિદ્ધિ

સુખા સંઘસ્સ સામગ્ગી સમગ્ગાનચ્ચ અનુગ્ગહો ।

સમગ્ગરતો ધમ્મત્થો યોગક્ષેમા ન ધંસતિ ।

સંઘં સમગ્ગં કત્વાન કપ્પં સમ્મિહ મોદતીત્તિ ।

અર્થાત્—સંઘની સામગ્રી-સંગઠન સુખકારક છે. સંપત્તી રહેનારાઓની સહાય કરનારો, ધર્મમાં સ્થિર રહેનારો અને સંગઠન સાધનારો ભિક્ષુ યોગક્ષેમ (જીવનધ્યેય) નિર્વાણથી ચ્યુત થતા નથી અને તે ભિક્ષુ સંઘનું સંગઠન કરીને સ્વર્ગમાં કલ્પવર્ષ સુધી સુખ પામે છે.

સંઘભેદની નિરૂપયાગિતા અને તેથી થતા ગેરલાભો

एक धम्मो भिक्खवे ! लोके उपज्जमानो उपज्जति बहुजना-
हिताय, बहुजनासुखाय, बहुनो जनस्स अनत्थाय, अहिताय, दुक्खाय देव-
मनुस्सानं । कतमो एकधम्मो ? संघमेदो । संघे खो पन भिक्खवे !
भिन्ने अञ्जमञ्जं भण्डनानि चेव हોन्ति, अञ्जमञ्जं परिभाषा च हોन्ति,
अञ्जमञ्जं परिक्खेपा च हોन्ति, अञ्जमञ्जं परिचचजना च हોन्ति तत्थ
अपपसन्ना चेव न पपसीदन्ति पसन्नानच्च एकस्मान् अञ्जयत्तं हોतीति ।

અર્થાત્-ભિક્ષુઓ ! લોકમાં એક ધર્મ એવો છે કે જેને પેદા કરવાથી ઘણા લોકોનું અકલ્યાણ, ઘણા લોકોને અસુખ અને દેવ-મનુષ્ય સહિત ઘણા લોકોને અનર્થ, અકલ્યાણ અને દુઃખ પેદા થાય છે. કયો તે ધર્મ ? સંઘભેદ. ભિક્ષુઓ ! સંઘમાં ભેદ પડવાથી પરસ્પર કલેશકંકસો ઊભા થાય છે, પરસ્પર અપશબ્દ (ગાળાગાળી)ને ઉપયોગ થાય છે, પરસ્પર ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને પરસ્પર પહિતર્જના-તુચ્છકાર પણ થાય છે. આ પ્રમાણે અપ્રસન્ન ધર્મ પરસ્પર હળતામળતા નથી અને એકબીજા હળીમળીને રહેનારાઓમાં અન્યથાભાવ-અસદ્ભાવ પેદા થાય છે.

સંઘભેદકની દુર્ગતિ

આપાયિકો નેરયિકો કપ્પત્થો સંઘભેદકો ।

વગ્ગારામો અધમ્મત્થો યોગક્ષેમતો ધંસતિ ।

સંઘં સમગ્ગ મિત્વાન કપ્પં નિરયમ્હિ પચ્છતીતિ ।

અર્થાત્-સંઘભેદમાં આનંદ માનનારો, અધર્મ કરનારો નરકમાં કલ્પવર્ષ સુધી રહેનારો, સંઘભેદ પાડનાર-સંઘભેદક યોગક્ષેમ-નિર્વાણ (જીવનખ્યેય)થી વ્યુત થાય છે અને તે સગંઠિત સંઘમાં ભેદ પાડીને નરકમાં કલ્પવર્ષ સુધી દુઃખ પામે છે.

સંઘસંગઠનનાં સાધનો

છ હિમે મિક્ખૂ ! ધમ્મા સારાણીયા પિયકરણા ગઢકરણા સંગહાય, અવિવાદાય, સામગ્ગિયા એકીમાવાય સંવતન્તિ । કતમે છ ?

(૧) ઇધ મિક્ખવે ! મિક્ખુનો મેત્તં કાયકમ્મં...રહો ચ ।

(૨) ઇધ મિક્ખવે ! મિક્ખુનો મેત્તં વચીકમ્મં...રહો ચ ।

(૩) ઇધ મિક્ખવે ! મિક્ખુનો મેત્તં મનોકમ્મં...રહો ચ ।

(૪) મિક્ખવે ! મિક્ખુ યે તે જ્ઞામા ધમ્મિકા ધમ્મલદ્ધા અન્તમસો પત્તપરિયાપન્નમત્તંપિ તથારૂપેહિ લાભેહિ અપ્પટિવિભત્તમોમી હોત્તિ સીલ-વન્તેહિ સંબ્રહ્મચારીહિ સાધારણમોગી ।

(૫) મિક્ષવે ! મિક્ષુ યાનિ તાનિ સીલ્લાનિ અલ્પાણિ અચ્છિ-
દ્વાનિ અસબ્લાનિ અકમ્માસાનિ ભુજિસ્સાનિ વિઙ્ગુપ્પસથાનિ અપરામદ્વાનિ
સમાધિંસવત્તનિકાનિ સીલેસુ સીલસમન્નાગતો વિહરતિ સબ્બાચારીહિ આવી
ચેવ રહો વ ।

(૬) મિક્ષવે ! મિક્ષુ યાડયં દિટ્ઠિ અરિયા નિગ્ધ્યાનિકા નિગ્ધ્યાતિ
તકરસ્સ સમ્માદુક્ખવ્વચયાય તથારૂપાય વિટ્ઠિયાદિટ્ઠિસમન્નાગતો વિહરતિ
સબ્બાચારીહિ આવી ચેવ રહો વ ।

અર્થાત્—આ ૭ વસ્તુઓ સ્મરણીય, પ્રેમ વધારનારી અને આદર
વધારનારી છે; તથા તે સંગ્રહ, અવિવાદ, સામગ્રી (સંપ) અને એકા-
ભાવનામાં કારણભૂત અને છે:—

- (૧) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય કાયકર્મ.
- (૨) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય વાચાકર્મ.
- (૩) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય મનઃકર્મ.
- (૪) ધર્માનુસાર મળેલી વસ્તુઓનો સપ્તહત્યારીઓમાં વહેંચી
દઈ ને તેમની સાથે પોતે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવો.

(૫) સમક્ષ અને અસમક્ષ પોતાનો શીલાચાર અખંડ, અચ્છિદ્ર,
અશયલ, અકલ્માપ, ભૂજિધ્ય (સ્વતંત્ર) સુગ્રપ્રશસ્ત, અપરામૃષ્ટ અને
સમાજસંવર્તનિક રાખવો અને,

(૬) સમક્ષ અને અસમક્ષ જે દષ્ટિને લીધે સમ્યક્ક્રીતે
દુઃખનો નાશ થાય છે એવી આર્યનિર્થાનિક દષ્ટિથી સંપન્ન
થઈ ને વર્તવું.

મહાત્મા બુદ્ધે પોતાના સાધુસંઘને સંઘસંપ સાધવા માટે જે
માર્ગસૂચનો બતાવ્યાં છે તે સંઘસંપમાં પ્રાણબળ પૂરતાં માર્ગસૂચનો
આપણુ સાધુસંઘને તથા શ્રાવકસંઘને સંઘવ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત કરવામાં
સાધનભૂત નિવડે એવાં છે.

પરિશિષ્ટ ૮ મું

ચારિત્ર-ધર્મ

બૌદ્ધ ગૃહસ્થધર્મ

દશશીલ ધર્મો

“ સપરિગ્રહ ગૃહસ્થ માટે કેવળ ભિક્ષુધર્મ મુજબ વર્તવું શક્ય નથી. માટે જે રીતે વર્તવાથી શ્રાવક સન્નન થાય તે ગૃહસ્થનું વ્રત હું કહું છું:—

“ તેણે પ્રાણુહાનિ કરવી નહિ કે કરાવવી નહિ. સર્વે જૂતમાત્ર પ્રત્યે પછી તે સ્થિર હો કે ચર હો, દંડબુદ્ધિ-શિક્ષાવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને વર્તવું.

“ તે પછી સમજી શ્રાવકે, કોઈ જગ્યાએ કોઈપણ વસ્તુની ચોરી કરનારને ઉત્તેજન ન આપવું; આ રીતે બધા અદ્વતાદાનનો ત્યાગ કરવો.

“ તે સુદ્ધ શ્રાવકે ધગધગતા, સળગતા કાલસાની ખાઈની જેમ અપ્રહ્મચર્યનો ત્યાગ કરવો; પણ જે પ્રહ્મચર્યનું પાલન અશક્ય હોય તો અતે પરદારગમન તો ન જ કરવું.

“ સલામાં, પરિષદમાં, અથવા એકલો જ બીજા સાથે બોલતા હોઈ એ ત્યારે ખોટું ન બોલવું, બીજા પાસે ન બોલાવવું અને ખોટું બોલનારને ઉત્તેજન ન આપવું; આ રીતે બધા અસત્યનો ત્યાગ કરવો.

“ જે ગૃહસ્થ આ બુદ્ધધર્મ પાળે તેણે મદ્યપાન ન કરવું, બીજાને મદ્ય ન આપવું અને પીનારાને ઉત્તેજન ન આપવું; પણ તે ઉન્માદકારક છે એમ સમજીને વર્તવું.

“ કારણ કે, દારૂના ઘેનમાં મૂર્ખ લોકો પાપાચરણ કરે છે અને બીજા લોકોને પણ પ્રભત કરે છે. પાપનું આપતન, ઉન્માદકારક, મોહકારક અને મૂર્ખપ્રિય એવા આ કૃત્યને વર્જ્ય કરવું.

“ પ્રાણુઘાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, ખોટું ન બોલવું, મઘપી ન થવું, અપ્પહ્મચર્ય અને સ્ત્રીસંગથી વિરત થવું અને અકાળે એટલે રાતે ન જમવું.

“ માળા ધારણ ન કરવી, ચંદન ન લગાડવું, સાદી પાટ ઉપર અથવા જમીન ઉપર સૂવું, દુઃખની પાર ગએલા છુદ્દે પ્રકાશિત કરેલા આ અષ્ટાંગ ઉપોસથ* છે એમ કહે છે.

“ અને આ અષ્ટાંગવાળો સુસંપન્ન ઉપોસથ દરપખવાડિયે ચૌદશ, પૂનમ અને આઠમ એ ત્રણ દિવસોએ અને વર્ષાઋતુમાં પ્રસન્ન મનથી પાળવો.

“ ત્યારપછી ઉપોસથને બીજે દિવસે પ્રભાતે તે સુગ્રે પ્રસન્ન ચિત્તથી બિક્ષુસંઘનું અનુમોદન કરીને બિક્ષુઓમાં યથાયોગ્ય અન્ન અને પાન વહેચવાં.

“ ધર્મમાર્ગથી માખાપનું પાલન કરવું, અને ધાર્મિક રીતે વેપાર કરવો. આ રીતે ગૃહસ્થ જો સાવધાનતાથી વર્તે તો તે સદ્ગતિને પામે છે.”

(ધર્મિકસુત્ત સુત્તનિપાત) શ્લોક-૩૧૩-૪૦૪

સુત્તનિપાત (ગુજરાતી અનુવાદવાળું) પૃ. ૮૫-૮૬

.....

પરિશિષ્ટ ૯ મું

અસ્તિકાય-ધર્મ

શાસ્ત્રમાં ‘અતિકાય’ અર્થાત્ અસ્તિકાયની ટીકા આ પ્રમાણે કરી છે:—

અસ્તયઃ પ્રદેશાસ્તેષાં કાયો-શરીરાસ્તિકાયઃ સ એવ ધર્મો ગતિપયયિ જીવપુદ્ગલયોર્ધારણાદિત્યસ્તિકાય-ધર્મઃ ॥

* ઉવોસથ:—એટલે પૌષ્ઠ, આ શબ્દ ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ એક જ છે.

અર્થ:—અસ્તિ-પ્રદેશની કાય અર્થાત્ સમૂહને અસ્તિકાય કહે છે; તદ્વૃષ્ણ જે ધર્મ છે તે ગતિ અને પર્યાયોમાં જીવ અને પુદ્ગલોનો ધારણકર્તા હોવાથી અસ્તિકાય-ધર્મ કહેવાય છે.

અહિં ટીકાકારે પંચાસ્તિકાયમાંથી કેવળ ધર્માસ્તિકાયને જ અસ્તિકાયધર્મ ગણાવ્યો છે. આનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ભગવતીજ સૂત્રમાં ધર્માસ્તિકાયના અભિવચન અર્થાત્ અનેક નામોમાં ધર્મ અને ધર્માસ્તિકાયને સાધર્મ્યરૂપે એક માનવામાં આવ્યું છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે:—

ધમ્મત્થિકાયસ્સ ણં મંતે કેવદ્વિયા અભિવચના પણ્ણતા ? ગોચમા !
અણેગા અભિવચના પણ્ણતા । તંજહ્વા:-ધમ્મેતિ વા, ધમ્મત્થિકાએ વા, પાણા-
દ્વાયવેરમણેત્તિ વા, મુસાવાયવેરમણેત્તિ વા, એવં જાવ પરિગ્ગહવેરમણે, કોહ-
વિવેગેત્તિ વા, જાવ મિચ્છાદંસણસલ્લવિવેગેત્તિ વા, ઇરિયાસમિણેત્તિ વા,
માસાસમિણેત્તિ વા, એસણાસમિણેત્તિ વા, આદાણમંડમત્તનિકલેવણાસમિણેત્તિ
વા, ઉચ્ચારપાસવણલેલજલ્લસિંઘાણપારિઠાવણિયાસમિણેત્તિ વા જે, યા અણે
તહપ્પગારા સવ્વે તે ધમ્મત્થિકાયસ્સ અભિવચના ॥

આ પાઠ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મ અને ધર્માસ્તિકાય, નામના સાધર્મ્યથી બન્નેને એક જ માનવામાં આવ્યાં છે; આથી ટીકાકારે અસ્તિકાય-ધર્મમાં ધર્મ શબ્દની સાથે ધર્માસ્તિકાયનું જ ઉદાહરણ-સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. ધર્માસ્તિકાયનું ધર્મ સાથે સાધર્મ્ય બતાવવાનું કારણ એ પણ છે કે ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક દ્રવ્ય છે; એટલા માટે કર્મનો નાશ કરવામાં ધર્માસ્તિકાયની પણ સહાયતા પહોંચે છે. કદાચ આ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ અને ધર્માસ્તિકાયને એક નામથી બતાવ્યું હોય.

અસ્તિકાયનાં પાંચ ભેદ છે. તેમાં જીવાસ્તિકાય પણ છે. અત્રે જીવાસ્તિકાય સાથે સંબંધ હોવાથી જીવનધર્મના અર્થમાં અસ્તિકાય ધર્મનું વર્ણન કર્યું છે.

ધર્મ અને ધર્મનાયક

[ઉત્તરાર્ધ]

સ્થવિરધર્મ—નાયકધર્મ

ન ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના

‘ધર્મનાયક વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી.’

ન તેન વયો સો હોતી येन’स्स फलितं सिरो ।

परिपक्वो वयो तस्स मोघजिण्णो’त्ति वुच्चति ॥

यस्मिं સચ્ચં ચ ધમ્મો ચ અહિંસા સંજમો દમો ।

સ વે વન્તમલી ધીરો સો થેરોત્તિ પવુચ્ચતિ ॥—ધમ્મપદ

અર્થાત—જેનાં માથાનાં વાળ સફેદ થઈ ગયાં છે અથવા જે વયોવૃદ્ધ-ધરડો થઈ ગયો છે તેથી તે કાંઈ ‘સ્થવિર’ કહેવાય નહિ કારણ કે તે અકાળે જીર્ણ-ધરડો થઈ ગયો છે, પણ જેના હૃદયમાં અહિંસા, સંયમ, સત્ય, દમ-તપ આદિ ધર્મગુણોનો વાસ છે તથા જે દોષરહિત અને ધીર છે તે જ સાચો ‘સ્થવિર’—ધર્મનાયક છે.

ધર્મ અને ધર્મનાયક

સ્થવિરધર્મ—નાયકધર્મ

[ઉત્તરાર્ધ]

વિષયપ્રવેશ

यमिह सच्चं च धम्मो च अहिंसा संजमो दमो ।

स वे वन्तमलो धीरो सो थेरो'त्ति पवुच्चति ॥

જેના હૃદયમાં અહિંસા, સંયમ, સત્ય, દમન-તપ આદિ ધર્મ-ગુણોનો વાસ છે તથા જે દોષરહિત અને ધીર છે તે જ સાચો 'સ્થવિર-ધર્મનાયક' કહેવાય છે.

કેાઇપણુ ધર્મ, સમાજ કે રાષ્ટ્રને નેતાની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. કારણુ કે નાયક જ ધાર્મિક સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય શક્તિને પુંજીભૂત કરે છે, નાયક જ રાષ્ટ્રીય કે ધાર્મિક મતને અભિવ્યક્ત કરે છે અને નાયક જ ધાર્મિક, સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય શક્તિને ગતિશીલ અને સખળ બનાવે છે.

સાચો નાયક તે છે કે જે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનો પથ-પ્રદર્શક હોય અને રાષ્ટ્રના કાર્યવ્યાપાર તથા બિચારાનું નિયંત્રણ કરતો હોય.

નાયકત્વ-નેતૃત્વના અભાવે રાષ્ટ્રમાં અવ્યવસ્થા અને અનિયંત્રિ-
તા અને પરિણામે અસફળતા મળે છે. સંસારના કોઈપણ રાષ્ટ્રના
ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકા તેથી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે આદિલનો-
પછી તે આદિલન ધાર્મિક હોય, સામાજિક હોય, રાજનૈતિક હોય,
કે સાંસ્કૃતિક હોય-ની સફળતા હમેશાં એવા નેતાઓના હાથમાં રહી
છે કે જેઓ દરેક રીતે પ્રજાને સહયોગ મેળવવામાં સમર્થ હતા.
આના પ્રમાણ માટે આપણે રાજનીતિવિજ્ઞાન કે સમાજશાસ્ત્રના
અર્થમાં જોડા ઇતરવાની આવશ્યકતા નથી. ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોના
વર્તમાન નાયકો જ એ સત્યના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણભૂત છે. પ્રજાને નેતા
તે પ્રજાને સેવક છે. સેવકને કાંઈ દાન ન જોઈએ. સેવકને કાંઈ પૂજા
ન જોઈએ. પૂજાની ઇચ્છાથી કરેલી સેવા એ સેવા જ નથી.

ધાર્મિકવૃત્તિવાળા પોતાને ‘ધર્માત્મા’ કહેવડાવવાનો વિચાર
સરખો પણ ન કરે. દંભનું નામનિશાન પણ તેમના ચારિત્રમાં ન મળે.

જેણે તદ્દન ઇન્દ્રિયદમન કર્યું છે અને શરીરચાત્રને જ સારુ જેની
ઇન્દ્રિયો વ્યાપાર કરે છે, જેણે સર્વવિકારોને જીતી લીધા છે અને
જેણે આત્માને પીછા-ચો છે તે ‘ધર્માત્મા છે-ધર્મનાયક છે.’

જે પુરુષ સાધુજીવન ગાળે છે, જેની વૃત્તિઓ સાદી છે, જે
સત્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે, જે નમ્રતામય છે, જે સત્યનું સ્વરૂપ છે, જેણે
પોતાપણા-હુંપદનો આત્મતિક ત્યાગ કર્યો છે તે પુરુષ પોતે જાણે
અથવા ન જાણે તો પણ ધર્માત્મા-ધર્મપુરુષ-ધર્મનાયક છે. આવા
ધાર્મિક પુરુષને શાસ્ત્રકારો ‘સ્થવિર’ શબ્દથી સંબોધે છે. ‘સ્થવિર’
શબ્દ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ ગુણોથી સંપન્ન વૃદ્ધ એ અર્થમાં
વપરાયેલો છે એ ઉપર આપેલી ‘સ્થવિર’ શબ્દની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા
ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

દશવિધ ધર્મોની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ દશવિધ
સ્થવિરોની યોજના કરી છે.

જ્ઞેનશ્ચાસ્ત્રોમાં દશ પ્રકારના ધર્મોનું યથાવિધિ પાલન કરાવવા માટે નીચે લખેલા દશ સ્થાવરો-ધર્મનાયકોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે:-

(૧) ગ્રામસ્થવિર,	(૨) નગરસ્થવિર,	(૩) રાષ્ટ્રસ્થવિર
(૪) પ્રજાસ્તાસ્થવિર,	(૫) કુલસ્થવિર,	(૬) ગણસ્થવિર,
(૭) સંઘસ્થવિર,	(૮) જાતિસ્થવિર,	(૯) સૂત્રસ્થવિર,
(૧૦) સંયમસ્થવિર.	(પર્યાયસ્થવિર)	

ઉપર લખેલા દશ સ્થવિરો-ધર્મનાયકોની વિશેષ વ્યાખ્યા અત્રે ક્રમશઃ કરવામાં આવશે.

(૧)

ગ્રામસ્થવિર-ગ્રામનાયક

[મામ-થેરા]

ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર ભારતવર્ષના સ્પાડાસાત લાખ ગામડાં સંજીવન થવામાં રહેલો છે. એ નાનાં નાનાં ગામડાંઓ ભારતવર્ષની સાચી સંસ્કૃતિ છે.

ગ્રામસ્થવિર એ શાસ્ત્રીય શબ્દ છે. આપણે ભાષામાં તેને ગામનો મુખી, ગામનો પટેલ કે ગામનો નાયક કહીએ છીએ. ગામની અંદર જે દુર્વ્યવસ્થા કે અવ્યવસ્થા પ્રવર્તતી હોય તે દૂર કરી તેની જગ્યાએ સુવ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવી તે ગ્રામનાયકનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

દુર્વ્યવસ્થા શી છે અને સુવ્યવસ્થા શી છે-એ વાતનો વિવેક કરવો સાધારણ મનુષ્યો માટે સરલ નથી. આ વાતને ખરાબર તે જ મનુષ્ય સમજી શકે છે કે જેમને આ વિષયમાં પોતાનો વ્યક્તિગત અનુભવ સારો હોય અને જેમને ઉપર કહેલા દશ પ્રકારના ધર્મોની સાંકળના ત્રત્યેક અંગૂઠાનું પૂરેપૂરું ધ્યાન હોય. જેમને દશ ધર્મોનું ખરાબર જ્ઞાન અને જ્ઞાન હશે તે મનુષ્ય દુર્વ્યવસ્થા અને સુવ્યવસ્થાનો વિવેક ખરાબર કરી શકશે; કારણ કે કુદરતના નિયમોની સુંદરમાં સુંદર વ્યવસ્થા કરનાર ધર્મ છે. જ્યાં ધર્મ નથી ત્યાં વ્યવસ્થા નથી. અને જ્યાં વ્યવસ્થા નથી ત્યાં સુખશાન્તિ નથી. એટલા માટે ગ્રામ, નગર કે રાષ્ટ્રમાં સુખશાન્તિ સ્થાપવા માટે ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ

આદિ ધર્મોનું પૂર્વાપર જ્ઞાન ધર્મનાયકને અવશ્ય હોવું ઘટે. જે મનુષ્ય એકાંગી દષ્ટિથી ધર્મોનો વિચાર કરે છે તે મનુષ્ય દુર્વ્યવસ્થા અને સુવ્યવસ્થાનો વિવેક થું કરી શકે ? માટે ધર્મનાયકે ગ્રામમાં સુવ્યવસ્થા અને સુખશાન્તિ સ્થાપિત કરવા માટે વિવેકદષ્ટિ અવશ્ય કેળવવી જોઈએ.

ગામમાં દુર્વ્યવસ્થા પેદા થવાથી ગામ હમેશાં પતનને પથે ધસડાય છે. જે ગામમાં સુવ્યવસ્થા ન જળવાય તો ગામમાં ચોરી થાય છે, વ્યભિચાર વધે છે, લોકો ભૂખે મરે છે અને આખરે ગ્રામ્ય-જીવનનું પતન પણ થાય છે. આ વાત ધ્રુવ-સત્ય છે. કારણ કે એક તો અવ્યવસ્થિત ગામમાં સામાન્ય રીતે અનાચાર ફેલાએલો હોય છે અને જ્યારે લોકોને ખાવાને અન્ન અને પહેરવાને માટે પૂરતાં કપડાં પણ મળતાં નથી ત્યારે તો અનાચારની અવધિ રહેતી નથી. અનાચાર-અત્યાચારને રોકવા માટે અને લોકોને સત્ય અને ન્યાયના માર્ગે લાવવા માટે એક ગ્રામનાયક-સુવ્યવસ્થાપકની આવશ્યકતા રહે છે કે જે અવ્યવસ્થા દૂર કરી ગામમાં સુવ્યવસ્થા સ્થાપિત કરે.

આજે ગામડાઓમાં સ્થવિરો-ગ્રામસેવકો ઘણા ઓછા છે. અને તેથી ગ્રામોદ્ધારનું મહત્ત્વનું કામ વ્યવસ્થિત થતું નથી. ગ્રામનાયકો જે ગ્રામોદ્ધારના કામમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે તો નગરોદ્ધાર અને રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરવામાં વાર ન લાગે. ગ્રામનાયકનું ગામની વ્યવસ્થા કરવામાં થું સ્થાન છે ? તે વાત ઘણી જ વિસ્તૃત છે. પણ નીચેના એક બૌદ્ધશાસ્ત્રીય ઉદાહરણથી એ વાતનો સંક્ષિપ્ત સાર સમજવામાં આવી જશે:—

કોઈ એક ગામમાં ‘મધા’ નામનો એક ગ્રામનાયક રહેતો હતો. આ એક જ ગ્રામસેવકે પોતાના ચારિત્રબળથી, પ્રજ્ઞના પ્રેમથી અને પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી આખા ગામમાં એવી સુંદર પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી કે ગામના લોકો તેના વચનને ધર્મવચન માની માથે ચડાવતા હતા. મધાનું પડયું વચન સા કોઈ ઝીલી લેતા હતા.

મધાએ ગામના લોકોને એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવી લીધી કે “આપણા ગામનો રહેવાશી કોઈ પણ મધ-માંસ ખાય નહિ, ચોરી લૂંટફાટ કરે નહિ, અનાયાર-અસાચાર કરે નહિ; પણ બધા સલાહસંપથી સ્નેહસદ્ભાવપૂર્વક આનંદથી રહે, કોઈકોઈની સાથે ટંગો-શીસાદ કરે નહિ.” મધાની આ આજ્ઞા ગ્રામનિવાસીઓએ સહર્ષ માથે ચડાવી. મધાની આ સુવ્યવસ્થાથી તે ગામમાં એક પણ શ્વરાખી, ચોર, દુરાચારી, જુગારી કે કરજદાર મનુષ્ય રહ્યો નહિ. તેણે એટલી બધી સુવ્યવસ્થા કરી કે બધા આનંદપૂર્વક નિર્ભય થઈ રહેવા લાગ્યા અને ગ્રામ્યજીવનનો નિર્દોષ આનંદ લૂંટવા લાગ્યા. કોઈને ચોરીનો ભય ન હતો, કોઈને લૂંટફાટનો ભય ન હતો. પરિણામે કોઈ પોતાના ઘેરે તાળું દેવાની જરૂર સમજતું નહિ. સૌ કોઈ ગ્રામ્યજીવનના સુખી જીવનથી સંતુષ્ટ હતાં.

મધાની આ વ્યવસ્થાશક્તિ જોઈ ગામના લોકો મધા ઉપર ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને તેની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મધો પ્રશંસાથી કુલાતો ન હતો અને નિંદાથી ગભરાતો ન હતો. તે તેના પ્રમોદારના નિત્ય કાર્યમાં હમેશાં મશગૂલ રહેતો. મધો આખા ગામમાં આટલો બધો પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્ય હોવા છતાં તેને મનમાં જરા પણ ખેટા ગર્વ ન હતો. મધો કોઈવાર ગ્રામલોકોને રાત્રિના અવકાશ સમયે એકઠા કરી નાનાં બાળકોને ભણાવવાની હિત સલાહ આપતો. કોઈવાર મધ-માંસ ખાવાથી જીવનમાં કેવી વિકૃતિઓ પેદા થાય છે અને તેથી જીવન કેવું તામસિક બની જાય છે એનો ઉપદેશ આપતો. કોઈવાર ખીડી, તમાકુ, ભાંગ-ગાંજો, દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન કરવાથી કેવી દુર્દશા થાય છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરાવતો, કોઈવાર અભણ-અજ્ઞાન રહેવાથી લેણદારો અજ્ઞાનનો લાભ લઈ એક રૂપિયાના એકવીશ રૂપિયા કેમ પડાવી લઈ જાય છે તેની ચેતવણી આપતો, કોઈવાર ખેતી કેમ કરવી, ખેતીની રક્ષા કેમ કરવી, ધાન્યનો સંગ્રહ ક્યારે

અને કેટલો કરવો, ગાય, ભેંસ આદિ પશુધનની સારસંભાળ કેમ રાખવી વગેરે કૃષિ-સુધાર વિષે સ્પષ્ટ સમજુતી આપતો.

કાઠવાર મધો બપોરના નવરાશના સમયે બહેનોને અને માતા-ઓને પણ એકઠા કરી ‘ઋધમ’ વિષે સાદી ભાષામાં સમજાવતો આપતો, કાઠવાર બાળકોને કેવીરીતે પાળવા-પોષવાં વગેરે વિષે સારી શીખામણ આપતો, કાઠવાર ઘરમાં સફાઈ કેવીરીતે રાખવી તેનું જ્ઞાન કરાવતો અને કાઠવાર ઋઐઓ નવરાશના સમયે રેટિયો કાંતવો, વણવું, ગૂંથવું વગેરે ધરધંધાઓ કરતાં રહેવા માટે તેઓમાં ઉત્સાહપ્રાણ ફૂંકતો.

કાઠવાર મધો ગામના નવલોહીવંતા નવજુવાનોને બપોરે એકઠા કરી યૌવનધનની કીંમત સમજાવતો. કાઠવાર નવયુવાનો દેશનું, સમાજનું અને ધર્મનું કેટલું હિત સાધી શકે છે તેનો આબેહૂબ ચિતાર આપતો અને ઉપાના આંગણે ઊભેલા નવયુવાનોએ પોતાની યૌવનશક્તિનો સ્વપરવિકાસમાં કેવીરીતે સદુપયોગ કરવો જોઈએ તેની સ્પષ્ટ સમજુતી આપી યુવાનોમાં યૌવનપ્રાણ પૂરતો અને યૌવનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે જાગ્રત રહેવાની ચેતવણી આપતો. કાઠવાર સંખ્યાના સમયે મધો શેરીઓના બાળકોને પણ એકઠા કરતો અને તેમને રમતો-ગમતો શીખડાવતો, કાઠવાર તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપતો, કાઠવાર બાળકોને ભાવિજીવનના વિકાસની હિતસલાહ આપતો; અને કાઠવાર હાસ્યયુક્ત વાતો કહી બાળકોને પેટ પકડી હસાવતો.

આ પ્રમાણે મધો બાળકો, ઋઐઓ, યુવાનો, વૃદ્ધો બધાને ખૂબ જ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. મધાની આ સત્પ્રવૃત્તિથી ગામના લોકો તેને પોતાનો ગ્રામનાયક સમજતા અને તેનું કહ્યું માનવા હમેશાં તૈયાર રહેતા.

મધો કહેવા કરતાં કરી બતાવવામાં માનતો હતો. શેરીઓમાં કે રસ્તા ઉપર કુડોકચરો પડ્યો હોય તો તે ઉપાડી બહાર ફેંકી આપતો, અને ગંદકીવાળાં સ્થાનને એકદમ સાફ કરી નાંખતો. ઘણીવાર

શેરીઓની સ્ત્રીઓ જાણીજોઈને ફૂડોકચરો સાફ કરેલા સ્થાને ફેંકી આવતી પણ મધો સ્ત્રીઓ ઉપર ક્રોધિત ન થતાં ફૂડોકચરો પાછો ઉપાડી જતો. મધાનો આવો નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ જોઈ સ્ત્રીઓ લલિત થઈ જતી અને ફરી એવું અનુચિત કાર્ય ન કરતાં ઊલટી મધાના કાર્યમાં મદદ કરતી.

મધાની આ સુવ્યવસ્થાથી આખું ગામ એકદમ સ્વચ્છ અને સુઘડ જણાતું હતું. ગામના લોકો ગામની આવી સ્વચ્છતા, સુઘડતા અને સુવ્યવસ્થા જોઈ આનંદિત થતા હતા. પણ સત્કાર્યોમાં હમેશાં વિદ્વેનો નડે છે એ ન્યાયે મધાની આ સત્પ્રવૃત્તિથી એક દારૂ વેચનારો અને ખીજી રાજ્યાધિકારીઓ મધાથી નારાજ રહેતા હતા. મધાની સુવ્યવસ્થાથી તે ગામમાં કોઈ શરાબી રહ્યો ન હતો તેમ જ ગામમાં બધા સલાહસંપથી રહેતા હોવાથી કોઈ ફરીયાદ કરનાર પણ રહ્યો ન હતો. આ કારણે દારૂ વેચનાર તથા રાજ્યાધિકારીઓને આખો દિવસ ખાલી હાથે ખેસી રહેવું પડતું.

આખરે રાજ્યાધિકારીઓએ મધા ઉપર ખોટો આરોપ ચડાવી મગધનરેશ સમક્ષ મધાની ફરીયાદ કરી. મગધનરેશનાં કાન રાજ્યાધિકારીઓએ મધાની વિરુદ્ધ પહેલેથી ભંભેર્યા હતાં કે આ મધો લોકોમાં રાજ્યવિરુદ્ધ વિદ્રોહ અને ઉશ્કેરણી ફેલાવે છે અને એ રીતે રાજ્યશાસનમાં ઉથલપાથલ કરવા ચાહે છે માટે મધો એ રાજ્યનો મોટો ગુન્હેગાર છે એટલે રાજ્યવિદ્રોહી મધાને સખત શિક્ષા થવી જોઈ એ.

મગધનરેશ રાજ્યાધિકારીઓની ભ્રમજ્ઞમાં ફસાઈ ગયા. અને રાજ્યાધિકારીઓના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી મગધનરેશે નિરપરાધી મધાને તથા તેમના અનુયાયીઓને હાથીના પગતળે કચડાણુ કરાવી તેમને મારી નાંખવાની કઠોર આજ્ઞા આપી. મગધનરેશની આ કઠોર આજ્ઞા સાંભળી મધાનું રવાનું પણ ફરકયું નહિ. મધો સારીરીતે

સમજતો હતો કે ‘સત્ય અને ન્યાયનો જ આખરે જય છે.’ તે સત્ય-માર્ગ ઉપર નિશ્ચલ ઊભો રહ્યો. મગધનરેશે મધાને કહ્યું કે હે મધા ! ‘તું રાજ્યવિદ્રોહી કાર્ય છોડી દે અને સુખશાન્તિપૂર્વક ગામમાં રહે.’ મધો મગધનરેશનો આવી વાત સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયો. મધાને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે તે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે તેમાં રાજ્યવિદ્રોહી જેવું કશું કામ નથી ઊલટું રાજ્યનું કર્તવ્ય પોતે કરી રહ્યો છે, એટલે તેણે મગધનરેશને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે “ મહારાજ ! હું જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છું તેમાં રાજ્યવિદ્રોહની ગંધ સુધ્ધાં નથી. હું તો રાજ્યસુધારનું કામ કરી રહ્યો છું. બાકી આપને જો હું રાજ્યવિદ્રોહી જણાતો હોઉં તો આપની આજ્ઞા પણ માથે ચડાવવા તૈયાર છું.” મગધનરેશે મધાની આ વાત ધણી જ શાન્તિપૂર્વક સાંભળી. અને કહ્યું કે ‘મધા ! તું આખા દિવસમાં પ્રવૃત્તિ શું કરે છે ! હું તે જાણુવા ચાહું છું.’

મધાએ પોતાના આખા દિવસની દિનચર્યા કહી સંભળાવી. મગધનરેશે મધાની દિનચર્યા અને પ્રવૃત્તિ સાંભળી રહ્યા બાદ ગામના લોકોને પૂછ્યું કે ‘પ્રજાજનો ! મધાની આ પ્રવૃત્તિથી તમને શું લાભ, ગેરલાભ થયો તે હું જાણુવા ચાહું છું.’

પ્રજાજનોએ જવાબ આપ્યો કે ‘મહારાજ ! મધાની આ સત્ય-પ્રવૃત્તિથી આખા ગામમાં કોઈ શરાબી, જુગારી, દુરાચારી રહ્યું નથી અને બાળકો, યુવાનો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો બધાને સત્યથી ચડાવી આખા ગામમાં સુખશાન્તિ ફેલાવી છે. અમે મધાના સત્કાર્યથી ધણા જ સંતુષ્ટ થયા છીએ. ખરેખર મધો અમારો સાચો નાયક છે. અમારે માટે તો તે પૂર્ણીય છે.’

મગધનરેશ મધાની આટલી ખૂબી પ્રશંસા પ્રજાજનો પાસેથી સાંભળી ધણો જ આનંદિત થયો. મહારાજે દારૂ વેચનારાઓ તથા રાજ્યાધિકારીઓને બોલાવી પૂછ્યું કે, તમે જે મધાને રાજ્યવિદ્રોહી

કહો છો તે જ મધાને પ્રજાજનો રાજ્યસુધારક અને આમનો નાયક કહે છે, તમે સાચા કે આ બધા પ્રજાજનો સાચા ?

દારૂ વેચનારાઓ અને રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે એક આમસેવક ઉપર ચડાવેલા ખેડા આરોપ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને મગધનરેશ સમક્ષ પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિને સંતોષવા માટે એક આમસેવકને કહેલા અન્યાય બદલ ક્ષમા માંગી. મગધનરેશ મધાની સત્યપ્રિયતા અને ન્યાયપ્રિયતા જોઈ બહુ જ ખુશ થયો અને પોતાના ગામમાં મધા જેવો સાચો આમસેવક વસે છે તેથી તેને વિશેષ આનંદ થયો. મહારાજાએ મધાને ‘આમનાયક’ ની પદવી આપી તેને નવાજ્યો.

સાચા આમસ્થવિરો કેવા હોય છે, તેમને આમોદ્ધારની કેટલી જવાબદારીઓ વહોરવી પડે છે અને સત્યપરીક્ષાના વિકટ સમયે તેમણે કેટલી બધી નિશ્ચલતા અને ક્ષમતાનો પરિચય આપવો પડે છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આમનાયક મધાના ઉદાહરણથી આવી શકે એમ છે.

તે વખતના આમનાયકો અન્યાયપૂર્ણ વાતોથી ડરી જાય એવા ન હતા. તેઓ નિર્ભય હતા અને તેથી જ તેમની નિર્ભયતાથી મગધનરેશ જેવા મહારાજાને પણ ‘આમનાયક’ મધાને નમતું આપવું પડ્યું હતું.

આજે ગામડાઓમાં ‘મધા’ જેવો આમનાયક શોધ્યો જડતો નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યો પોતપોતાનું સંભાળવામાં જ સ્વાર્થી થઈ રચ્યા-પચ્યા રહે છે. આ જ કારણે આજે ગામડાઓની વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ રહી છે. ગામડાઓમાં સાચા આમસેવકોનો અભાવ હોવાને કારણે જ દુર્વ્યસનોનું સેવન કરનારાઓની તથા કચેરીમાં જઈ ફરીયાદ કરનારાઓની અત્યધિક વૃદ્ધિ થઈ રહી છે.

જે ગામનો અધિનાયક યુદ્ધિમાન હોય છે તે ગામની પ્રજાને

દુષ્કાળ પડવા છતાં પણ, મુશ્કેલીઓ સહેવી પડતી નથી. કારણ કે આમનાયક પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી ભવિષ્યનો ખરાબર વિચાર કરી ધાન્યનો સંગ્રહ કરાવી રાખે છે કે જેથી દુષ્કાળના સમયે તેનો સદુપયોગ થઈ શકે છે અને તેથી આમવાસીઓને કષ્ટો સહન કરવાં પડતાં નથી.

આજે આમનાયકના અભાવે ગ્રામીણ જનતાનું જીવનધન—ગૌવંશ અજ્ઞાન અને દુર્બલવસ્થાને કારણે લૂંટાઈ રહ્યું છે. જો કોઈ આમનાયક હોય તો તે ગૌવંશની રક્ષા માટે બધી વ્યવસ્થા કરી રાખે છે અને ભવિષ્યમાં ગૌવંશનું રક્ષણ અને વર્ધન થાય તેવા ઉપાયો યોજે છે.

આજે કોઈ સાચો આમનાયક બહાર પડે અને ગ્રામીણ જનતા તેની કાર્યપ્રણાલીમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપે તો ભારતવર્ષનો અસ્ત થએલા જ્ઞાનસૂર્યનો પાછો જરૂર ઉદય થાય.

માનવસમાજનું જીવન ન્યાંસુધી અન્ન અને વસ્ત્ર ઉપર અવલંબિત છે ત્યાંસુધી માનવસમાજે આમધર્મને અતિ મહત્વક્રમ સ્થાન આપવું જ પડશે. કારણ કે સંસારમાં મનુષ્યો માટે સાધારણતઃ અન્ન અને કપડાંની સર્વપ્રથમ વિશેષ આવશ્યકતા રહે છે. અન્ય વસ્તુઓ વિના તો કામ ચાલી શકે છે પણ અન્ન અને વસ્ત્ર જેવી જીવનોપયોગી વસ્તુઓ વિના ચાલી શકે નહિ.

ભારતવર્ષમાં એવાં ગામો અસ્તિત્વમાં છે કે જે પોતાની જ નીપજમાંથી ઉપર્યુક્ત બન્ને આવશ્યકતાઓને પૂરી પાડી શકે છે. ગામમાં પેદા કરેલું અન્ન ગામોની બધી ખાદ્ય વસ્તુઓની આવશ્યકતા પૂરી પાડી શકે છે. બાકી વસ્ત્રોની વાત રહી.

પ્રાચીન સમયમાં પ્રત્યેક ગામમાં કપડાં તૈયાર કરવામાં આવતાં. પ્રાયઃ કોઈ ગામ એવું ખાલી ન હતું કે જ્યાં કપડું તૈયાર થતું ન હોય ! ન્યારે પ્રત્યેક ગામો પોતાના માટે પહેરવાનાં કપડાં અને ખાવા

માટે અન્ન પેદા કરી લેતાં હતાં ત્યારે તે ગામ ખીજની ઓશીયારી શા માટે ભોગવે ? આવી પરિસ્થિતિમાં ગ્રામીણ લોકો કોઈની પાસે દીનતાપૂર્વક કોઈપણ પદાર્થની લિક્ષા શા માટે માંગે ? પોતાને જોઈતાં પદાર્થો પોતાના જ ગામમાં પેદા કરી લે અને તેટલાથી જ નિભાવી લે—અહારથી કશું પણ ન લાવે. પણ આ બધી ગ્રામોદ્ધારની વાતો ગ્રામનાયક વિના ગ્રામ્યજનતાને કોણ સમજાવે ?

આજે આપણે બહુ મોડેમોડે પણ ગાંમડાંઓની ઉપકારતા સમજવા લાગ્યા છીએ. શહેરોની સમૃદ્ધિ અને અંજનવાંસાં વૈભવો જોઈ આપણે ભલે ધડીભર આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીએ પણ દરિદ્ર બનતાં જતાં ગામડાંઓ અને તેના નિવાસીઓની દર્દભરી કથાઓ જ્યારે આપણા કાને અથડાય છે ત્યારે આપણી સભ્યતાનો મોહ ભીડી જાય છે, અભિમાન ગળી જાય છે અને એમ લાગે છે કે ને ગામડાંઓ નાશ પામ્યાં—ગ્રામધર્મ અને ગ્રામનાયકોના અભાવે ગામડાંઓ વેરાન બન્યાં—તો નગરોના ગ્રાણુ અને તેજ બીજી જ ધડીએ ભીડી જવાનાં છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

ગામડાં એ મૂળ છે અને નગરો તો તેનાં ડાળ-પાદડાં કે કુંપળ બરાબર છે. મૂળનો સડો શરૂ થાય છે ત્યારે તે માત્ર મૂળમાં જ સમાઈ રહેતો નથી પણ છેક છેલ્લી ડાળ ઉપર પણ તેની અસર પડે છે. અનુભવે આપણને આ સમજવા માંડ્યું છે; પણ હજી આપણી મોહ-નિદ્રા પૂરા પ્રમાણમાં ઉડવા પામી નથી. અને તેથી જ રાષ્ટ્રના સત્રધારો વખતોવખત ઢોલ વગાડીને જે એમ કહે છે કે—

“સાચું હિન્દુસ્થાન ગામડાંમાં વસે છે, શહેરો તો માયામાત્ર છે. ગામડાંની સેવા એ જ હિન્દુસ્થાનના પુનરુદ્ધારની પહેલી ભૂમિકા છે.” ગ્રામોદ્ધારની આ વાત સમજાઈ હોય તો પણ હજી આપણા હૃદયના તાર સહાનુભૂતિવડે બરાબર ઝણઝણ્યાં નથી એમ ન છૂટકે કશુંલ કરવું પડે છે.

જ્યારે ગ્રામધર્મોત્તો મર્મ ગ્રામનાયક આપણને સમજાવશે અને સમજેલો ધર્મ જીવનમાં ઉતારીશું ત્યારે ભારતવર્ષ ઉન્નતિના શિખરે ખીરાજતો હશે.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે સાચા ગ્રામસેવકો હતા ત્યારે ગ્રામધર્મ યથા ધર્મોનું સંચાલન કરતો હતો. અર્થાત્ ગ્રામધર્મ જ નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ આદિને પોષતો અને વધારતો.

આશરે બે હજાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે કે જ્યારે સમ્રાટ ચન્દ્ર-ગુપ્તના રાજદરબારમાં ગ્રીસ દેશનો રાજદૂત મેગેસ્થનિઝ આવ્યો હતો ત્યારે તે ભારતવર્ષના ધર્મ વિષે પોતાના કેટલાંક વર્ષોના અનુભવો વર્ણવતાં લખે છે કે:—

‘ભારતવર્ષમાં ધર્મની એવી સુંદર વ્યવસ્થા છે કે ભારતીય લોકો પોતાના મકાનને તાળું પણ દેતા નથી. અસત્ય બોલતા નથી અને કૂડકપટનું સેવન કરતા નથી.’

આજે પણ એ જ ભારતભૂમિ છે કે જેના ગુણગાન એક પર-દેશીએ મુકતકંઠે ગાયાં હતાં.

આજે પણ એ જ પુણ્યમયી ભારતભૂમિને ગ્રામધર્મના પાલનદ્વારા ઉન્નત બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

ભારતવર્ષની ગ્રામવ્યવસ્થાનું ઉપર જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવી વ્યવસ્થા ભારતવર્ષમાં ફરીવાર જે દિવસે ગ્રામનાયકોદ્ધારા ચાલુ થશે તે દિવસે ભારતમાં પુનઃ આનંદમંગલની હવા ચોતરફ ફેલાશે અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે એવું ભારતના શુભચિન્તકોનું માનવું છે.

(૨)

નગરસ્થવિર-નગરનાયક

[નગર-થેરા]

નગરસ્થવિરના નગરોદ્ધારના કાર્યમાં નાગરિકો સહુદય સહકાર આપે તો નાગરિકતા જે માનવજીવનને વિકસિત કરવાનો એક મહાયુગ્મ છે તે પ્રગટયા વિના ન રહે. નાગરિકતા ધર્મસંસ્કૃતિને પોષે છે.

નગરની જે આંતરિક તથા બાહ્ય સુવ્યવસ્થા કરે છે તે નગરસ્થવિર કે નગરનાયક કહેવાય છે.

ગ્રામસ્થવિર અને નગરસ્થવિરમાં એટલો તફાવત છે કે ગ્રામસ્થવિર ગ્રામ અર્થાત્ નાના જનસમૂહની વ્યવસ્થા કરે છે જ્યારે નગરસ્થવિર નગર અર્થાત્ મોટા જનસમૂહની વ્યવસ્થા કરે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની અધિકારમર્યાદા પ્રમાણે કાર્યનો પ્રારંભ કરે છે અને તેને પાર ઉતારે છે. જે અધિકારમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે કાર્યસિદ્ધિ સાધી શકતો નથી.

ગ્રામસ્થવિર, ગ્રામની અધિકારમર્યાદામાં રહી ગ્રામોદ્ધાર કરે છે. જે ગ્રામસ્થવિર ગ્રામોદ્ધારનું કાર્ય પ્રારંભી નગરોદ્ધાર કરવા જાય તો બંનેમાંથી એક પણ કાર્ય પાર પાડી શકે નહિ. એટલા માટે ગ્રામસ્થવિરે ગ્રામવ્યવસ્થા અને નગરસ્થવિરે નગરવ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. નાનો માણસ નાની ચીજોને સંભાળી શકે છે પણ મોટી વસ્તુઓને સંભાળી શકતો નથી. મોટા જનસમુદાયની વ્યવસ્થા નાગરિકો કરી

શકે; નાગરિકાનું નિયંત્રણ ગ્રામ્યજનો કરી ન શકે. એક કવિએ અધિકારમર્યાદા વિષે ઠીક જ કહ્યું છે કે:—

કૈસે છોટે નરનતેં સરત બડેન કો કામ ।

મઢયો દમામ જાત ક્યોં લૈ ચૂહે કો ચામ ॥

ભાવાર્થ:—કેમ અને નાના થકી નર મોટાનું કામ;

ઉંદર ચર્મ વડે કદિ ઢોલ ન અને તે જાણ.

‘છાકરાથી છાશ પીવાય નહિ’ એ લોકોક્તિ અનુસાર નાના માણસોથી મોટા માણસોનું કામ થવું મુશ્કેલ છે. જેઓનાં બુદ્ધિ, વૈભવ અને પ્રભાવ ઓછાં છે, તેઓથી મોટાઓનું કામ શી રીતે થઈ શકે? જેવી રીતે ઉંદરની ખાલ વડે નગારુ મઢી શકાતું નથી તેવી જ રીતે ગ્રામસ્થવિર નગરસ્થવિરનું કામ કરી શકે નહિ. અને એટલા જ માટે નગરધર્મની વ્યવસ્થા કરવા માટે સ્વતંત્ર નગરસ્થવિર-નગરનાયકની આવશ્યકતા રહે છે.

જે સંબંધ સમુદ્રમાં વહાણ અને હોડકાંનો છે તે જ સંબંધ ગ્રામ અને નગર વચ્ચેનો છે. વહાણ ઊંડા પાણીમાં રહી શકે છે, અને છીછરા પાણીમાં ચાલી શકતું નથી. એટલા માટે હોડકું કિનારા ઉપરનો માલ લઈને વહાણમાં અને વહાણનો માલ કિનારા ઉપર લાવે છે. તેવી જ રીતે નગર એ વહાણરૂપ અને ગ્રામ એ હોડકાંરૂપ છે. જેવી રીતે કિનારાનો માલ હોડકાંદ્વારા વહાણમાં ચડે છે તેવી જ રીતે ગામની વસ્તુઓ નગરમાં જાય છે અને નગરનો માલ ગામમાં આવે છે. આ કારણે ગામ અને નગરનો પારસ્પરિક સંબંધ ગાઢ છે. તદ્દનુસાર ગ્રામનાયક અને નગરનાયક બન્નેનો સંબંધ પણ ગાઢ હોય છે. નગરસ્થવિરમાં નગરોદ્ધાર કરવાની ધગશ હોવી જોઈએ. આજના નગરનાયકો જેમને આપણે મેયર કે મ્યુનિસિપલ કમિશનર નામથી ઓળખીએ છીએ તેઓ નગરોદ્ધારનું કામ સ્વતઃ ન કરતાં નોકરિયાત માણસો-દ્વારા કરાવે છે. પરિણામે નગરોદ્ધારનું કામ જોઈએ તેવું સુંદર થતું

નથી. પહેલાં નગરસ્થવિરો સેવાવૃત્તિથી સ્વયં નગરોદ્ધારનું કામ કરતા હતા. તેઓને કોઈ પ્રકારનો પગાર મળતો નહોતો; છતાં પણ તે નાથકા નગરની એવી સુંદર વ્યવસ્થા કરતા કે નાગરિકોને કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી નડતી નહિ. નાગરિકોને દરેક પ્રકારની સુખ-સગવડ મળે તે માટે નગરસ્થવિરો ખાસ ચીવટ રાખતા હતા.

નગરસ્થવિર, રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો પ્રધાન પુરુષ હોય છે. રાજ્યથી પ્રજાને અથવા પ્રજાથી રાજ્યને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન પહોંચે એવી સુંદર વ્યવસ્થા કરનાર મનુષ્ય નગરસ્થવિરનું પદ દિધાવી શકે છે.

નગરજનોની શારીરિક, વાચસિક, માનસિક, આર્થિક, વ્યાપારિક, સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જે કોઈ બાધક કારણો હોય તે દૂર કરી વિકાસનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એ નગરપતિનું મુખ્ય કામ છે.

નગરજનોની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા માટે નગરપતિએ ઠેરઠેર જગ્યાએ વ્યાયામશાળાઓ સ્થાપવી, સ્વાસ્થ્ય તથા સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરાવવું, કુદરતી હાજતો માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી, ઘેરઘેર પૂરતું પાણી પહોંચે તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો, ધોવાની તથા સ્નાન કરવાની જુદી વ્યવસ્થા કરવી આદિ શારીરિક સુધાર વિષે પ્રયત્ન કરવો એ નગરપતિનું કામ છે.

નગરજનોની વાચસિક વિકાસ માટે સભાગૃહો ખોલવાં, ત્યાં વિદ્વાન વક્તાઓનાં ભાષણો ગોઠવી નાગરિકોને દેશની સ્થિતિથી વાકેફ કરાવવા, બાળકો, કિશોરો, કુમારો, બાળાઓ, કુમારિકાઓ આદિ બિગતી પ્રજાને ખોલવાની તથા સમાજમાં આવવાની છૂટ થાય તે માટે સમારંભો ગોઠવાવી તેમાં સક્રિય ભાગ લેવો એ પણ નગરપતિનું કામ છે.

નગરજનોના માનસિક વિકાસ માટે બાળશાળા, કુમારશાળા, કિશોરશાળા, વિદ્યાર્થીશાળા, પ્રાથમિકશાળા, સામ્યમિકશાળા, વિશ્વ-

વિદ્યાલય આદિ શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ખોલી માનસિક વિકાસ થાય અને સાથેસાથે આળસને લીધે મગજ બહાર મારી ન જાય અથવા કેવળ પોપટિયું જ્ઞાન જ ન મળે તે માટે ઉદ્યોગ-શિક્ષણનો પ્રયત્ન કરી નાગરિકામાં શિક્ષણ પ્રતિ ઉત્સાહપ્રાણ પૂરવો એ પણ નગરપતિનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

નગરજનો આર્થિક અગવડને કારણે દુઃખી જીવન ગાળતા હોય તેમને અર્થની આવક થાય તેવા શક્ય ઉપાયો યોજી કામધંધે ચડાવવા અને બેકારી દૂર થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો એ પણ નગર-પતિનું જ કામ છે.

નગરના વ્યાપારીઓને વ્યાપારમાં જે કાષ્ઠ મુશ્કેલીઓ આવતી હોય તે જાણી તેનો નિકાલ કરવો અને નગરનો વ્યાપાર કેમ વધે અને નાગરિકા વિશેષ સમૃદ્ધ કેમ થાય તે વિષે ઉચિત પગલાં લેવાં એ પણ નગરપતિનું કર્તવ્ય છે.

નગરજનો સમાજનાં કઠંગા રીતરિવાજને કારણે સામાજિક જીવનથી કંટાળી ગયા હોય તો તેમને સમાજસુધારના માર્ગો બતાવવા અને સમાજસુધાર કરવામાં નાગરિકોને સંપૂર્ણ સહકાર આપવો એ પણ નગરપતિનું જ કર્તવ્ય છે.

આ સિવાય નગરજનોની ધાર્મિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં સમભાવપૂર્વક સક્રિય ભાગ લેવો અને નાગરિકોને સત્પથે લઈ જવા માટે નેતૃત્વ કરવું એ નગરપતિનું કામ છે.

ન્યારે નગરપતિ આ પ્રમાણે શુભ નિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતા-પૂર્વક નગરોદ્ધારનું કામ કરે છે ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ નગર-જનો ઉપર પડ્યા વગર રહેતો નથી. નગરપતિ નગરોદ્ધારના કાર્યદ્વારા નગરજનોનું હૃદય જીતી લે છે અને નગરજનો નગરપતિના આદેશને

ઝીલવા હમેશાં તૈયાર રહે છે. નગરપતિ એ નગરજનોનો એક માત્ર પ્રતિનિધિ હોય છે. નગરપતિનો અવાજ એ આખા નગરનો અવાજ ગણાય છે. અત્યારે આપણે નગરપતિને મેયર Mayor કે મ્યુનિસિપલ કમિશનર શબ્દથી સંબોધીએ છીએ. શાસ્ત્રકારો તેને ‘નગરસ્થવિર’ શબ્દથી સંબોધે છે. નગરપતિ નગરોદ્ધારદ્વારા નગરજનોને સુખશાન્તિ પ્રદાન કરે છે તે જ તે મેયરપદને દિધાવી શકે છે. બાકી મેયરપદ—નગરસ્થવિરપદને ચાહનારા અનેક હોય છે પણ નગરસ્થવિરપદને શોભાવનારા તો અનેકામાં એક હોય છે. નગરપતિનું પદ કેટલું જવાબદારીભર્યું છે તેનો નીચેના ઐતિહાસિક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે:—

સંવત ૧૯૦૮ની આ વાત છે. એક વખતે ઉદેપુરના મહારાણા સાહેબ સ્વરૂપસિંહજીએ નગરશેઠ પ્રેમચન્દ્રજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને નગરના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષની કદરદાની તરીકે ૫૦૦૦ રૂબાની જાગીર આપવા લાગ્યા. ત્યારે નગરશેઠે મહારાણાને સવિનય પ્રાર્થના કરી કે “મહારાણા સાહેબ! આપે મારો જે કદર કરી છે તેનો હું આભાર માનું છું પણ આપ જે આ જાગીરનો શિરપાવ આપો છો તે સ્વીકારતાં મારું મન અચકાય છે. કારણ કે તેમ કરવા જતાં મારો નગરધર્મ જોખમમાં આવી પડે છે; કારણ કે જો હું જાગીર સ્વીકારું તો રાજ્યની પ્રજાવિરુદ્ધ જે કોઈ આજ્ઞા થાય તે મારે શિરોધાર્ય કરવી જોઈએ. અને એ અવસ્થામાં પ્રજાનાં દુઃખદર્દ દૂર કરી નગર પ્રતિ મારું કર્તવ્ય બજાવી શકું નહિ માટે હું જાગીર લેવા ચાહતો નથી માટે ક્ષમા કરશો.”

મહારાણાસાહેબ નગરશેઠની પ્રજાપ્રીતિ જોઈ અતિ આનંદ પામ્યા અને તેમને તે દિવસથી એક સાચા નગરસેવક અને રાજ્ય-બક્ત ગણવા લાગ્યા.

ત્યારબાદ સંવત ૧૯૨૦માં મહારાણાસાહેબ શંભુસિંહજી ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમના સમયમાં રાજ્યનો કારભાર એજન્ટના હાથમાં હતો. રાજ્યવ્યવસ્થા સુંદર ન હોવાને કારણે પ્રજાને દુઃખ વિશેષ સહેવું પડતું હતું. પ્રજા દુઃખથી ત્રાસી ગઈ હતી. આખરે પ્રજા નગરશેઠ શ્રી ચંપાલાલજી પાસે આવી અને દુઃખનિવારણ માટે પગલાં લેવા પ્રાર્થના કરી. નગરશેઠ મહારાણા પાસે ગયા અને પ્રજાનાં દુઃખ-દર્દ દૂર કરવા પ્રાર્થના કરી. મહારાણાસાહેબે જવાબમાં જણાવ્યું કે, તમે એજન્ટસાહેબ પાસે જઈ બધી વાત કહો. નગરશેઠ પંચસહિત એજન્ટના બંગલે ગયા. પણ ત્યાં તો કીર્તિલોભી કેટલાક દ્રુષ્ટ, કર્મ-ચારીઓએ એજન્ટ સાહેબના કાન ભભેર્યા કે ‘સાહેબ ! આપના ઉપર પ્રજા સંમતન કરી ચડી આવી છે.’

એજન્ટ કર્મચારીઓના આ સમાચાર સાંભળી બહુ ગુસ્સે થયા. અને તેણે પોતાની રક્ષાર્થે ત્યાંનું તોપખાનું તૈયાર કરાવ્યું. નગરજનો તોપખાનું તૈયાર કરાવ્યાના સમાચાર સાંભળી બહુ ગભરાયા અને તેમણે આખા નગરમાં સખત હડતાલ પાડી બધા નાગરિકો નગરશેઠ ચંપાલાલજીની સાથે ઉદેપુર નગરની ‘સહેલીયાની* વાડીમાં’ આશ્રય ગયા. અને ત્યાં નગરજનોને સંપૂર્ણ શાન્તિ અને પરસ્પર મજબૂત સંગઠન જળવવા વિષે નગરશેઠ સલાહ આપી અને નગર-શેઠની શુભ શિખામણ બધા નગરજનોએ માન્ય રાખી.

એક દિવસ ઉદેપુરમાં એક બળદ મરણ પામ્યો પણ એ મરેલા બળદને ખસેડી જવા માટે કર્મચારીઓએ ઢેલોડોને બોલાવ્યા. પણ ઢેલોડોએ જવાબમાં કહ્યું કે નગરશેઠની આજ્ઞા વિના આવી શકીએ નહિ. કર્મચારીઓ

* ઉદેપુરમાં ‘સહેલીયાની વાડી’ નામનો સુંદર બાગ છે. ઉદેપુરની પ્રાકૃતિક સૌમ્યતા અને રમ્યતા જગપ્રસિદ્ધ છે. આ બાગે પણ ત્યાંની સુંદરતામાં ઘણા વધારો કર્યો છે. પહેલાં ત્યાં મહારાણીઓ પોતાની સખીઓ—સહેલીઓ સાથે વાયુસેવન કરવા જતી. જેથી તે બાગ પણ ‘સાહેલીઓની વાડી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે.

મુંઝવણમાં પડી ગયા. આખરે કર્મચારીઓ નગરશેઠ પાસે જઈ ઢેઢ લોકોને મરેલા બળદને ઉપાડી લઈ જવા માટે આજ્ઞા દેવા પ્રાર્થના કરી. નગરશેઠ ઉદારચરિત હતા. તેમણે ઢેઢલોકોને મરેલા બળદને ઉપાડી લઈ જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે મરેલા બળદ શહેરમાંથી ખસેડવામાં આવ્યો. નગરશેઠે નગરજનો ઉપર પોતાના વ્યક્તિત્વનો ખૂબ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. નગરજનોમાં પણ ખૂબ સંગઠન હતું. એજન્ટ-સાહેબ જેમ પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યા તેમ નગરશેઠ પણ પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યા. કોઈ કોઈને નમતું આપવા તૈયાર નહોતા. એજન્ટ-સાહેબનો દુરાગ્રહ જોઈ નગરશેઠ મોટેગાંવ (ગોગૂન્દા) નામના ગામડામાં ચાલ્યા ગયા. નગરશેઠને પોતાના કાર્યમાં વિશ્વાસ હતો કે પોતે જે કરી રહ્યા છે તે નગરજનોના હિત માટે કરી રહ્યા છે. એજન્ટ-સાહેબે જ્યારે નગરશેઠ ઉદેપુર નગર છોડી ચાલ્યા ગયા છે એમ સાંભળ્યું ત્યારે તેમને લાગ્યું કે નગરશેઠ અને નગરજનો નગર છોડી ચાલ્યા જાય છે ત્યારે તેની પાછળ કશું કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. એજન્ટ-સાહેબે સરદારોદ્વારા નગરશેઠને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને નગર છોડી જવાનું કારણ પૂછ્યું. નગરશેઠે નગરજનોની દુઃખદર્દની કરુણ કથા કહી સંભળાવી અને એજન્ટ-સાહેબે શાન્તચિત્તે નગરશેઠની બધી વાત સાંભળી અને નગરજનોનાં દુઃખદર્દ દૂર કરવાનું વચન આપી નગરશેઠને આશ્વાસન આપ્યું.

શેઠ ચંપાલાલજી અને શેઠ પ્રેમચન્દ્રજી નગરજનોનું ખરા દિલથી હિત ચાહતા હતા. એટલે નગરજનો પણ તેમને પોતાના હિતેચ્છુ પ્રતિનિધિ માનતા હતા. જે સાચા નગરપતિ હોય છે તેઓ પોતાની સુખસગવડને લાત મારી નગરજનોના દુઃખદર્દને પોતાનું દુઃખદર્દ માને છે. જે નગરજનોનાં સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી રહે છે તે જ સાચો નગરપતિ છે. નગરશેઠ ચંપાલાલજી અને નગરશેઠ પ્રેમચન્દ્રજી નગરજનોના સાચા હિતેચ્છુ હતા. અને તેથી જ નગરજનો તેમની

આજ્ઞાને માથે ચકાવતા અને તેમના ઉપાડેલા કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહકાર* આપતા.

નગરસ્થવિરે નગરજનોના હિત માટે સમય અને શક્તિનો કેટલો બધો ભોગ આપવો પડે છે તે આપણે ઉપર જોયું. જે નગરમાં આવા પ્રજાહિતેચ્છુ અને સત્યાગ્રહી નગરસ્થવિરો વસે છે તે નગરમાં અત્યાચાર, અનાચાર, લૂંટફાટ, ચોરી આદિ દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે અને સદાચાર, સ્નેહસહભાવ, સંગઠન આદિ સદ્ગુણોની સૌરભ ચારે બાજુ ફેલાઈ જાય છે.

રાજા કરતાં પણ નગરસ્થવિરનું પદ વધારે મહત્વનું છે. કારણ કે રાજા સત્તાના બળે નગરજનોને પોતાના વશમાં ઝાબવા પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે નગરસ્થવિર પોતાના પ્રેમપ્રભાવથી નગરજનોને પોતાના વશમાં કરે છે. પ્રેમના પ્રભાવ આગળ સત્તાનો હિન્માદ નિરર્થક નીવડે છે. રાજા ગમે તેટલો બળવાન કેમ ન હોય પણ નગરપતિના પ્રેમપ્રભાવ આગળ તેને પણ નમતું આપવું પડે છે. નગરપતિ રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો પ્રતિનિધિ પુરુષ છે. નગરપતિ રાજાનો ગુલામ નથી અને પ્રજાનો આંધળો ભક્ત નથી. પણ એ તો સત્ય અને ન્યાયનો ભક્ત છે. રાજા અન્યાય-અત્યાચાર કરતો હોય તો તેના અન્યાયને રોકવો અને પ્રજા નિષ્કારણ રાજ્યવિદ્રોહ કરતી હોય તો તેને સમજાવી શાન્ત પાડવી એ નગરસ્થવિરનું કાર્ય છે. નગરસ્થવિર રાજા અને પ્રજા પ્રતિ એવો સહભાવ કેળવે છે કે જાણે તે બધાનો 'દાસ' છે અને સાથે સાથે તે બધાનો 'માલિક' પણ છે. આ રીતે નગરપતિ સેવક છે અને સેવ્ય પણ છે.

* પ્રાચીન સમયમાં પણ લોકોમાં સત્યનો આગ્રહ જળવવા માટે કેટલી બધી દૃઢ ભાવના હતી તેમજ તે સત્યાગ્રહને સફળ કરવા માટે કેટલી સહિષ્ણુતા અને શાન્તિ રાખતાં તેનો પૂરેપૂરો પરિચય મળી આવે છે. આજની જગતી પ્રજા માટે એ આદર્શીય દેખાતું છે.

કોઈપણ રાજ્ય કેવલ સત્તાના બળ ઉપર ચાલી શકતું નથી. ગ્રામસ્થવિર અને નગરસ્થવિર રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સ્નેહ-સંબંધ સ્થાપિત કરે છે એટલા જ માટે સાચો નગરસ્થવિર જ નગરમાં સુખશાન્તિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવી શકે છે.

જે નગરમાં પરસ્પર સ્નેહ-સહભાવ અને સહકાર-સહાનુભૂતિ નથી તે નગરનો ઉદ્ધાર થવો બહુ મુશ્કેલ છે. જે નગરજનો ‘આપણે શું કરીએ’ ‘જે કરે તે ભોગવે’ બીજાના કામમાં આપણે વચ્ચે શા માટે પડવું જોઈએ !’ આ પ્રમાણે પરસ્પર ઉપેક્ષાભાવ રાખી કુટુંબીઓને, સગાંસંબંધીઓને, આડોશીપાડોશીઓને તથા પોતાના નગરબંધુઓને સહાયતા કે સહકાર આપતા નથી તે નગરજનો પોતાના હાથે નગરનું પતન કરી રહ્યા છે એમ માનવું જોઈએ.

માનવહૃદય જ એવા પ્રકારનું છે કે તે કોઈનું દુઃખદર્દ જોઈ એકદમ દ્રવિત થઈ જાય છે. આ એક પ્રાકૃતિક ગુણ છે. જે મનુષ્ય એક નગરબંધુને સહકાર કે સહાનુભૂતિ ન આપે તો સમજવું જોઈએ કે તેનું મનુષ્યહૃદય ગૂમ થઈ ગયું છે; મનુષ્યાકારમાં તે પશુ જેવું આચરણ કરી રહ્યો છે.

એક અંધ પુરુષ અંધતાને કારણે ખાડામાં પડી રહ્યો છે. તેની પાસે એક તેજસ્વી આંખોવાળો પુરુષ ઊભો ઊભો આંધળા પુરુષને ખાડામાં પડતો જુએ છે; છતાં ‘એ અંધપુરુષ જીવે કે મરે’ તેથી આપણે શું’ એમ કહી તેની ઉપેક્ષા કરે છે અને તે અંધપુરુષને બચાવતો નથી, તો આ બંનેમાં ખરો આંધળો કોણ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ બધાના સુખમાંથી એ જ નીકળશે કે; ‘દેખતો છતાં ઊભો રહેનાર તે આંધળો છે.’

મિત્રો ! આપણે બધા મનુષ્યો છીએ. વિવેકબુદ્ધિને ધારણ કરનાર મનુષ્યમાં આટલી બધી નિર્દયતા ક્યાંથી આવી ગઈ કે એક

અંધપુરુષ ખાડામાં પડી રહ્યો છે અને આપણે સનેત્ર હોવા છતાં તેને બચાવતા નથી. વાસ્તવમાં આપણામાં મનુષ્યતાનો ગુણ રહેવા પામ્યો નથી. ‘આપણે શું’ આવો ઉપેક્ષાભાવ સાચા મનુષ્યના હૃદયમાં પેદા જ થઈ શકે નહિ. પરસ્પર સહકાર આપવો, એક બીજાને મદદ કરવી એ પ્રત્યેક નાગરિકાનું કર્તવ્ય છે. જે મનુષ્ય, જે ગામ કે નગરમાં રહે છે તે ગામ કે નગરની સુખદુઃખની ચિન્તા કરતો નથી પણ ‘આપણે શું’ એમ કહી પોતાના સ્વાર્થમાં મશગૂલ રહી આપ્તા ગામ કે નગર પ્રતિ ઉપેક્ષા રાખે છે તે મનુષ્યને ગામ કે નગરમાં રહેવાનો પણ અધિકાર નથી.

જે બુદ્ધિમાન નાગરિકો હોય છે તે સારી રીતે સમજે છે કે જે આપત્તિ-વિપત્તિઓ આ વખતે મારા નગરબંધુઓ ઉપર આવી પડી છે તે જ આપત્તિઓ મારી ઉપર ભવિષ્યમાં કદાચ આવી પડશે. ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું રહેલું છે તે કાણ જાણે છે? એટલા માટે પહેલાંથી જ ચેતી જવું વધારે શ્રેયસ્કર છે. કહ્યું પણ છે કે ‘ચેતતો નર સદા સુખી.’ આ પ્રમાણે વિચારી બુદ્ધિમાન નાગરિક આપત્તિમાં આવી પડેલા નગરબંધુઓને પોતાથી અનતી સહાય કરે છે અને એક નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજ બજાવે છે. વાસ્તવમાં સાવધાન પુરુષ હમેશાં સુખી જ રહે છે.

મારા નગરમાં કાણ દુઃખી છે, કાણ ગરીબ છે, કાણ બીમાર છે, એમ જે દિનરાત નગરના સુખદુઃખની ચિન્તા કરે છે અને નગરોદ્ધાર કરવા માટે જે સતત પ્રયત્ન કરે છે તે જ નગરપતિ તરીકેનું મહામૂલ્ય બિરુદ મેળવી શકે છે અને તેને દીપાવી શકે છે. નગરપતિ બનવું સરલ છે પણ એ પદને પોતાના આત્મભોગદ્વારા દીપાવવું મુશ્કેલ છે. આ જ કારણ છે કે વર્તમાન સમયમાં અનેક મનુષ્યો પોતાને નગરશેઠ તરીકે ઓળખાવે છે પણ જ્યારે નગરપતિ તરીકેની ફરજ માથે આવી પડે છે ત્યારે ખોટાં બહાનાં કાઢી છટકી

જાય છે અને એ રીતે પોતાના સ્વાર્થીપણાનો અને કૃતમીપણાનો પરિચય આપે છે.

જે મનુષ્ય સાચો સ્વાર્થીત્યાગી હોય છે અને નગરના ઉદ્ધાર માટે તન, મન અને ધનનું સહર્ષ સમર્પણ કરી શકે છે તે જ મનુષ્ય સ્થવિરપદનો અધિકારી બની શકે છે. જે મનુષ્ય કીર્તિલોભી છે, સ્વાર્થ અને બાહ્યાડંબરદ્વારા નગરજનોને ભરમાવી તેમને ઠગે છે તે મનુષ્ય એક નાગરિક તરીકે પણ નગરમાં રહેવાનો અધિકારી નથી, તો તે નગરસ્થવિરપદનો અધિકારી બની જ કેમ શકે? સાચો નગર-સ્થવિર કેવો હોવો જોઈએ? તે નીચેના શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાન્તથી સમજી શકાશે:—

ઉપાસકદશાંગ નામના સૂત્રમાં એક સાચા નગરસ્થવિરનો અધિકાર આવે છે. એ નગરસ્થવિરનું નામ આનંદ ગાથાપતિ હેતું. શાસ્ત્રના શબ્દોમાં એ નગરસ્થવિર આનંદ ગાથાપતિના ગુણોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—

“ તે આનંદ* ગૃહસ્થપતિ મોટા મોટા રાજાઓથી લઈ સામાન્ય સાર્થવાહોના મહત્વના કાર્યોમાં, કારણોમાં, સલાહ કરવામાં, મન્ત્રણા કરવામાં તથા કુટુંબના ઘણા ગુપ્ત કાર્યો વિષે, ઘણા રહસ્યપૂર્ણ કાર્યો વિષે, નિશ્ચિત કાર્યો વિષે તથા વ્યાવહારિક કાર્યો વિષે વિચાર-વિનિમય કરવામાં એકવાર પૂછવાત્રાયક તેમજ વારંવાર પૂછવાલાયક

* સે જં આનંદે ગાહાવર્હં બહૂળં રાઈસર જાવ
સત્યવાહાળં બહૂસુ કજ્જેસુ ય કરણેસુ ય મન્તેસુ ય
કુહુમ્બેસુ ય ગુજ્જેસુ ય રહસ્સેસુ ય નિચ્છણેસુ ય
વવહારેસુ ય આપુચ્છણિજ્જે પહિપુચ્છણિજ્જે સયસ્સાવિ ય
જં કુહુમ્બસ્સ મેઢી, પમાણં, આહારે, આલમ્બણં, ચક્ખુ,
મેઢીભૂણે જાવ સવ્વકજ્જવદ્ધાવણે યાવિ હોત્થા ।

—ઉપાસકદશાંગસૂત્રમ્, પ્રથમાધ્યયનમ્

હતો. તે આનંદ ગાથાપતિ સેંકડો કુટુંબોનો પોષક, આધારભૂત, આલમ્બનભૂત, ચક્ષુભૂત તેમજ ઘાણીમાં જેમ વચલો સ્તંભ મુખ્ય હોય છે તેમ આનંદશ્રાવક નગરની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો. ”

શાસ્ત્રકારોએ આનંદગાથાપતિને જે મેઢીભૂત, પ્રમાણભૂત આધારભૂત, આલમ્બનભૂત, ચક્ષુભૂત આદિ ગુણવિશેષણોથી નવાજેલ છે તે ગુણો ખરેખર એક સાચા નગરપતિને શોભા આપે એવા છે. નગરપતિએ નગરજનોની રક્ષા કેવી કરવી જોઈએ અને તે માટે કેટલા ગુણો કેળવવા જોઈએ એનો આ એક નાદર નમૂનો છે.

આનંદશ્રાવક ‘મેઢીભૂત’ એટલે ઘાણીમાં જેમ વચલો સ્તંભ મુખ્ય હોય છે અર્થાત્ વચલા સ્તંભ વિના ઘાણી ફરી શકતી નથી તેમ આનંદ ગાથાપતિ આખા નગરમાં પ્રધાન પુરુષ હતો. તે નગરજનોને પોતાના કુટુંબીજનો માની પોષતો અને સુખનો સાચો માર્ગ બતાવતો.

આનંદ ગાથાપતિ ‘પ્રમાણભૂત’ હતો એટલે તે પોતાના પ્રામાણિકજીવનથી બીજાને પ્રામાણિક બનાવતો અને અપ્રામાણિક પ્રવૃત્તિથી જીવન કેટલું ખારું બની જાય છે અને પ્રામાણિક પ્રવૃત્તિથી જીવન કેટલું સુખમય બને છે તે નગરજનોને સમજાવતો અને તે રસ્તે જવા સૌ કોઈને પ્રેરણા આપતો. જે પુરુષ પ્રામાણિક હોય છે તે જ પુરુષ બીજાને પ્રામાણિક બનાવી શકે છે. આનંદ ગાથાપતિ ખરેખર આદર્શ પ્રામાણિક પુરુષ હતો.

આનંદ ગાથાપતિ ‘આધારભૂત’ હતો એટલે કે રાજા જેમ નગરનો મુખ્ય આધાર છે; કારણ કે રાજા નગરની રક્ષા કરે છે તેમ આનંદ ગાથાપતિ પણ નગરજનોની રક્ષા કરતો હોવાથી તે આધારભૂત હતો અથવા તે ‘આહારસ્વરૂપ’ હતો એટલે કે આનંદ શ્રાવક ગરીબ

નગરજનોને અન્નદાન આપી નગરઅધુઓની સેવા કરતો હતો. અન્ન જેવી રીતે મનુષ્યના પ્રાણુની રક્ષા કરે છે તેવી જ રીતે આનંદ ગૃહપતિ પણ રાજા તેમજ પ્રજાની રક્ષા કરતો હતો.

આનંદગૃહપતિ ‘આલંબન-સ્વરૂપ’ હતો એટલે કે આંધળા મનુષ્યને માટે લાકડી સહાયરૂપ છે તેમ આનંદ ગૃહપતિ પણ રાજા, પ્રજા તેમજ કુટુંબને આલંબનભૂત હતો.

આનંદ ગૃહપતિ ‘ચક્ષુ-સ્વરૂપ’ હતો એટલે કે ચક્ષુ જેમ સર્વાંગોમાં શ્રેષ્ઠ અંગ છે તેમ આનંદ ગૃહપતિ નગરમાં ચક્ષુભૂત હતો. જેઓને જ્ઞાનચક્ષુ ન હતાં તેમને જ્ઞાનચક્ષુ આપતો. એટલે કે જે નગરજનો ભાનભૂત્યા થઈ ભટક્યા કરતા હતા તેઓને સમગ્રવી સન્માર્ગ ઉપર લાવતો અને તેથી જ તે આખા નગરમાં ‘ચક્ષુસ્વરૂપ’ ગણાતો હતો.

ન્યારે આનંદ ગૃહપતિ પોતાની સત્પ્રવૃત્તિદ્વારા રાજા અને પ્રજાને માટે મેદીભૂત, પ્રમાણભૂત, આધારભૂત, આલંબનભૂત અને ચક્ષુભૂત બન્યો ત્યારે જ તે મોટા મોટા રાજેશ્વરેથી લઈ સાધારણ સાર્થવાહોના અનેક કાર્યોમાં, અનેક કારણોમાં, અનેક ગૂઢ વાતોમાં, અનેક રહસ્યપૂર્ણ કામોમાં, નિશ્ચય કરવામાં તથા વ્યાવહારિક કાર્યોમાં એકવાર પૂછવા યોગ્ય હતો એટલું જ નહિ પણ વારંવાર પૂછવાયોગ્ય બન્યો હતો. આ ઉપરથી આનંદ ગૃહપતિએ એક નગરપતિ તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે કેટલાં બધાં ગુણોને કેળવ્યાં હતાં !

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે ‘આનંદ ગૃહપતિએ ચૌદ વર્ષ સુધી શ્રાવક-વ્રત પાળ્યું અને આ જ વ્યવહારોનું બરાબર પાલન કર્યું. ન્યારે આનંદ ગૃહપતિનું શરીર નિર્બળ થયું અને નગરપતિ તરીકેની ફરજો બરાબર બજાવી શકે એવી શરીરસ્થિતિ ન લાગી ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રોને બોલાવીને નગરજનો સમક્ષ પોતાનું નગરપતિનું પદ સોંપ્યું અને નગરપતિ તરીકેનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવવા માટે પુત્રોને શુભ શીખામણ

આપી અને નગરજનોને નિવેદન કર્યું કે આજ સુધી તમે મારી નગરકાર્ય વિષે જે સલાહ લેતા હતા તે હવે મારા આ પુત્રોને પૂછશો.’ આ પ્રમાણે નગરનાં બધાં વ્યવહારો છોડીને આનંદ ગૃહપતિ જીવન-શુદ્ધિ માટે આત્મધ્યાનમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યો અને આત્મકલ્યાણ કરવા લાગ્યો.

જ્યારે આનંદગૃહપતિ જેવા સાચા નગરસ્થવિરો હોય છે ત્યારે નગરનો ઉદ્ધાર થયા વગર રહેતો નથી.

નગર, ગ્રામ કરતાં સાધારણુરોતે મોટું હોય છે એટલે એક નગર-સ્થવિરથી નગરોદ્ધારનું કામ ખરાબર થઈ શકતું નથી. નગરસ્થવિરના બીજા સહાયકો હોય તો નગરોદ્ધાર સારી રીતે થઈ શકે છે. એટલા માટે નગરના પ્રત્યેક વિભાગમાં જુદા જુદા નગરવ્યવસ્થાપકો હોવા જોઈએ. આ બધા નગરવ્યવસ્થાપકો પરસ્પર સહયોગ સાધીને નગરનાં મોટાં મોટાં દુષ્કર કાર્યો પણ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકે છે. વર્તમાન સમયમાં પણ નગરોમાં સ્થવિર અર્થાત્ મેયર કે મ્યુનીસીપલ કમીશ્નર રહે છે પણ સાંભળવા પ્રમાણે તેઓ નગરનિવાસીઓને જોઈએ તેટલો લાભ પહોંચાડતા નથી. મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ આદિ મોટાં નગરોમાં દૃષ્ટિપાત કરવાથી ત્યાં અનેક પ્રકારનાં અત્યાચાર-અનાચાર, ચોરી-વ્યભિચાર આદિ નીચ પ્રવૃત્તિ સેવાતી જેવામાં આવે છે અને તેથી નગરજનોને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહેવાં પડે છે તેમ છતાં વર્તમાન નગરસ્થવિરોદ્ધાર આ નીચ પ્રવૃત્તિને સદંતર બંધ કરવાનો કાર્થ પ્રકારનો ઉચિત પ્રબંધ કરવામાં આવતો નથી. શહેરની સુખાકારી વધારવા માટે જોઈએ તેટલી સ્વચ્છતા ઉપર પણ ખાસ ધ્યાન દેવામાં આવતું નથી જેના પરિણામે નગરોમાં મેલેરીયા, પ્લેગ આદિ અસાધ્ય અને ભયંકર રોગો ફાટી નીકળે છે.

વર્તમાન નગરસ્થવિરો કેવળ નગરપતિનું પદ સાચવી રાખવા માટે પ્રયત્ન કરે છે પણ નગરજનોનું કલ્યાણ કેમ થાય તે વિષે બહુજ

ઓછો પ્રયત્ન સેવવામાં આવે છે. આ જ કારણને લીધે અત્યારે નગર-ધર્મનો પ્રાયઃ લોપ થઈ રહ્યો છે.

નગરનાયકોની જવાબદારી ગ્રામનાયકો કરતાં વધારે રહે છે. કારણ કે નગર એ રાષ્ટ્રદેહનું મસ્તિષ્ક છે. જ્યારે ગામ એ તેના હાથ-પગ છે. મસ્તિષ્કની અસર શરીર તેમજ મગજ ઉપર પડ્યા વિના ન રહે.

કોઈપણ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રન્થમાં ‘સંથાગાર’ જેને આપણે Townhall—ટાઉનહોલ કહીએ છીએ ત્યાં મળતી સંઘની સભાઓ, સ્વતંત્રપણે—નિર્ભયપણે અને સંયમ તથા વિવેકભરી રીતે ચાલતી ચર્ચાઓ અને નાગરિકોનો ઉલ્લાસ શાન્તિથી અવલોકો તે તમને સંપૂર્ણ ખાતરી થયા વિના નહિ રહે કે જેને જૈનયુગ કહેવામાં આવે છે તે વખતે નગરધર્મ તેની છેલ્લી કક્ષાએ પહોંચેલો હતો. પ્રાચીન સાહિત્યમાં છૂટાછવાયાં પુષ્કળ ઉદાહરણો એ સંબંધે મળી આવે છે.

ધર્મ કે આત્મહિત અર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ તો આપણા ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર છે, પણ તે સાથે નાગરિક તરીકેની ફરજો બજાવવા જતાં આપણા પૂર્વજોએ જે બલિદાન ધર્યાં છે તે તો કોઈપણ સ્વતંત્ર દેશના ગૌરવ સાથે સાભિમાન સ્પર્ધા કરી શકે એવાં છે. આ ગ્રામ-નગર-ધર્મ ક્યારથી શિથિલ થવા લાગ્યો અને આખરે ભુલાતો ભુલાતો માત્ર શાસ્ત્ર-સાહિત્યના પાનાને જ શોભાવી રહ્યો તે આપણે નથી જાણતા પણ સાચો નગરધર્મ શું છે અને નગરધર્મની રક્ષા માટે નગરનાયક કેટલો આત્મભોગ આપવો પડે છે તેનો ખુલાસો નીચેનો ઐતિહાસિક ઉદાહરણ સ્પષ્ટ કરશે:—

“વૈશાલી નગરીમાં મહાનામન નામનો એક નગરનાયક હતો. તે રાજા અને પ્રજા બન્નેનો પ્રિય હતો. તે રાજા અને પ્રજા બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમસંબંધ જાળવી રાખવા હમેશાં પ્રયત્ન કર્યો કરતો. મહાનામનના મૃત્યુ નીચે વૈશાલીનગરીની પ્રજા આનંદપૂર્વક રહેતી

હતી. મહાનામનની કાર્યપ્રણાલીથી સૌ કોઈ સંતુષ્ટ હતા. મહાનામન પણ નગરનાયકની જવાબદારી બરાબર સમજતો હતો. તેને પોતાનો નગરધર્મ પ્રાણુથી પણ વિશેષ પ્રિય હતો. નગરધર્મની રક્ષામાં પોતાની અને પ્રજાની રક્ષા માનતો અને નગરધર્મના નાશમાં પોતાનો નાશ સમજતો હતો. એકદિવસ નગરધર્મ પ્રત્યે તેનો કેવો પ્રેમભાવ છે તેની કસોટીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તેનો કસોટીનો પ્રસંગ એ હતો કે:—

એક વખતે દુશ્મનો મહાનામનના નગર ઉપર ચડી આવ્યા. નગરમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો ઉપર પણ ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો હતો, તે વખતે મહાનામન વૃદ્ધ હતો, તેનું હાડપિંજર વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ખળભળી ગયું હતું. પૂરું પાંચ ડગલાં પણ ચાલવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી, એવો વૃદ્ધ નગરસ્થવિર મહાનામન પોતાના જીવનની છેલ્લી ફરજ બજાવવા બહાર પડે છે અને ધીમે ધીમે ચાલીને દુશ્મનોની વચ્ચે આવે છે અને તેમને કરગરીને કહે છે કે:— ‘દગાથી પણ તમે આખરે ક્ષમ્યા છો. નગર લૂંટવું હોય તો તમે સ્વતંત્ર છો; પરંતુ આ નગરના એકપણ સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ ઉપર અત્યાચાર—અનાચાર ન થાય એની વ્યવસ્થા કરો.’ દુશ્મન રાજા આ વાતને કબુલ નથી કરતો. મહાનામન નગરની રક્ષા માટે ફરીફરીને ઊકળતા હૃદયે પોતાના નગરબંધુઓને બચાવવા વિનવે છે. દગાબાજ દુશ્મન એક શરતે મહાનામનની માગણી કબુલવા તૈયાર થાય છે. તે કહે છે કે:— ‘તમે મારી માતાના પાઠક છો. તમારો એટલો અધિકાર સ્વીકારું છું. તમે તમારા કુટુંબ સાથે સહીસલામત છો. તમારો વાળ વાંકો નહિ થાય.”

મહાનામન પોતે એકલો સહીસલામત રહેવા માગતો ન હતો. તે તો પોતાની નગરસ્થવિર તરીકેની ફરજ બજાવવા ચાહતો હતો. નગરનાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો રીખાતા હોય તે વખતે પોતાના એકલા કુટુંબને બચાવવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. પ્રાણ કરતાં પણ અધિક

પ્રિય એવો નગરધર્મ તેના અંતરમાં સંક્ષોભ મચાવી રહ્યો હતો. શ્વેતરાજને તેણે ખૂબ સમજાવ્યો, વિનવ્યો. આખરે રાજાએ એ માર્ગ કાઢ્યો કે:-

“ હે ! મહાનામન ! આટલી છૂટ આપવા તૈયાર છું. તમે પાણીમાં ડૂબકી મારો અને જેટલા નાગરિકો જેટલી સંપત્તિ લઈને નાસી છૂટવા માગે તેટલા નાગરિકો તેમ કરી શક. ”

રાજાની આ કડક શરત મહાનામન એક નગરસ્થવિર તરીકે સ્વીકારે છે.

મહાનામન વૃદ્ધદેહે-અશક્ત શરીરે નદીના પાણીમાં ઊતર્યો, ડૂબકી મારી અને તળીએ રહેલા એક વૃક્ષના મૂળ સાથે એટલો સંબંધ વળગી રહ્યો કે કલાકના કલાક સુધી તે બહાર ન આવ્યો. નગરનાં સ્ત્રીપુરુષોને એટલો વખત અભયદાન મળ્યું. તપાસ કરતાં આખરે મહાનામનનું અચેતન શરીર નદીના તળીયેથી મળી આવ્યું. પ્રાણ ઊડી ગયા હતા, માત્ર ખોખું પડી રહ્યું હતું. વૃક્ષના મૂળ સાથે તેના હાથપગ નાગપાશની જેમ વીંટળાઈ રહ્યા હતા. નગરને બચાવવા માટે મહાનામને પોતાનો નશ્વર દેહ તજી દીધો હતો.

જેનયુગના નગરધર્મ વિષે બીજો કોઈ ઉલ્લેખ મળે या ન મળે પણ મહાનામનનું જીવન નગરધર્મ ઉપર એક જીવંત ભાષ્યસ્વરૂપ છે એમ કોણ નહીં કહે ? જ્યાં ગ્રામધર્મ અને નગરધર્મનું આ રીતે પાલન થતું હોય ત્યાં ગ્રામ તથા નગરોની સમૃદ્ધિ અને સ્વતંત્રતા દેવદુર્લભ દ્રશ્ય જેવી અને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

અહીં એટલું સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે કે આ ધર્મોને કોઈએ પારલૌકિક અર્થમાં નથી પ્રરૂપ્યા. તે લૌકિક ધર્મો હતા અને લૌકિક સુખ તથા કલ્યાણ અર્થે જ તેનો ઉપયોગ થતો હતો. છતાં એટલું તો સૌએ મુક્તાકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે જ્યાં ગ્રામધર્મનો, નગરધર્મનો, રાષ્ટ્રધર્મનો, કુળધર્મનો, ગણધર્મનો તથા સંઘધર્મનો નાશ થાય છે

ત્યાં સૂત્રધર્મ અને ચારિત્રધર્મ જોખમમાં આવી પડે છે અને આ વાત તો સામાન્યબુદ્ધિથી પણ સમજાય એવી છે.

આજે જે એમ કહેવાય છે કે ‘સાચો જૈન નગર, ગ્રામ કે રાષ્ટ્રના વાતાવરણથી છેક નિર્લેપ રહે, ધર્મ સિવાયની ખીજ કાંઈ વસ્તુ તેને મહત્વની ન હોય.’ તેમાં નગરધર્મની નરી અવગણના સિવાય ખીજું શું છે ?

ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ એ આપણા ઐતિહાસિક ભંડારની એક અમૂલ્ય ધર્મસંપત્તિ છે. અને તેનું આજના જેવા અણીના અવસરે પ્રદર્શન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

આનંદ ગાથાપતિ અને મહાનામન ગાથાપતિ એ નગરનાયકો કેવા હોવા જોઈ એ તેના આદર્શ દૃષ્ટાન્તો છે. નગરનાયકોના નગરોદ્ધારના આદર્શને નાગરિકો અનુસરતા થઈ જાય તો નાગરિકતા જે માનવ-જીવનને વિકસિત કરવાનો એક મહાગુણ છે, તે ગુણ પ્રગટયા વિના ન રહે. નાગરિકતા એ આપણી ધર્મસંસ્કૃતિને પોષે છે. નગરધર્મના પાલનદ્વારા ધર્મસંસ્કૃતિને ઉત્તત બનાવવી જોઈ એ એ પ્રત્યેક નાગરિકોનું પરમ કર્તવ્ય છે.

જ્યારે નગરધર્મની મહત્તા સમજી, નાગરિકતાનો ગુણ આપણા જીવનમાં પ્રગટાવીશું ત્યારે ગ્રામોદ્ધાર, નગરોદ્ધાર અને રાષ્ટ્રોદ્ધારની સાથે સાથે જૈનધર્મનો પણ ઉદ્ધાર થશે, અને જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર થવાથી વિશ્વશાન્તિનો પણ ઉદય થશે એમાં શંકા નથી.

(૩)

રાષ્ટ્રસ્થવિર-રાષ્ટ્રપતિ

[રક્ષ-થેરા]

જે વ્યક્તિ પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતાનો પ્રાણ પણ રાષ્ટ્રના ચરણે ધરી દે છે તે જ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ લઈ રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરી શકે છે.

ગ્રામ અને નગરના ઉદ્ધારમાં રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર અને તેના નાશમાં રાષ્ટ્રનો નાશ રહેલો છે; કારણ કે ગ્રામ અને નગરના આધાર ઉપર રાષ્ટ્રનો આધાર રહેલો છે. જો ગ્રામ અને નગર સમૃદ્ધ થાય તો રાષ્ટ્ર પણ સમૃદ્ધ અને એમાં જરાપણ શંકા નથી. ગ્રામ અને નગરના ઉદ્ધાર અને નાશનું કામ ગ્રામનાયક અને નગરનાયકના હાથમાં રહેલું છે. જો ગ્રામનાયક અને નગરનાયક શુદ્ધિમાન, શક્તિશાળી અને પ્રભાવશાળી હોય અને પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ ગ્રામોદ્ધાર અને નગરોદ્ધારમાં કરે તો રાષ્ટ્રપતિનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું જ વિસ્તીર્ણ હોવા છતાં સુગમ અને પ્રશસ્ત બની જાય છે. કારણ કે જ્યારે રાષ્ટ્રપતિને ગ્રામનાયક અને નગરનાયકનો સુંદર સહકાર મળે છે ત્યારે રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કઠીન કામ પણ સરલ બની જાય છે.

અનેક ગ્રામોના સંબંધથી નગર અને અનેક નગરોના સમૂહથી એક પ્રાન્ત બને છે. આ પ્રાન્તોમાં ભલે વેશભૂષા, ખોલચાલ, ખાનપાન, રીતરિવાજ વગેરેની ભિન્નતા હોવા છતાં પણ બધા એક

રાષ્ટ્રધર્મના સંબંધથી બંધાયેલા છે અને બધા રાષ્ટ્રના એક ધર્મ-ધ્વજની છત્રછાયા નીચે આવી વસેલા છે એ રાષ્ટ્રધર્મનું ભાન રાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિને હોવું જોઈએ. જનસમાજમાં એક રાષ્ટ્ર-ધર્મની ભાવના પેદા કરવાનું અને રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષાર્થે આત્મસમર્પણની શક્તિ કેળવવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ કામ રાષ્ટ્રસ્થવિરનું છે. અને રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરવામાં તે જ રાષ્ટ્રપતિ સફલ નીવડે છે કે ને રાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પોતાના ત્યાગદ્વારા રાષ્ટ્રભાવના પેદા કરે છે, રાષ્ટ્રધર્મની મર્યાદાનું પોતે પાલન કરે છે અને બીજા પાસે કરાવે છે અને ને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે તન, મન-ધનની પરવા કર્યા વિના રાષ્ટ્રધર્મના ઉદ્ધાર અને પ્રચાર કરવામાં હમેશાં સંલગ્ન રહે છે; તેને શાસ્ત્રકારો ‘રાષ્ટ્રસ્થવિર’ શબ્દથી સંબોધે છે. આપણે વ્યવહારભાષામાં તેમને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

રાષ્ટ્રસ્થવિર આખા રાષ્ટ્રનો એકમાત્ર પ્રતિનિધિ છે, રાષ્ટ્રદેહનો તે હૃદય-સત્રાટ છે, રાષ્ટ્રનો સાચો સેવક અને રાષ્ટ્રનો પાલક છે. રાષ્ટ્રસ્થવિરની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરવી એ રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક સભ્યની ફરજ છે. અને પ્રજાના સુખદુઃખની ચિન્તા કરવી, પ્રજાની સુખ-શાન્તિની રક્ષા અર્થે, દુઃખનિવારણ માટે જેલમાં જવા જેટલી ક્ષમતા ધારણ કરવી અને રાષ્ટ્રની-રક્ષા આગળ પોતાના પ્રાણને પણ તૃણતુલ્ય માનવો એ રાષ્ટ્રસ્થવિરની ફરજ છે. જે પ્રજા રાષ્ટ્રપતિની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરતી નથી અને જ્યાં રાષ્ટ્રપતિ પ્રજાના રાષ્ટ્રધર્મનો અનાદર કરે છે તે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થવાને બદલે અવનતિ થાય છે. એટલા માટે રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કામ રાષ્ટ્રસ્થવિર અને રાષ્ટ્રપ્રજા ઉપર રહેલું છે. જે રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રપતિ અને રાષ્ટ્રપ્રજાનો પારસ્પરિક પ્રેમસંબંધ છે તે રાષ્ટ્ર ઉન્નતિના પથે પ્રસ્થાન કરી રહ્યો છે એમ સમજવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રપતિ કેવો હોવો જોઈએ અને તેમનું શું કર્તવ્ય છે એ વિષે કોઈ પ્રાચીન ઉદાહરણ ન હેતાં ભારતહૃદયના સત્રાટ મહાત્મા ગાંધીજીનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ લઈશું.

આજે ગાંધીજીના જીવનચરિત્રથી આખી દુનિયા સમજી શકી છે કે રાષ્ટ્રસ્થવિર કેવા હોવા જોઈએ ? ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર અવલોકવાથી માલુમ પડે છે કે રાષ્ટ્રસ્થવિરે રાષ્ટ્રોદ્ધાર માટે કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે !

રાષ્ટ્રસ્થવિરે રાષ્ટ્રના પહેરવેશ, ખાનપાન, રીતરિવાજ આદિનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખવું પડે છે. તે સ્વદેશના વાતાવરણ પ્રમાણે ખાનપાન, રીતરિવાજ રાખે છે પણ પરદેશના ખાનપાન, ચમકીલા પહેરવેશ અને રીતરિવાજ તરફ લોભાઈ જતા નથી. આજ ભારતના કેટલાક લોકોએ રાષ્ટ્રધર્મની પરવા ન કરતાં એવી રીતિનીતિ સ્વીકારી છે કે તેઓ ભારતવાસી છે પણ આચારવિચાર અંગ્રેજ જેવો રાખે છે. તે લોકોને રાષ્ટ્રભાષા કે રાષ્ટ્રના પહેરવેશ અને ખાનપાન પસંદ નથી. તેઓ તો અંગ્રેજોની માફક ટેબલ-ખુરશી ઉપર બેસી ચપ્પુ-ચમચા આદિ સાધનોદ્વારા ખાવાપીવામાં પોતાનું સૌભાગ્ય માને છે. ભલે આ રાષ્ટ્રધર્મથી વિરુદ્ધ આચારવિચાર રાખનારા લોકો પરદેશની રીતિનીતિ પ્રમાણે વર્તવામાં પોતાનું સૌભાગ્ય માને પણ રાષ્ટ્રને માટે તો તે દુર્ભાગ્યરૂપ કે શ્રાપરૂપ છે.

આ રાષ્ટ્રધર્મથી વિરુદ્ધ રીતિનીતિ રાષ્ટ્રમાં જે ખૂબ ફેલાવા પામી છે તેનું પ્રધાન કારણ રાષ્ટ્રપ્રજાના હૃદયની દુર્બળતા છે. પોતાને સમાજના નેતા માનનારા અનેક સજ્જનો પરદેશ જાય છે અને ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મને ભૂલી જઈ પરદેશી રીતરિવાજને સ્વીકારી પાછા સ્વદેશ પધારે છે. અને અહીં રાષ્ટ્રવિરોધી એ રીતરિવાજોનું પ્રચલન શરૂ કરે છે. પરદેશમાં મનુષ્યને ચારિત્રની રક્ષા માટે કેવી કેવી વિકટ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે એ વાત ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર વાંચવા-વિચારવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે:—

ગાંધીજી જ્યારે પરદેશ જવા લાગ્યા ત્યારે તેમના માતૃશ્રી પોતાનો પુત્ર પરદેશમાં કદાચ માંસમદિરાના સેવનથી બ્રષ્ટ્ર ન થઈ જાય

એ ભયથી, તેમને બેચર સ્વામી નામના કાઠિયાવાડો સાધુમાર્ગો જૈનમુનિ પાસે લઈ ગયા અને કહ્યું કે, ‘મહારાજશ્રી! જે આ પરદેશમાં માંસમદિરા તથા પરસ્ત્રીગમન ન સેવવાની પ્રતિજ્ઞા આપની સમક્ષ લે તો હું પરદેશ જવાની આજ્ઞા આપી શકું છું.’ ગાંધીજીએ એ ત્રણ વાતોની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને વિલાયત ગયા. વિલાયતમાં પ્રતિજ્ઞાથી ચ્યુત કરનારાં અનેક પ્રલોભનો તેમને લલચાવવા લાગ્યાં પણ ગાંધીજી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ અને પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં દઢ હોવાને કારણે ગાંધીજી આજે મહાત્મા બની શક્યા. જે ગાંધીજી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ ન હોત તો એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે ગાંધીજી આજે જે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યા છે તે કક્ષાએ તે અવસ્થામાં ત્યારે પહોંચ્યા હોત કે નહિ એ એક મહાન પ્રશ્ન છે.

જે વ્યક્તિ પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતાનો પ્રાણ રાષ્ટ્રના ચરણે ધરી દે છે તે જ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ કરી શકે છે. ગાંધીજીએ પોતાના આત્મભોગ અને ત્યાગભાવદ્વારા રાષ્ટ્રનું સુંદર રીતે નેતૃત્વ કરી રાષ્ટ્રસ્થવિર તરીકેનું પોતાનું પદ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે.

કેટલાક ભાઈઓ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ સ્વીકારી અમારું શું બહું કર્યું? જલદું તેમણે તો આખા દેશને ભૂખ ભોગો કર્યો. અમારી પાસેથી લાખો રૂપિયા સ્વરાજ્યના નામે વસુલ કરી અમારું કાંઈ હિત ન સાધ્યું. એટલા માટે તેમને રાષ્ટ્ર-સ્થવિર કેમ કહી શકાય?’

આ પ્રશ્ન કરનારને હું પૂછું છું કે ગાંધીજીએ તમારી પાસેથી જે રૂપિયા વસુલ કર્યા તે રૂપિયાનો તેમણે શેમાં ઉપયોગ કર્યો? શું તેમણે તે રૂપિયાને પોતાના માટે ધર બનાવવામાં કે વેપાર કરવામાં વાપર્યા?

પ્રશ્નકાર:-પોતાના પુત્રને દુકાન કરાવી આપવામાં વાપર્યા ? *
આ વાત પ્રમાણવિનાની અને ગાંધીજીને ખોટીરીતે કલંકિત કરનારી છે. ગાંધીજીની આત્મકથાના વાચન ઉપરથી હું એ વાતને કદાપિ સત્ય માની ન શકું કે તેમણે પોતાના પુત્રને દેશના રૂપિયા આપી દુકાન કરાવી આપી હોય !

પ્રશ્નકાર:-પણ ગાંધીજીના નેતૃત્વથી તો દેશનો વ્યાપાર તો નષ્ટ થઈ રહ્યો છે ને ?

આ પ્રશ્ન ભૂલભરેલો છે. ગાંધીજીએ દેશનો વ્યાપાર નષ્ટ કરવા માટે અત્યારસુધી દેશવિરોધી કોઈ પગલું ભર્યું હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી; ઊલટું એવું સાંભળવામાં આવે છે કે તેઓશ્રી તો દેશના વ્યાપારને વધારવા માટે પોતાથી બનતા દરેક પ્રયત્નો કરે છે. તેમનું તો એવું કહેવું છે કે ‘હમેશાં પોતાના દેશનો માલ ઉપયોગમાં

* મહાત્મા ગાંધીજીના મોટાપુત્ર શ્રી હીરાલાલ ગાંધીએ કલકત્તામાં એક કંપની ખોલી હતી. મહાત્માજીએ તેના કેટલાક વ્યવહારો પસંદ ન હોવાને કારણે પોતાથી તેને પૃથક્ કરેલ. ઉપર્યુક્ત કંપની થોડી પોતાની વ્યક્તિગત સંપત્તિ અને ભાગીદારોના બળ ઉપર ચાલતી હતી. કંપનીની વ્યવસ્થા બરાબર ન હોવાને કારણે ભાગીદારોને અસંતોષ રહ્યા કરતો. ‘ગાંધી’ શબ્દથી દોરવાઈ જઈ કોઈ નુકસાનમાં ન ઊતરે એ માટે મહાત્માજીએ ‘નવલવન’ પત્રમાં એક ટિપ્પણી લખી લોકોને સાવધાન કર્યા હતા કે ઉક્ત કંપની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, તેમ તેમાં કોઈ પ્રકારનો મારો હાથ નથી. જો કોઈ કેવળ ‘ગાંધી’ નામ જોઈ એમાં રૂપિયા આપશે તો તેમના રૂપિયા માટે હું કોઈપણ રીતે જવાબદાર નથી. આવી અવસ્થામાં જો કોઈ સંજ્ઞન મહાત્માજીને દોષી કહેતા હોય તો તેમની ગંભીર ભૂલ છે. જે વ્યક્તિએ દેશોદ્ધાર માટે ‘આત્મકથા’ ના વિરોધાધિકારની કીંમતના એક લાખ રૂપિયા પણ ચરખાસંધને દાનમાં આપેલ છે અને જેની પાસે વિપુલ ધનરાશિ હમેશાં પોતાના હાથમાં રહેવા છતાં જે અલ્પ માસિકગ્રંથમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે એવા સ્વાર્થાત્યાગી મહાત્માજીના માથે આવું લાંછન લગાવવું-ઘોર કૃતદ્વંદ્વ છે.

લેવો નોઈએ, એમાં જ રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ રહેલું છે. આપણા દેશનો કાચો માલ વિદેશ મોકલી ત્યાં કાચા માલમાંથી તૈયાર કરેલો પાકા માલ વધારે રૂપિયા આપી મંગાવવો તેનો અર્થ એ થયો કે પોતાની એક રૂપિયાની કીંમતવાળી ચીજ વિદેશને વેચી તેની જ પાસેથી તે જ તૈયાર કરેલી ચીજ વધારે રૂપિયા આપી ખરીદવી. જેમકે એક રૂપિયાનું બે શેરના ભાવે રૂ. અઢીથી પરદેશ મોકલીએ અને પરદેશમાં તે જ રૂમાંથી ચરબી લગાવી વસ્ત્ર તૈયાર કરી પરદેશીઓ ભારતવર્ષમાં દશ રૂપિયે વેચે છે. આનું દુષ્પરિણામ એ આવ્યું કે એક રૂપિયાની ચીજ આપણે પરદેશીઓને વેચીએ છીએ અને પછી એ જ ચીજ આપણે દશ રૂપિયામાં ખરીદીએ છીએ. આથી વ્યાપારિક દૃષ્ટિએ ભારતીયોને આર્થિક હાનિ તો પહોંચે જ છે પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ અતિ હાનિકારક છે.

સ્વદેશ એટલે આપણો દેશ. આપણા દેશમાં બનેલી ચીજ તે સ્વદેશી. કાણ એવો દેશદ્રોહી મનુષ્ય હશે કે જે પોતાના દેશમાં બનેલી ચીજને ચાહતો ન હોય ! સ્વદેશી ચીજનો ઉપયોગ કરવો એ પ્રત્યેક દેશપ્રેમીઓની પવિત્ર ફરજ છે. દેશવાસીઓ સ્વદેશી વસ્તુનો જ ઉપયોગ કરતાં જે દિવસે શીખશે તે દિવસથી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર થવો શક્ય થશે.

જો કાઈ પોતે પોતાની માતાનું અપમાન કરે તો બીજા લોકો અપમાન કરતા શા માટે અચકાય ? ન્યારે ભારતદેશના જ લોકો સ્વદેશી વસ્તુઓનો તિરસ્કાર કરી અને પરદેશી વસ્તુઓને અપનાવી, ભારતમાતાનું જ અપમાન કરે છે તો પરદેશીઓ ભારતમાતાનું અપમાન કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પરદેશીઓમાં ભલે ગમે એટલા અવગુણો હોય પણ તે લોકોમાં સ્વદેશપ્રેમનો જે સરસ ગુણ રહેલો છે તે ગુણને પ્રત્યેક ભારતીયે પોતાના જીવનમાં ઊતારવો નોઈએ. સ્વદેશપ્રેમ એ રાષ્ટ્રમૃતિનું

ચિન્હ છે. જે દેશમાં સ્વદેશપ્રેમ નથી તે દેશ જીવિત નહિ પણ મરેલો સમજવો જોઈએ. રાષ્ટ્રનું હિત સાધવું હોય તો સ્વદેશી વસ્તુને વહેલીતકે અપનાવવી જોઈએ, એમાં જ રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ રહેલું છે.

જો વિદેશી માલનો વિક્રય બંધ થઈ જાય અને સ્વદેશી માલ વાપરવાનો પ્રચાર થઈ જાય તો રાષ્ટ્રના કરોડો ગરીબોને કે જેમને પહેરવાને પૂરતાં વસ્ત્ર અને ખાવાને પૂરતું અન્ન પણ મળતું નથી, તેમને અન્ન અને વસ્ત્ર મળે અને એ રીતે વિદેશી વસ્તુને બદલે સ્વદેશી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાથી કરોડો ભારતીયોને સુખશાન્તિ મળે એવું રાષ્ટ્રરથવિરોનું કથન છે.

વિદેશી વસ્તુઓનો વિક્રય બંધ કરવાથી અને સ્વદેશી વસ્તુનો પ્રચાર કરવાથી બંડલના બંડલ અને ગાંસડીની ગાંસડી વિદેશી માલ મંગાવનારા કેટલાક વ્યાપારીઓને આર્થિક ક્ષતિ પહોંચવાનો સંભવ છે પણ વિચારશીલ રાષ્ટ્રનાયકોનું કહેવું છે કે એક સાથે બધાને લાભ થાય અને કોઈને હાનિ ન જ પહોંચે એ બંને વિરોધી વાતો રાષ્ટ્રધર્મમાં અશક્ય છે. વધારેમાં વધારે મનુષ્યોને લાભ પહોંચે એ જ રાષ્ટ્રધર્મમાં શક્ય છે. રાષ્ટ્રનેતાઓના આ કથન ઉપર વિચાર કરવાથી આ વાત બુદ્ધિગમ્ય અને ઠીક જણાય છે; કારણકે રાષ્ટ્રધર્મ વિષે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જે ધર્મ રાષ્ટ્રના અધિક મનુષ્યોને લાભ પહોંચાડે તે જ રાષ્ટ્રધર્મ છે. આવી સ્થિતિમાં એ કેવીરીતે બની શકે કે કેવળ થોડાક વિદેશી માલને મંગાવનારા વ્યાપારીઓના કલ્યાણ માટે કરોડો લોકોનું અકલ્યાણ કરવામાં આવે ? વિદેશી માલનો વ્યાપાર કરનારાઓએ સ્વયં વિચારી લેવું જોઈએ કે, ‘અમે અમારા થોડા વ્યક્તિગત લાભ માટે કરોડોનું સુખ કેમ હુંટી શકીએ ? બીજાના અન્ન-વસ્ત્ર ઉપર કેમ તરાપ મારી શકીએ ?’ વ્યાપારીઓએ પણ પોતાના બીજા ભાઈઓ માટે પણ પોતાનો સ્વાર્થ છોડવો જોઈએ અને ગરીબ ભાઈઓના દુઃખમાં સાથ આપવો

જોઈએ. રાષ્ટ્રધર્મને-ભૂલી જઈ, જે કેવળ પોતાના સ્વાર્થને સાધવા માટે ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રહિતચિંતક અને રાષ્ટ્રસેવક ઉપર ખોટા અને અનુચિત આક્ષેપો કરે છે તે ખરેખર બહુ જ ખરાબ છે. હા, કોઈને ગાંધીજી સાથે બીજી કોઈ વાતોમાં મતભેદ હોઈ શકે છે પણ રાષ્ટ્ર-ધર્મની દૃષ્ટિએ તેમનો રાષ્ટ્રસેવાનો આદર્શ ન માનવો અને બિહતું એ આદર્શને અવગણવો એમાં બુદ્ધિમત્તા નથી, તેમ સ્વદેશભાવના પણ નથી.

સાંભળવામાં આવે છે કે, પહેલાં આજ ભારતવર્ષમાં એક રૂપિયાના છ મણુ ચોખા મળતાં અને એક રૂપિયાનું ત્રીસ શેર ઘી મળતું તો તે સમયે કપડાંનો ભાવ કેવો હશે ? ખૂબ સસ્તો. ખરેખર પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષ ધનસંપત્તિથી ખૂબ જ સંપન્ન હતો.

હા, ભલે તે વખતે ભારતવર્ષમાં રૂપિયાનો ખન-ખન અવાજ આજની માફક સંભળાતો ન હોય પણ દેશ ત્યારે ધનસંપન્ન અને ધાન્યસંપન્ન હતો. આજની માફક ત્યારે ખાવાનાં ફાફાં મારવાં ન પડતાં. અત્યારે રાષ્ટ્ર શ્રીસંપન્ન નથી તેમ ધાન્યસંપન્ન પણ નથી. ભારતવાસીઓ પોતાના હાથે ભારતના કલ્પવૃક્ષને વિદેશી માલની કુહાડીથી ઉખેડી નાંખ્યું છે. કલ્પવૃક્ષનાં મીઠાં ફળ આપણે ચાખવા હોય તો આપણે સર્વપ્રથમ વિદેશી માલની કુહાડીને દૂર ફેંકી દેવી પડશે અને જે હાથે કલ્પવૃક્ષને ઉખેડી નાંખ્યું છે તે જ હાથે કલ્પવૃક્ષને સ્વદેશી માલના જલસિંચનદ્વારા નવપલ્લવિત કરવું પડશે અને ભારતના એ કલ્પવૃક્ષની છત્રછાયા નીચે અનેક શ્રમજીવી પોતાનો જીવનશ્રમ હલકો કરશે.

પૂજ્યશ્રી શ્રીલાલજી મહારાજ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પ્રાયઃ કહેતા હતા કે, ન્યારે અન્ન-વસ્ત્ર સસ્તાં અને સોના ચાંદી મોઘાં હોય તો તે જમાનો પુણ્યનો અને સોના ચાંદી સસ્તા અને અન્ન-વસ્ત્ર મોઘાં હોય તો તે જમાનો દુર્ભાગ્યનો સમજવો જોઈએ. કારણ કે સોનાચાંદીદ્વારા કાંઈ આપણા જીવનની આવશ્યકતા પૂરી થતી

નથી; જ્યારે અન્ન અને વસ્ત્ર તો ખાવા પહેરવાના કામમાં આવે છે. અને તે દ્વારા જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાની પૂર્તિ થાય છે. જે રાષ્ટ્રમાં જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા-અન્નવસ્ત્રની પૂર્તિ-થઈ રહે છે તે રાષ્ટ્ર પ્રગતિના પંથે જઈ રહ્યો છે અને જે રાષ્ટ્રમાં અન્નવસ્ત્રની પૂર્તિ પણ થતી નથી તે દેશ હજી અધોગતિને પંથે જઈ રહ્યો છે એમ સમજવું જોઈએ. રાષ્ટ્રોન્નતિ અને રાષ્ટ્ર અવનતિનું માપ કાઢવાની આ ચાવી છે. આપણે રાષ્ટ્રોન્નતિના દારને ખોલવાની આ ચાવી મેળવી લઈશું ત્યારે ભારતને ઉન્નતિના પંથે લઈ જવાનો રસ્તો શોધી લીધો છે એમ સમજવું જોઈએ. અત્યારે રાષ્ટ્રોન્નતિનું દાર બંધ છે. એ ઉન્નતિના દારને ખોલવા માટે અન્ન અને વસ્ત્રની આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે ચાવીની શોધ કરવી જોઈએ. ગ્રામોદ્ધાર અને નગરોદ્ધાર કરવાથી એ રાષ્ટ્રોદ્ધાર થશે. એમ રાષ્ટ્રનાયકોનું કથન તદ્દન સત્ય જણાય છે; કારણ કે ગ્રામ એ અન્ન અને વસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે અને નગર અન્ન અને વસ્ત્રોની વ્યવસ્થા કરનારું સ્થાન છે. જ્યારે ગ્રામ અને નગર-રાષ્ટ્રદેહના હાથપગ-જ્યારે સાળ્ય થઈ જશે ત્યારે રાષ્ટ્રદેહ ઉન્નત મસ્તકે હરતોફરતો થશે. આપણે એ વાત ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક સમજી લેવી જોઈએ કે રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં આપણા ધર્મનો ઉદ્ધાર રહેલો છે અને રાષ્ટ્રના અધઃપતનમાં આપણું અને ધર્મનું અધઃપતન રહેલું છે. એ વાત બરાબર સમજી લઈ, તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવાથી રાષ્ટ્રનું અવસ્થા હિત થશે. અને સાથે આપણું અને ધર્મનું પણ. પોતાનો અંગત સ્વાર્થ છોડી જો કોઈ રાષ્ટ્રોદ્ધાર વિષે વિચાર કરે તો તેને સ્પષ્ટ જણાશે કે, રાષ્ટ્ર સુખી કેમ થાય અને રાષ્ટ્રને સુખી કરવા માટે પોતાનું શું કર્તવ્ય છે ? નીચેના એક વ્યાવહારિક દૃષ્ટાન્તથી રાષ્ટ્ર પ્રતિ આપણું શું કર્તવ્ય છે તેનું ભાન થશે:—

એક ભક્ત મનુષ્ય ઉપર દેવ પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું કે “હે ! ભક્ત ! તારા ભક્તિભાવથી હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તો

નીચેની બે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક વસ્તુ માંગી લે. તારી ઇચ્છા હોય તો મોટા મોટા આંબા, નારંગી આદિ મધુર ફળવાળા વૃક્ષો વરદાનમાં આપું અથવા તારી ઇચ્છા હોય તો ઘઉં-બાજરીના નાનાં નાનાં છોડવાઓ આપું. તારી ઇચ્છા હોય તે માંગી લે.”

ભક્તે કહ્યું કે “હે દેવ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થયા છો તો વરદાનમાં મને ઘઉં બાજરીનાં નાનાં નાનાં છોડવાઓ આપો. મારે એની જરૂર છે. મારે મધુર ફળવાળા મોટામોટા વૃક્ષોની જરૂર નથી” દેવે આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું કે, — ‘હે! ભક્ત! તું મધુર ફળવાળા વૃક્ષોને છોડી, ઘઉં બાજરીના નાનાં નાનાં છોડવાઓ કેમ માંગે છે?’ બુદ્ધિમાન ભક્તે ઉત્તર આપ્યો કે:— ‘મોટાં મોટાં વૃક્ષોનાં મીઠાં ફળોથી અમીર-ઉમરાવોનું મોજશોખ માટે નાસ્તાનું કામ ચાલી શકે પરંતુ સાધારણ જનસમાજની તેથી કાંઈ ભૂખ મટે નહિ અને ઘઉં બાજરી આદિ નાનાં છોડવાઓથી ગરીબથી લઈ તવંગર સુધી બધાનું ભરણપોષણ થાય છે, અને ઘઉં-બાજરીના સાદા ભોજનથી રાયથી રાંકસુધી બધાની ક્ષુધા મટે છે અને શાન્તિ મળે છે, એટલા માટે મેં થોડા અમીર ઉમરાવોના મોજશોખને માન ન આપતાં સાધારણ જનસમાજનું જેથી કલ્યાણ થાય તે અન્ન વસ્તુની પસંદગી કરી છે.” દેવતા ભક્તની બુદ્ધિમત્તાથી ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને વરદાન આપી સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો.

આ પ્રમાણે જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાનો સ્વાર્થ છોડી બધાની સુખસગવડતા માટે વિચાર કરતો નથી ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રના કલ્યાણની શુભ ભાવના તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ તો સાધારણ જનસમાજના કલ્યાણમાં જ રહેલું છે. તવંગરોને સુખ સગવડતા મળે અને ગરીબો બિચારા મજૂરીની ધાણીમાં પીસાયા કરે એ વાતનો રાષ્ટ્રધર્મ વિરોધ કરે છે. રાષ્ટ્રધર્મ જનસમાજનું હિત જુએ છે. સાધારણ જનસમાજના હિતમાં તવંગર-ગરીબ બધાનું હિત રહેલું છે. રાષ્ટ્રધર્મ સમભાવનો પોષક છે. એને ગરીબ તવંગર

કોઈ પ્રત્યે દ્વેષભાવ કે પક્ષપાત નથી. અન્યાય-અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરી જનસમાજમાં સુખશાન્તિ સ્થાપિત કરવી રાષ્ટ્રધર્મનું ધ્યેય છે. જ્યાં સ્વાર્થભાવ પ્રવેશ કરે છે ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મનું ધ્યેય ભુલાઈ જાય છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું મૂળ નિઃસ્વાર્થભાવમાં રહેલું છે. જ્યાં નિઃસ્વાર્થભાવ, સહૃદયતા, સહાનુભૂતિ, દેશપ્રેમ નથી ત્યાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જન્યૂત થતી નથી.

કેટલાક લોકો રાષ્ટ્રીય ભાવનાને સાંસારિક વાત કહી, દબાવી દેવા ચાહે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સાંસારિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ હોવાથી ત્યાજ્ય છે એમ કહેતી વખતે એમ નથી વિચારતા કે જેટલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ છે તે બધી પણ સંસારના વિચારમાંથી પેદા થએલી છે.

જે પ્રવૃત્તિથી સંસારનું કલ્યાણ થતું હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે અને જે પ્રવૃત્તિથી સંસારનું અકલ્યાણ-પતન થતું હોય તે પાપપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. આ જ દૃષ્ટિબિન્દુને લક્ષ્યમાં રાખી શાસ્ત્રકારોએ ગ્રામધર્મ-નગરધર્મ-રાષ્ટ્રધર્મ આદિ લૌકિક ધર્મ અને સ્થવિરોની વ્યાખ્યા કરી છે અને તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે, તો તેની વ્યાખ્યા કરવામાં શું દોષ છે? જે કે પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિ સંસાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે પણ પુણ્યને પુણ્ય અને પાપને પાપ બતાવવામાં કોઈ દોષ નથી. અસ્તુ.

અત્યારે ભારતવર્ષમાં દિનપ્રતિદિન રાષ્ટ્રધર્મનો લોપ થતો જોવામાં આવે છે અને તેથી રાષ્ટ્રની અધોગતિ પણ થઈ રહી છે. લોકો રાષ્ટ્રધર્મથી દૂર રહેવામાં જ પોતાનું કલ્યાણ માની બેઠા છે, પણ તેમની આ માન્યતા ઘણી ભૂલભરેલી છે. જે દેશમાં રાષ્ટ્રધર્મના પ્રતાપે જ્યાં પરસ્પર સ્નેહસદ્ભાવ હતો, ઘેર તાળું મારવાની પણ જરૂર ન હતી, એવો વિશ્વાસ હતો. તે જ ભારતવર્ષમાં આજે રાષ્ટ્રધર્મના અભાવે આજે ઘેરઘેર કલેશકંકાશનો હુતાશન સળગે છે,

અવિશ્વાસ વેરઝેરને વધારતો જાય છે અને પિતાપુત્ર, પતિપત્નીનો પરસ્પર વિશ્વાસ પલાયન થતો જાય છે. પિતા પુત્રથી અને પુત્ર પિતાથી અને પતિ પત્નીથી અને પત્ની પતિથી વાત છુપાવે છે. એટલે સુધી કે ખાલ વસ્તુને પણ તાળાં લગાવે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મની બરાબર વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે ચોરી, ખૂન, વ્યભિચાર આદિ અત્યાચારોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, પણ એ આનંદનો વિષય છે કે હવે રાષ્ટ્રમાં જગૃતિનો જુવાળ આવતો જાય છે, રાષ્ટ્રાન્તરિ માટે પરસ્પર વિચારવિનિમય કરવામાં આવે છે. જે દિવસે રાષ્ટ્રધર્મની સમુચિત વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રધર્મના ધ્યેય-સ્વાતંત્ર્ય તથા વિશ્વશાન્તિને પહોંચી વળવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તે દિવસે જૈનયુગનો રાષ્ટ્રધર્મ વિશ્વશાન્તિના સામ્રાજ્યમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કરતો જોવામાં આવશે.

ભારતદેશ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ખેતીદ્વારા જગતનું પાલન-પોષણ કરનારા ખેતુનો ગામડાઓમાં રહે છે, એટલા માટે ભારતદેશ ગામડાઓમાં વસેલો છે.

જે પ્રમાણે જે બાગમાં હજાર વૃક્ષો આંખાના હોય અને માત્ર ૧૦-૨૦ લીંબુ કે જાંબુડાનાં વૃક્ષો હોય તો તે આંખાવાડી કહેવાય છે તેમ ભારતવર્ષમાં ગરીબ જનતા વધારે છે અને અમીરો, શેઠ શાહુકારો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં છે. આવી અવસ્થામાં ભારતવર્ષ ગરીબોનો દેશ છે, શેઠ શાહુકારોનો નહિ.

મોટા મોટા શેઠ શાહુકારો પણ ગરીબોની કૃપાથી સુખ માણે છે. આવી અવસ્થામાં ગરીબોની રક્ષા કરવામાં ન આવે અને શેઠ શાહુકારો પોતાના ધનબલથી ધન એકત્રિત કરતા જાય તો એમ ન કહી શકાય કે દેશ સુખી થઈ રહ્યો છે, કારણ કે દેશ ગરીબોનો છે. એટલા માટે જ્યાંસુધી ગરીબ લોકો સુખી ન થાય ત્યાંસુધી દેશ સુખી થયો કહી શકાય નહિ. સાચો રાષ્ટ્રધર્મ તો તે છે કે જે રાષ્ટ્ર-

ધર્મ ભારતના જીવનધન-ગરીબ ભારતીયોની ખબર લે છે. ન્યાંસુધી રાષ્ટ્રમાં ગરીબ લોકો જે અન્ન-વસ્ત્ર માટે મરે છે, પરસ્પર વિદ્રોહ કરી એક બીજાના વૈરી બને છે, તે જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ-અન્ન અને વસ્ત્રનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રધર્મ અપૂર્ણ જ છે. રાષ્ટ્રધર્મની અવગણના કરી આજના કેટલાક સ્વાર્થી લોકો પોતાની આંખે સ્વાર્થના ચશ્મા ચડાવી ખીચારા ગરીબોના અન્ન-વસ્ત્ર ઝૂંટવી લઈ, તેમના જીવન-મરણનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી-અને કેવળ પોતાની તીજેરીને સોનાચાંદીથી ભરવામાં મશગૂલ રહે છે. એવા સ્વાર્થી લોકોને હવે રાષ્ટ્રધર્મની ‘કકાવલિ’ ભણાવવાની અતિ આવશ્યકતા છે. જ્યારે એ સ્વાર્થી લોકો રાષ્ટ્રધર્મનો ‘ઝ’ પણ સમજશે તો સ્વાર્થભાવના થોડેધણે અંશે ઓછી થશે અને રાષ્ટ્રભાવનાનો ઉદય થશે.

અત્યારે ભારતવર્ષની સ્થિતિ કેટલી ભયંકર બની ગઈ છે તેનો ધણા લોકોને તો ખ્યાલ સરખો પણ નથી. અને કેટલાકને તો તે સ્થિતિ જાણવાની પરવા પણ નથી. આખી દુનિયાના ભાવતાલની જેટલી તેને પરવા છે તેટલી પરવા દેશની સ્થિતિ જાણવા પરત્વે નથી. પણ જે દિવસે દેશમાં ભયંકર સ્થિતિની ભયંકરતા ફાટી નીકળશે ત્યારે દેશદેશાન્તરના ભાવતાલો રક્ષા કરી શકવાના નથી. તે દિવસે તો જે ગરીબ ભાઈ ઓને તુચ્છકારી રહ્યા છે તે ગરીબભાઈઓના જ શરણે જવું પડશે. આ સત્ય અને સચોટ વાત મોડે મોડે પણ આપણે ખરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. રાષ્ટ્રધર્મના શરણે ગયા વિના દેશમાં સુખશાન્તિપૂર્વક રહેવું મુશ્કેલ છે. રાષ્ટ્રધર્મ એ જનસમાજનો રક્ષક અને પોષક ધર્મ છે.

એક ઘરમાં એક મનુષ્ય તો પેટ ભરીને ખૂખ ખાય છે, બૂખ ન હોવા છતાં ઠાંસીઠાંસીને માલમલીદા ઉડાવે છે, જ્યારે બાકીના દશ માણસોને પેટપૂરવું ખાવાનું પણ મળતું નથી. તો શું એ ખાઉધર મનુષ્યને સંસારમાં કોઈ સન્નજન કહેશે ખરે? નહિ.

આવી જ અવ્યવસ્થા ભારતવર્ષમાં ચાલી રહી છે. આ સાદી સીધી વાતને બહુ ઓછા સમજે છે. આજકાલ ન્યાં ગરીબો પ્રત્યે દયાર્દ્રભાવ જ રહેવા પામ્યો નથી ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મની ભાવના શી રીતે જાગૃત થાય ?

ભારતવર્ષમાં આશરે છ કરોડથી વધારે મનુષ્યોને કેવળ એક ટંકનું ખાવાનું મળે છે અર્થાત્ પેટપૂરતું ભોજન પણ મળતું નથી. ન્યાં ભોજનની આટલી મુશ્કેલી છે ત્યાં કપડાંની મુશ્કેલી કેટલી હશે તેનું સહેજે અનુમાન થઈ શકે છે. ન્યાં એક બાબુ ગરીબોની આવી કંગાળ સ્થિતિ છે ત્યાં બીજા બાબુ કેટલાક ગરીબોની સહાયતાથી ધનિક બનેલાઓ મોજશોખમાં, ખાનપાનમાં, રીતરિવાજોમાં, લગ્ન, કારજ આદિ સામાજિક કાર્યોમાં આંધળા બની દ્રવ્યનો દુર્વ્યય કરે છે. તેમને તેમના ગરીબભાઈઓના હિતની કશી ચિન્તા નથી. આ કેટલી કૃતદ્વતા છે ? જે ગરીબોની સહાયતાથી તેઓ ધનિક બન્યા છે, પોતાની તિજોરીઓ ભરી શેક શાહુકાર બન્યા છે, તે ગરીબ ભાઈઓની દુર્દશા ઉપર જરા પણ વિચાર ન કરવો એ વાસ્તવમાં ધોર સ્વાર્થપાણું અને અમાનુષિકતા જ છે.

કેટલાક સ્વાર્થસાધકો એવું કહી પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિનો પરિચય આપે છે કે, ગરીબોએ કર્મોની એવી અંતરાય બાંધી હોય છે કે તેમણે કર્મોનુસાર દુઃખો સહેવાં પડે છે તો ધનવાનોને તેમના પ્રતિ લક્ષ આપવાથી શો લાભ ? પારમાર્થિક મનુષ્ય આવું કદાપિ કહી ન શકે. તે તો બરાબર સમજે છે કે જે ગરીબ મનુષ્યો અન્તરાય-કર્મથી દુઃખિત છે તે દુઃખી મનુષ્યો ઉપર જ દયાળુ પુરુષો દયા કરે છે. દીનદુઃખી ઉપર જ દયા કરવામાં આવે છે. જો કોઈ દુઃખી ન હોય તો સુખી મનુષ્યોને દાન આપવાનો ઉપદેશ દેવાની શી જરૂર છે ? પરન્તુ શુદ્ધિમાન લોકો એવું સમજે છે કે જેમ હું ઉદ્યોગથી ગરીબો પાસેથી ધન કમાઉં છું તેમ મારે ગરીબો ઉપર દયાભાવ રાખી ધર્મ અને પુણ્યનું ઉપાર્જન કરવું શ્રેયસ્કર છે.

ઉપકાર કરવાના સમયે 'એ તો એના કર્મોનું ફલ છે' એમ કહી દુઃખીએને સહાયતા ન આપવી એ ઉપકારવૃત્તિને દેશવટો આપવા બરાબર છે. આ દયા નહિ પણ નિર્દયતા છે.

શ્રીમંતાઈ અને ગરીબાઈ એ બન્ને પોતપોતાના કર્તવ્યોનાં ફળ છે. શ્રીમંતાઈ એ કાંઈ શાહુકારી નથી તેમ ગરીબાઈ એ કાંઈ ગુન્હો નથી. જે આજે શ્રીમંત છે તે કાયમને માટે શ્રીમંત રહે અને જે ગરીબ છે તે કાયમને માટે ગરીબ રહે એવો કાંઈ શાશ્વત નિયમ નથી. એ તો સંસારની ઘટમાળની જેમ ફર્યા કરે છે. જે રાષ્ટ્રપ્રેમી હોય છે તે શ્રીમંતાઈના સમયમાં કુલાઈ જતો નથી અને ગરીબાઈના સમયમાં ગભરાઈ જતો નથી.

રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં રાષ્ટ્રસંપત્તિનો સદુપયોગ કરવો એ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપ્રેમીનું કર્તવ્ય છે. રાષ્ટ્રધર્મનું રહસ્ય રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યમાં રહેલું છે. રાષ્ટ્રધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ રાષ્ટ્રીયભાવના જાગૃત કરે છે. જે દેશમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ નથી તે દેશનો ઉદ્ધાર જલ્દી થવો મુશ્કેલ છે.

વર્તમાન સમયમાં અધિકાંશ ભારતીયોને રાષ્ટ્રધર્મ પ્રતિ સદ્ભાવ પણ નથી. જ્યારે પાશ્ચાત્ય લોકોમાં રાષ્ટ્ર પ્રતિ કેવો સદ્ભાવ-પ્રેમ હોય છે તે નીચેની સત્ય ઘટનાથી જણાઈ આવશે:—

'સાગરમાં એક શ્રાવક દેશી અને વિદેશી બન્ને પ્રકારની વસ્તુઓનો વેપાર કરતો હતો. એક દિવસ એક જાણકાર અંગ્રેજે પોતાના નોકરને ચોખ્ખા ખરીદી લાવવા તેની દુકાને મોકલ્યો. શ્રાવકની પાસે ત્યારે દેશી અને વિદેશી બન્ને પ્રકારના ચોખ્ખા હતા. પણ વિદેશી ચોખ્ખાની અપેક્ષા દેશી ચોખ્ખા સારા અને સસ્તા હતા. શેઠજીએ વિચાર કર્યો કે, સાહેબને સારા ચોખ્ખા આપવા જોઈએ. એટલા માટે દેશી ચોખ્ખા તેણે નોકરને આપ્યા. જ્યારે નોકરે સાહેબને ચોખ્ખા બતાવ્યા ત્યારે તે નોકર ઉપર ખૂબ જ નારાજ થયો અને એ ચાર કડવા શબ્દો પણ કહી નાંખ્યા. તેણે નોકરને હુકમ કર્યો કે આ દેશી

ચોખ્ખા પાછા દઈ, વિદેશી ચોખ્ખા ખરીદ લાવ. બિચારો નોકર દોડતો દોડતો શેઠજી પાસે આવ્યો અને તેને બંધી વાત કહી. શેઠજીએ દેશી ચોખ્ખા પાછા લઈ લીધા અને વિદેશી ચોખ્ખા ચાર ગણી કીંમતે આપ્યા.

કેટલાક દિવસો બાદ શેઠજીની અંગ્રેજ સાહેબ સાથે મુલાકાત થઈ ત્યારે શેઠજીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. યુરોપિયને ઉત્તર આપ્યો કે, ‘વિલાયતી ચોખ્ખા ખરીદવાથી તેની કીંમત અમારા દેશવાસી ભાઈઓને મળે છે. અમે એવા મૂર્ખ નથી કે વિદેશમાં આવી પોતાના દેશવાસી ભાઈઓને બૂલી જઈએ અને પોતાના દેશનો માલ ન ખરીદતાં વિદેશી માલ ખરીદીએ અને તેના પૈસા દેશવાસીઓને ન પહોંચાડતા અહીંના લોકોને આપીએ ? પહેલો અમારો દેશ છે અને પછી વિદેશ. અમે દેશદ્રોહ કરી અમારા જીવનને કલંકિત કરવા ચાહતા નથી.’

શેઠજી અંગ્રેજનો દેશપ્રેમ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. અને તેણે પોતે નિશ્ચય કર્યો કે ‘આપણે પણ દેશી માલનો જ વેપાર કરવો અને દેશનો પૈસો દેશમાં જ રાખવો.’

પાશ્ચાત્ય લોકોના હૃદયમાં દેશપ્રેમ કેવો હોય છે તેનું ખીજું એક જ્વલંત ઉદાહરણ પણ જાણવા જેવું છે:—

‘મુંબઈમાં એક અંગ્રેજે પોતાના નોકરને છુટની એક જોડી ખરીદી લાવવાનું કહ્યું. નોકર એક દેશી દુકાનેથી એક સુંદર છુટની જોડી રૂ. ૫) ની કિંમતમાં ખરીદી લાવ્યો. ‘અંગ્રેજે છુટની જોડી જોઈ. જોતાં જ તેને ‘made in India’ વાંચ્યું. તે નોકર ઉપર ક્રુદ્ધ થયો અને ખેચાર કરવા શબ્દો પણ કહી સંભળાવ્યા, કે, મૂર્ખ ! આ દેશી છુટની જોડી કેમ લાવ્યો ? નોકરે કહ્યું:—સાહેબ ! આપ છુટની જોડી પહેરી તો જુઓ ! તે ટકાઉ અને સુંદર છે. અંગ્રેજે કહ્યું કે, ‘તે દેશી છુટની જોડી ભલે સારામાં સારી હોય પણ મારે તો એ ન જોઈએ. આ છુટની જોડી તું પાછી આપી આવ અને મારા માટે વિલાયતી છુટની જોડી અંગ્રેજ કંપનીમાંથી ખરીદી લાવ, વિલાયતી

બુટની કીંમત ભલે વધારે લાગે. નોકર દેશી વેપારી પાસે ગયો અને બુટની બેડી વિષે પોતાની આપવીતી કહી સંભળાવી. ભલા વેપારીએ બુટની બેડી પાછી લઈ લીધી. નોકર એક યુરોપીયન કંપનીમાં ગયો અને ચાર ગણી કીંમત આપી બુટની બેડી ખરીદી લાવ્યો. સાહેબને વિલાયતી બુટ જોયાં અને ‘made in England’ વાંચતાં તે ધણો ખુશ થયો. નોકરે સાહેબને પૂછ્યું કે, ‘આ બુટની બેડી કીંમતમાં ભારી, ટકાઉમાં હલકી અને દેખાવમાં ખરાબ હોવા છતાં પણ તમને ગમે છે અને પહેલી બુટની બેડી કીંમતમાં સસ્તી, ટકાઉમાં મજબૂત અને દેખાવમાં સુંદર હોવા છતાં તમને ગમતી નથી. તેનું શું કારણ ?’, સાહેબે ઉત્તર આપ્યો કે, “યુરોપીયન કંપની-માંથી ખરીદી લાવેલી બુટની બેડી મારા દેશની બનાવેલી ચીજ છે. જે ચીજ મારા દેશની બનેલી છે તે ચીજ ગમે તેવી હોય છતાં મને પસંદ કેમ ન હોય ? પછી ભલે તે ચીજ કીંમતમાં મોંઘી હોય કે ટકાઉમાં હલકી હોય ? મારા દેશની ચીજ ખરીદી હું મારા દેશ પ્રત્યે પ્રેમ બતાવું છું. જે દેશે મને પાળ્યો-પોષ્યો છે તે દેશની અવગણના કેમ કરી શકું ? મારા દેશની ચીજ વાપરતાં મારો દેશ, સાત સાગર ઉલ્લંઘીને અત્રે હું આવ્યો છતાં, મને યાદ આવી જાય છે અને મારું મસ્તક મારા દેશના ચરણમાં ઢળી પડે છે. દેશ એ મારો દેવ છે. હું દેશને દેવની માફક પૂજું છું.”

ઉપર જે ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે કલ્પિત નથી. તે તો ઘટેલાં ઉદાહરણો છે. એ ઉદાહરણોમાંથી આપણને રાષ્ટ્રીય ભાવનાની જે હિતશિક્ષા મળે છે તે હિતશિક્ષા ભારતીયોએ ફરીવાર શીખવાની જરૂર છે. એ હિતશિક્ષામાંથી આપણા દેશને સ્વતંત્રતાનો મૂલમન્ત્ર મળી આવશે. યુરોપીયનોએ ‘દેશ એ મારો દેવ છે. સ્વદેશી ચીજ એ દેશ-દેવની પ્રસાદી છે’ એ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને જીવનમાં મૂર્ત રૂપ આપ્યું છે. અને તેથી જ તેઓ સ્વાતંત્ર્યનું સાચું સુખ અનુભવે છે. તેઓ સાત સાગર ઉલ્લંઘીને અને હજારો માઇલો કાંપીને ભારતવર્ષમાં આવી

રહ્યા છે; છતાં પણ પોતાના દેશની અનેલી મોંઘી ચીજ વાપરતાં તેઓ ભૂલી શક્યા નથી. એ જ તેમની રાષ્ટ્રભક્તિનો પરિચય આપે છે. જ્યારે ભારતીઓ ભારતવર્ષમાં જ રહેવા છતાં, દેશ પરતન્ત્ર અને પતનની અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ વિદેશમાં અનેલાં કપડાં-વસ્ત્રો તથા ખીજ અનેક વિદેશી ચીજો વાપરવામાં ગૌરવ માને છે. એ ખરેખર દેશ ને માટે મોટું કલંક છે. દેશના આ કાળા કલંકને દૂર કર્યે જ ભારતવર્ષનું મુખ ઉજ્જવલ બની શકે એમ છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ વિદેશી વસ્ત્ર તથા વિદેશી ચીજો વાપરવી નિષિદ્ધ છે. જે વિદેશી વસ્ત્રમાં ચરખીનો ઉપયોગ કરવા માટે લાખો-કરોડો પશુઓનો નિર્દયતાપૂર્વક વધ કરવામાં આવે છે તે વિદેશી વસ્ત્રનો ઉપયોગ ભારતીયો-જેમનો અહિંસાવાદ આદર્શ છે-તે કેમ કરી શકે? અને જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ તો વિદેશી વસ્ત્ર કે વિદેશી ચીજો કે જેમાં પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં આવે છે તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તેમાં શંકાને તો જરાય સ્થાન નથી. જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ વિદેશી વસ્ત્ર તો ત્યાજ્ય જ છે. વિદેશી વસ્ત્રના વપરાશમાં ધર્મ-બ્રજતા સ્પષ્ટ રહેલી છે.

જે દેશના મનુષ્યો પોતાના દેશ તથા પોતાના દેશની ચીજની કદર કરી જાણતા નથી તે દેશના મનુષ્યોની કદર ખીજ દેશોમાં રહેતી નથી. કોઈ સાધારણ ગામમાં જો કોઈ અંગ્રેજ-પંથી ભલે તે બબર્યાઈ કેમ ન હોય! તો પણ ‘સાહેબ આવ્યા, સાહેબ આવ્યા’ કહી આપણે તેને સન્માનીએ છીએ. તેથી વિરુદ્ધ ભારતીયોની વિદેશોમાં કેવી કદર કરવામાં આવે છે તે કહેવાની જરૂર નથી. મહાત્મા ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘કુલી-એરીસ્ટર’ શબ્દથી કદર કરવામાં આવતી તે વાત સૌ કોઈ જાણે છે. ભારતના અગ્રગણ્ય નેતાઓને વિદેશોમાં અપમાનિત થવું પડે છે તેનું મૂળ કારણ શોધીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે આપણી જ ભૂલ આપણને શલ્લની માફક દુઃખ દે છે. જ્યારે ભારતવર્ષનો જનસમાજ પોતાના રાષ્ટ્રધર્મને ભૂલી જઈ

વિદેશી ચીજોને અપનાવે છે ત્યારે તેનું દુષ્પરિણામ ભારતીય હોવાથી ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ જેવા આદર્શ નેતાઓને પણ ભોગવવું પડે છે.

રાષ્ટ્રધર્મ ન્યાંસુધી હૃદયમાં ઊતરતો નથી ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રપ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. અને રાષ્ટ્રપ્રેમ પેદા થયા વિના રાષ્ટ્રોન્નતિ થઈ શકતી નથી. રાષ્ટ્રોદ્ધાર માટે ત્યાગભાવના અને સહિષ્ણુતાની બહુ જ અપેક્ષા રહે છે. ભારતીયોના પતનનું મુખ્ય કારણ રાષ્ટ્રધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મના પ્રચારક રાષ્ટ્રસ્થવિરોનો અભાવ છે. રાષ્ટ્રોદ્ધાર માટે રાષ્ટ્રસ્થવિરોએ રાષ્ટ્રના ચરણે પોતાની બધી શક્તિઓ સમર્પી દેવી પડે છે. સર્વસ્વનું સમર્પણ કર્યા વિના રાષ્ટ્રોદ્ધાર થઈ શક્યો નથી એ વાતની સાક્ષી રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આપી રહ્યો છે. ગામડે ગામડે, નગરે નગરે જે રાષ્ટ્રસેવકોની ખાંભીઓ—સ્મારકો—ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે તે સ્મારકો આજે મૂંઝે મોઢે રાષ્ટ્રોદ્ધાર માટે આત્મસમર્પણનો—શહીદીનો—બોધપાઠ આપી રહ્યાં છે.

મહારાણા પ્રતાપ એ રાષ્ટ્રનો સાચો તેજોપૂર્ણ હતો. સ્વાતંત્ર્ય દેવીનો એ સાચો સપૂત હતો. એ નરવીરે સ્વાતંત્ર્યદેવીની અને ભારતમાતાની રક્ષા અર્થે રાજપાટ, વિલાસવૈભવને તરછોડી, સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારી. અઢાર વર્ષ સુધી અરવલી પહાડોની ખીણોમાં દેશની રક્ષા અર્થે અનેક કષ્ટો સહ્યાં. ટાઢ તડકાને, કડકડતી ઠંડીને ન ગણકાર્યા. ખાવા માટે અન્ન ન મળતું તો ધાસના ખીજ ખાઈ રહ્યા પણ રાષ્ટ્રને વિદેશીઓદ્વારા અપમાનિત થવા ન જ દીધો. મહારાણા પ્રતાપની રાણી જે રાજમહેલોમાં સુખપૂર્વક રહેતી હતી તે પણ પ્રાણુપ્રિય પતિની સેવાર્થે વનવગડામાં સાથે રહેવા લાગી અને પતિના સુખદુઃખની ભાગીદાર બની અર્ધાંગનાપદને સાર્થક કર્યું. રાણાના બાળકો રોટલીના એક એક ટૂંકડા માટે કરુણ રુદન કરતા હતા; અને જે એક ટૂંકડા માટે બાળકો રડતા હતા તે ટૂંકડાને પણ ન્યારે જંગલની બિલાડી લઈ ગઈ ત્યારે બાળકો હૃદયફાટ રુદન કરવા લાગ્યા; ત્યારે પ્રતાપી મહારાણા પ્રતાપ જેવા પણ થોડીવાર અધીર થઈ ગયા. પણ એ

રાષ્ટ્રોદ્ધારક નરવીર ક્રોડા અને મુશ્કેલીઓથી ડરે એવા ક્યાં હતા ! એ નરવીર તો પરાધીનતાથી ડરતા હતા. સ્વદેશને સ્વતન્ત્ર રાખવા માટે એ તો હસ્તે મુખે પોતાનો પ્રાણ પણ પાથરવા તૈયાર હતા. જે પ્રતાપી પ્રતાપને સ્વાતન્ત્ર્યની તમન્ના ન હોત તો તેના ચરણે અંધાં આનંદ-ઉપભોગો પ્રસ્તુત હતાં. રાણા પ્રતાપે તો સ્વદેશની સ્વાતન્ત્ર્ય-રક્ષા માટે આનંદ-ઉપભોગોને લાત મારી દુઃખો અને કષ્ટોને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધાં હતાં. જ્યાંસુધી સ્વદેશના સ્વાતન્ત્ર્ય માટે ત્યાગવૃત્તિ અને સાથે સાહસવૃત્તિ રાષ્ટ્રપ્રજામાં પેદા થતી નથી ત્યાંસુધી રાષ્ટ્ર-ધર્મનું બરાબર પાલન થતું નથી અને પરિણામે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કે પ્રતિષ્ઠા પણ જામતી નથી.

જે દેશમાં સ્વાતન્ત્ર્યપુજારી મહારાણા પ્રતાપ જેવા થયા તે જ દેશની પ્રજા આજે રાષ્ટ્ર પ્રતિ પોતાની કર્તવ્યભાવના ભૂલી ગઈ છે !

જે રાષ્ટ્રનું અન્ન આપણે ખાઈએ છીએ તે રાષ્ટ્રને ભૂલી જવો એ ધોર કૃતદ્વંતા છે. એવી એકપણ ચીજ નથી કે જે રાષ્ટ્ર સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી ન હોય, તો જે રાષ્ટ્રના ઉપકારથી આપણે આપણો જીવનવ્યવહાર ચલાવીએ છીએ એ ઉપકારી રાષ્ટ્ર પ્રતિ અપકાર બતાવવો એ કેટલી અમાનુષિકતા છે !

ભારતવર્ષમાં અજ્ઞાનઅંધકાર એટલો બધો ફેલાઈ ગયો છે કે ક્યાંય રાષ્ટ્રીયભાવનાની જ્યોતિ દેખાતી નથી. આ જ અજ્ઞાનને કારણે આજે ભારતના પગમાં પરતન્ત્રતાની બેડીઓ જકડાયેલી છે. એ આનંદનો વિષય છે કે રાષ્ટ્રસ્થવિરોના સતત પ્રયત્નથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની ચીનગારીઓ સળગતી જોવામાં આવે છે.

હું પૂછું છું કે સમસ્ત સંસારને અજ્ઞાનઅંધકારથી તારનાર તીર્થંકર પ્રભુ ક્યાં જન્મ્યા હતા ! આ જ ભારતભૂમિમાં !

જે ભારતભૂમિને તીર્થંકર ભગવાને પદાર્પણ કરી પવિત્ર કરી, જે ભૂમિ ઉપર ઉગ્ર વિહાર કરી જનસમાજને સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ

આપ્યો તે પવિત્રભૂમિનું મહત્ત્વ કેટલું હશે? તે સમજવું જોઈએ. ભારતભૂમિ વાસ્તવમાં પવિત્રભૂમિ છે—પુણ્યભૂમિ છે.

ભૂશાસ્ત્રવિશારદોએ ભારતભૂમિની પ્રકૃતિનું બરાબર અધ્યયન કરી કહ્યું છે કે, ભારતભૂમિ પારસભૂમિ છે. આ પુણ્યભૂમિમાં માનવીય આવશ્યકાઓની પૂર્તિ માટે દરેક ચીજો ઉત્પન્ન થાય છે. આવશ્યકતાપૂર્તિની દૃષ્ટિએ તો આ દેશ સ્વતંત્ર છે. કોઈપણ વસ્તુ માટે ભારતવર્ષને બીજા દેશો પાસે યાચના કરવી પડતી નથી. આથી વિરુદ્ધ એવું સાંભળવામાં આવે છે કે ઇંગ્લેન્ડ આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બટેટાં આદિ પદાર્થો તો ખૂબ પેદા થાય છે પણ જેના વિના મનુષ્ય જીવનનો વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી તે ઘઉં આદિ ખાદ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ત્યાં બહુ ઓછી થાય છે. જો ભારત કે બીજા ઉપજાઉ દેશોમાંથી ત્યાં અનાજનો નિકાસ કરવામાં ન આવે તો ઇંગ્લેન્ડવાળાઓને ખાવાનાં પણ સાંસાં પડી જાય. પણ જો ભારતમાં કોઈપણ ચીજ વિદેશમાંથી ન આવે તોપણ ભારતનો બધો જીવનવ્યવહાર સુખપૂર્વક ચાલી શકે એમ છે. ભારતભૂમિની આજ મોટી વિશેષતા છે. ભારતભૂમિ આજે સ્વતંત્ર હોય તો આખા વિશ્વને સુખશાન્તિ આપવાની શક્તિ તેનામાં રહેલી છે પણ પરતન્ત્રતાએ એ શક્તિને ચૂસી લીધી છે.

આપણી ભારતભૂમિમાં ગંગા-યમુના જેવી અનેક સુખદાયક મોટી નદીઓ વહે છે અને હિમાલય જેવો અદ્વિતીય-ઊંચો પર્વત ભારતની રક્ષા કરે છે. જે ભારતદેવની પ્રકૃતિદેવી સેવા કરે છે ત્યાં સ્વાભાવિક સુખશાન્તિ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? એક કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે કે “જે દેશમાં પર્વતો જેવાં ઊંચા હોય છે તે દેશના મહાપુરુષો પણ એવા જ ભાવનામાં ઉચ્ચ હોય છે.”

ભ૦ મહાવીર, બુદ્ધ, રામ અને કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષોને આ ભારતભૂમિએ વિશ્વને સમર્પ્યા છે. એવી રત્નગર્ભા ભારતભૂમિ છે.

આવી પવિત્રભૂમિનું જ્યાં અપમાન થતું હોય તે પવિત્ર ભૂમિનાં પુત્રો ખીજના અંધનમાં સપડાયા હોય તે કેટલા દુઃખની વાત છે. આ દુઃખનું પ્રધાન કારણ રાષ્ટ્ર પ્રતિ હૃદયમાં શ્રદ્ધાભાવ અને ભક્તિભાવનો અભાવ અને રાષ્ટ્રસ્થવિરની આજ્ઞાનો અસ્વીકાર છે. યુગધર્મના પ્રતાપે રાષ્ટ્રધર્મ પતિ શ્રદ્ધાભાવ અને રાષ્ટ્રસ્થવિર પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રગટ થતો જાય છે એ આનંદનો વિષય છે.

દેશના નાયકોનું કહેવું છે કે, જે મનુષ્ય પોતાના રાષ્ટ્રના માનાપમાનનું ધ્યાન રાખતો નથી તે મનુષ્યનું માન ત્રિકાલમાં પણ વધવા પામતું નથી.

રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં પોતાનો, સમાજનો અને ધર્મનો ઉદ્ધાર રહેલો છે આ સાચી વાતનો જે રાષ્ટ્રસેવક સ્વીકાર કરે છે તેને નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ, કે, સ્વદેશી વસ્ત્ર કે સ્વદેશી ચીજો વાપરવામાં સ્વદેશનો, સમાજનો અને ધર્મનો ઉદ્ધાર રહેલો છે અને વિદેશી વસ્ત્ર કે વિદેશી વસ્તુઓના વપરાશમાં સ્વદેશનો, સમાજનો અને ધર્મનો વિનાશ રહેલો છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિમિત્તે આ વાતને વિચારવાથી તમારો નિશ્ચય વધારે દઢ થશે.

રાષ્ટ્રનું ગૌરવ સાચવવું અને વધારવું એ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપ્રજાની પવિત્ર ફરજ છે અને આ પવિત્ર કર્તવ્યનું ભાન પ્રજાને પોતાના ત્યાગધર્મદ્વારા કરાવી રાષ્ટ્રને ગૌરવાન્વિત કરવો એ રાષ્ટ્રપતિનું કર્તવ્ય છે.

રાષ્ટ્રધર્મ અને રાષ્ટ્રનાયકની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરવી એમાં જ રાષ્ટ્રોદ્ધાર રહેલો છે.

(૪)

પ્રશાસ્તાસ્થવિર—સંરક્ષકસ્થવિર

[પસત્થા-થેરા]

ગુરુદેવો ભવઃ ।

પ્રશાસ્તા-સ્થવિર માનવસમાજનો સંસ્કર્તા છે. જેવી શિક્ષણ-સંસ્કૃતિ માનવહૃદયમાં તે ઉતારશે તેવું માનવસમાજનું ભાવિ ઘડતર ઘડાશે.

પ્રજાજીવનમાં ધર્મભાવનાને જાગૃત રાખવા માટે શિક્ષા-પ્રચાર એક અમોઘ સાધન છે. કારણ કે શિક્ષાપ્રચારદ્વારા રાષ્ટ્ર, સમાજ કે ધર્મનાં અંધનો દીવાં થાય છે અને તૂટે છે. શિક્ષાનું ધ્યેય* પણ અંધનોમાંથી મુક્ત કરવાનું છે.

માનવસમાજ પરાધીનતા, અજ્ઞાનતા, નિર્બળતા, નિસ્તેજતા, વાસના આદિ અંધનોથી બદ્ધ છે, વિષમ પરિસ્થિતિઓથી જડાએલો છે અને તેથી એનો અંતરાત્મા દબાયેલો રહે છે.

આ બધાં સામાજિક અંધનોમાંથી રાષ્ટ્ર વા સમાજને છોડાવે તેનું નામ વિદ્યા, તેનું નામ શિક્ષણ, તેનું નામ કેળવણી છે.

* સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

શરીરને રોગો અને દુર્બલતાથી છોડાવે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન તેમજ ખોટા વિચારોથી છોડાવે, હૃદયને કઠોરતા અને ખરાબ લાગણીઓથી છોડાવે અને આત્માને કર્મબંધનોથી છોડાવે તેનું નામ વિદ્યા, શિક્ષણ કે કેળવણી છે.

રસવૃત્તિને લંપટતાથી છોડાવે, શક્તિને મદથી છોડાવે અને આત્માને કૃપણતા તથા અહંકારના પંજરામાંથી છોડાવે તેનું નામ સાચી શિક્ષા છે.

માનવસમાજને શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષાદીક્ષા આપવાનું જવાબદારીભર્યું કામ પ્રશાસ્તા અર્થાત્ માતા-પિતા, શિક્ષક, ધર્મગુરુ આદિ સ્થવિરોના હાથમાં સોંપાયેલું છે. પ્રશાસ્તાસ્થવિર માનવસમાજને સંસ્કર્તા છે. જેવી શિક્ષણસંસ્કૃતિ માનવહૃદયમાં તે ઉતારશે તેવું માનવસમાજનું ભાવિ ઘડતર ઘડાશે. જેમનાં હાથમાં માનવસમાજનું ભાવિ રહેલું છે તે પ્રશાસ્તાસ્થવિર કાણ હોઈ શકે ? તેમની યોગ્યતા કેવી અને કેટલી હોવી જોઈએ ? તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રકારો પ્રશાસ્તાસ્થવિરની વ્યાખ્યા કરતાં ફરમાવે છે કે:—

**પ્રશાસતિ-શિક્ષયન્તિ યે તે પ્રશાસ્તારઃ ધર્મોપદેશકાસ્તે
ચ તે સ્થિરીકરણાત્ સ્થવિરાશ્ચેતિ પ્રશાસ્તૃસ્થવિરાઃ ।**

અર્થાત્:—જે રાષ્ટ્રની ભાવિ પ્રજાને શિક્ષાદીક્ષા આપે છે, અને જે ધર્મોપદેશક કે શિક્ષક પોતાની શિક્ષાના પ્રભાવથી શિષ્યોને કર્તવ્યપરાયણ બનાવે છે તે પ્રશાસ્તાસ્થવિર કહેવાય છે. શાસ્ત્રકારોએ ‘પ્રશાસ્તા’ની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં જે ગૂઢાર્થ રહેલો છે તે ખાસ વિચારવા જોવો છે.

રાષ્ટ્રની ભાવિ પ્રજા આજના નાનકડા બાળકો છે. બાળકોને નાનપણમાં ધરમાં માતાપિતાદ્વારા શિક્ષણસંસ્કાર મળે છે. ધરના શિક્ષણમાં જે કે પ્રાથમિક અક્ષરજ્ઞાન હોતું નથી. પણ આદ્યકાળમાં

બાળકોને માતાપિતાદ્વારા જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે બાલ્યજીવનનું ભાવિ ધનનારું હોવાથી ઘણું જ મહત્ત્વનું છે.

બાલ્યજીવનમાં બાળકોના માતાપિતા જ સાચા પ્રશાસ્તા-શિક્ષકો છે. કારણ કે પાઠ્યપુસ્તકોદ્વારા, શિક્ષકોદ્વારા કે ધર્મગુરુઓદ્વારા જે શિક્ષણ અને સંસ્કારો કેળવવામાં આવે છે તે શિક્ષણ અને સંસ્કારો બાળમાનસને એટલાં બધાં જીવનસ્પર્શી નથી હોતાં જેટલાં માતાપિતાનાં કે ઘરનાં શિક્ષણસંસ્કારો જીવનસ્પર્શી હોય છે; એવું અનુભવીઓનું કથન છે.

બાળમાનસ એટલું બધું નિર્મળ હોય છે કે જેવાં શિક્ષણ અને સંસ્કારો આપણે તેનામાં રેડવા ચાહિયે છીએ તેવાં રેડી શકીએ છીએ.

બાળજીવનમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારો કેળવવા માટે ઘર એ જ પાઠ્યપુસ્તક છે. માતાપિતા જ તેના સાચા સદ્ગુરુઓ છે અને સારાં આચારવિચારો જ તેનું સાચું શિક્ષણ છે. ગૃહજીવનમાં જેવા નીતિ-નિયમો, સદ્વર્ત્તનો, ધાર્મિક-વિચારો માતાપિતા સાચવશે તેવા સંસ્કારો બાળજીવનમાં અવશ્ય ઊતરવાના. ઊગતી પ્રજાનું જીવન વધુ સંસ્કારી અને તેની બધી જવાબદારી માતાપિતા ઉપર છે.

“ માતાપિતા સો શિક્ષકોની ગરજ સારે છે ” આ આર્ષવચન જેટલું સત્ય છે તેટલું તે આદરણીય અને આચરણીય છે. માતાપિતા સર્વપ્રથમ શિક્ષિત અને સંસ્કારી હોય તો જ તેની પ્રજા પણ તેવી બની શકે છે. એટલે ઊગતી પ્રજામાં સત્શિક્ષણ અને સત્સંસ્કાર ઊતારવા માટે માતાપિતાએ શિક્ષિત અને સંસ્કારી બનવું જરૂરી છે.

બાળકોનું જીવન અનુકરણશીલ છે. તેઓ બોલતાં-ચાલતાં, ખાતાં-પીતાં અને બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં ઘરનું જ અને ખાસ કરીને માતાપિતાનું અનુકરણ કરી તે તે પ્રવૃત્તિઓ શીખે છે. હવે જ્યારે આપણે તેમને સુસંસ્કારી, વિનયી, ધાર્મિક અને સદાચારી

ખનાવવા આહિએ છીએ તો ઘરમાં કેવું વાતાવરણ હોવું જોઈએ !
એ વિષે વિચારવું આવશ્યક નથી ?

માતા ધડીએ ધડીએ બાળકો તરફ ગાળો ભાંડતી હોય, પિતા ધડીએ ધડીએ માતા ઉપર ચીડાતો હોય અને ઉદ્ધતપણે વર્તતો હોય ત્યાં બાળકોને હજાર ભયોથી બીવડાવીએ વા મારકૂટ કરીએ તો પણ તેઓ કદી સુસંસ્કારી વા વિનયી થવાના નથી.

બાળકોને બીવડાવનાર માતાપિતા કે સમાજ પૂછશે કે બીવડાવવામાં હિંસા શું થઈ ?

જો કે એ પ્રવૃત્તિમાં ચોક્કસ બાળહત્યા છે. છતાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે ભયની પદ્ધતિનું જરા વિશેષ પૃથક્કરણ કરીએ:-

બાળક રડે, હડે ચડે કે કહ્યું ન માને તો બાળકનાં હિતચ્છુ-ઓને સૌથી પહેલાં બાળકો તરફ આવેશ આવે છે. આવેશ આવતાં જ મુખથી ગાળોની વૃષ્ટિ વરસે છે. અને અન્તે હાથ-પગ વગેરેના મારથી બીચારાં અણસમજી બાળકો ઉપર હલ્લો કરવામાં આવે છે.

આમાં આવેશવૃત્તિ, આવેશવૃત્તિથી ચતાં ગાલીપ્રદાન અને દંડ એ બધું પ્રત્યક્ષ હિંસારૂપ* છે.

આવેશ આવતાં આવેશી મનુષ્ય સારાસારનું ભાન ભૂલી જાય છે. એ ભાન જતાં, ભાષાનો વિવેક ખતમ થાય છે અને સાથે જ ભગતા છોડને છુંદવા પણ દોડી જવાય છે. વળી વધારામાં આ પ્રવૃત્તિથી બાળકને તો લાભને બદલે હાનિ જ થાય છે. બાળક ગાળો ભાંડતાં શીખે છે અને ભયભીત બાળકનું મગજ કેટલીકવાર ભયથી એવું બહેર મારી જાય છે કે પછી તે હમેશાંને માટે ધીક બની જાય છે અને એ ધીકાઈમાંથી બીજા અનેક દુર્ગુણો બાળકમાં પેદા થાય

*પ્રશ્નચાકરણ નામના સૂત્રમાં હિંસાસ્થાનો જણાવતાં ‘વીહનક’ એ શાસ્ત્રીય શબ્દદ્વારા ભયને હિંસા અને ભય પેદા કરનારને હિંસક તરીકે વર્ણવેલ છે.

છે. આ રીતે બાળકની આખી જીંદગી બરબાદ બન્ય છે. શું આ બધું હિંસારૂપ નથી ?

આવેશને અંકુશમાં રાખવો, બાળકની પરિસ્થિતિ સમજવી અને તેની મનોદશાનો અભ્યાસ કરી તેને સુધારવા ઘરમાં સુંદર વાતાવરણ જીવું કરવું જેથી માતાપિતા અને બાળક એ બધાં શક્તિથી જીવનનો વિકાસ કરી શકે અને નિશ્ચિત ધ્યેયને પણ પાર પાડી શકે; પણ ઘણાખરા માતાપિતા પોતાની ભૂલોને લીધે એવું નથી કરી શકતા એટલે જ તેઓ ડરામણી અને મારફાડના પ્રયોગોથી ટેવાએલાં હોય છે. તેઓ 'ડરાવવું' એ પણ હિંસા છે, શાસ્ત્રના આ વાક્યથી બરાબર સમજી લે કે તેમની એ પ્રવૃત્તિ ચોક્ખી હિંસારૂપ છે, અને તેથી તેમનો કે બાળકોનો વિકાસ થવાનો સંભવ નથી. આજે એવાં અનેક ઉદાહરણો આપણી સામે દિનપ્રતિદિન આવ્યાં કરે છે, જેમાં માણસોએ માત્ર ભયને લીધે પોતાના પ્રાણો ગુમાવ્યાં હોય. જૈનધર્મ ભયથી મુક્ત થઈ નિર્ભય બનવાનો અને બનાવવાનો ઉપદેશ આપે છે.

બીવડાવનાર કે બીનારના અંતરંગ કે બહિરંગ મર્મ ઉપર ભય આમ અનેકરીતે ઘા કરે છે. માટે હવે ભય એ હિંસારૂપ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી.

જે પ્રાણી આત્મગુણનો ધાત થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરે તેને જૈનાગમ હિંસક કહે છે.

શાસ્ત્રકારોએ ભયને મોહનું સ્વરૂપ બતાવીને ભાવહિંસાની કાટીનો તો બતાવેલો જ છે અને ઉપર્યુક્ત રીતે તે દ્રવ્ય હિંસા-સ્થૂલ હિંસાની પણ જનક છે. માટે ભય હિંસારૂપ છે કે નહિ તે વાચકા પોતે જ વિચારી લેશે.

માતાપિતાએ બાળકો પ્રત્યે કેટલી કાળજી રાખવી જોઈએ તે વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયા.

અત્યારે માતાપિતાએ સદ્ધર્મની ઉન્નત ભાવના કેળવવાની જરૂર છે. કારણ કે આપણા સામાજિક જીવનમાં જોઈ રહ્યા છીએ કે, આજના માતાપિતાનાં મન કામવાસનાથી વાસિત થયેલાં છે, અનેતાં હૃદયો પરસ્પર કલેશકંકાસથી રંગાયેલાં છે અને વાતવાતમાં તેઓ પરસ્પર અશ્લિલ વાક્યપ્રહાર અથવા સમય મળે તો તાડનપ્રહાર પણ કરતા અચકાતા નથી ત્યાં બલા ! શિક્ષણ અને સંસ્કારોનું સંરક્ષણ ક્યાંથી થાય ?

ન્યાંસુધી માતાપિતાનું જીવન શિક્ષિત, સંસ્કારી અને આદર્શ ન અને ત્યાંસુધી સંસ્કારોનું સિંચન ઊગતી પ્રજામાં થાય તે માત્ર નિરાશાજનક છે. એટલા માટે અત્યારે માતાપિતાએ પોતાના તેમજ ભાવિ પ્રજાના કલ્યાણ માટે પોતાનું જીવન શિક્ષિત અને સંસ્કારી અવસ્થા બનાવવું જોઈએ.

માતાપિતાએ એ ભૂલી ન જવું જોઈએ કે ઊગતી પ્રજા એ ભવિષ્યની ભાગ્યવિધાત્રી છે. +

બાળકો જેમ મોટા થતા જાય છે તેમ તેમ વ્યાવહારિક તેમજ ધાર્મિક શિક્ષણ લેવાને તે યોગ્ય બનતા જાય છે. બાળકો ઘરની નિશાળ છોડી ગામની નિશાળમાં જાય છે અને ત્યાં અક્ષરજ્ઞાન મેળવે છે. એકબાજુ અક્ષરજ્ઞાન મેળવી બાળકો વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવે છે ત્યારે બીજી બાજુ ધર્મસ્થાનકોમાં ધર્મગુરુઓદ્વારા નીતિશિક્ષણ અને ધર્મશિક્ષણની પ્રાપ્તિ કરે છે.

નિશાળમાં માતાપિતાનું સ્થાન શિક્ષકો લે છે. શિક્ષકોએ બાળકોને પોતાના પુત્રસમાન ગણી શિક્ષાદીક્ષા આપવી જોઈએ, એમાં જ શિક્ષકધર્મની સાર્થકતા રહેલી છે. બાળકે કિશોર-કુમાર-અવસ્થામાં શિક્ષાનો સંચય કરવાનો હોય છે. કિશોર અને કુમારવસ્થામાં શિક્ષાને જીવનમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો પ્રત્યેક કુમારે

+ Child is the father of man.

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ કરવામાં જ તેના ભાવિજીવનનો ભાગ્યોદય રહેલો છે.

બાળકોને ભાવિજીવન સુખમય બનાવવા માટે જેમ વ્યાવહારિક શિક્ષા આપવી જરૂરી છે તેથી વિશેષ ધાર્મિક શિક્ષણને મહત્વનું સ્થાન આપવાની જરૂર છે. કારણકે જીવનમાં જેટલું પ્રવૃત્તિનું સ્થાન છે તેથી વિશેષ નિવૃત્તિનું સ્થાન છે. કારણ કે જીવનનું અંતિમ ધ્યેય તો નિવૃત્તિ છે. નિવૃત્તિધર્મની શિક્ષાદીક્ષા લેવા માટે ધર્મશિક્ષકો પાસે જઈ ધર્મશિક્ષા બાળકોએ લેવી જોઈએ; અને નિવૃત્તિશિક્ષાનું અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા માટે બાળપણથી ધર્મસ્થાનકોમાં ધર્મજુરુઓ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવા જવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ.

માતાપિતાના, શિક્ષકના કે ધર્મશિક્ષકોના જે શિક્ષણસંસ્કારો બાળપણમાં દઢ થાય છે તે મોટી ઉંમરે દઢ થતા નથી અને તે માટે જ ધર્મસંસ્કારો કેળવવા માટે ધર્મશિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. રાષ્ટ્રની ભાવિ પ્રજામાં બાળક-બાળિકા, કુમાર-કુમારિકા, પુત્ર-પુત્રીનો સમાવેશ થાય છે. જેમ અત્યારે બાળક-કુમાર પુત્રોને વ્યાવહારિક શિક્ષણ તેમજ ધાર્મિક શિક્ષણ જીવનસુધાર માટે આપવાની આવશ્યકતા જણાય છે. તેમ બાળિકા, કન્યા, કુમારી, પુત્રીઓ માટે પણ વ્યાવહારિક તેમજ ધાર્મિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા અવશ્ય કરવી જોઈએ. પુત્ર અને કન્યા વચ્ચે અંતર રાખવું ન જોઈએ. જે માતાપિતા, જે શિક્ષકો પુત્ર અને પુત્રી, બાળક અને બાળિકા વચ્ચે શિક્ષાદીક્ષાના વિષયમાં ભેદભાવ રાખે છે, ઉંચી-નીચી દૃષ્ટિએ જુએ છે તે પ્રશાસ્તા તરીકે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી શકતા નથી.

શિક્ષાનું યોગ્યતાનુસાર વિભાજન કરવું અને શિક્ષાનો વિષયો સંનયન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું એ પ્રશાસ્તાસ્થવિરનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. બાળકોને બાળોપયોગી, કુમારોને કુમારોપયોગી, કિશોરોને કિશોરોપયોગી,

યુવાનોને યુવાનોપયોગી, પ્રૌઢોને પ્રૌઢોપયોગી અને વૃદ્ધોને વૃદ્ધોપયોગી તથા બાળાઓને બાળોપયોગી, કન્યાઓને કન્યાોપયોગી, યુવતીઓને યુવતી-ઉપયોગી, પ્રૌઢાઓને પ્રૌઢા-ઉપયોગી અને વૃદ્ધાઓને વૃદ્ધા-ઉપયોગી શિક્ષાદીક્ષા આપવી, શિક્ષણની સાધનસામગ્રી પૂરી પાડવી અને બધી પ્રકારની શિક્ષાની સમુચિત વ્યવસ્થા કરી આપવી એ વિષે પ્રશસ્તાસ્થવિરે ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; કારણકે જો બાળકોને યુવાનોપયોગી, યુવાનોને કિશોરોપયોગી, કુમારોને વૃદ્ધોપયોગી અને વૃદ્ધોને બાળોપયોગી શિક્ષા અને બાળાઓને યુવતી-ઉપયોગી, યુવતીઓને વૃદ્ધા-ઉપયોગી કે પ્રૌઢાઓને કુમારી-ઉપયોગી આ પ્રમાણે યોગ્યતાનુસાર શિક્ષાનું વિભાજન ન કરતાં બધાંને એક જ શિક્ષા-પ્રણાલીએ શિક્ષાદીક્ષા આપવામાં આવે તો શિક્ષામાં મોટા વિસંવાદ ઉભો થઈ જશે અને શિક્ષણનું સુંદર પરિણામ આવવાને બદલે અનિષ્ટ પરિણામ આવવાનો પૂરેપૂરો સંભવ રહેશે શિક્ષણમાં જરાપણ વિસંવાદ ન આવે એ રીતે યોગ્યતાનુસાર શિક્ષાનું વિભાજન કરવું એ પ્રશસ્તાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

પ્રશસ્તાઓનું બીજું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય એ છે કે જેમ બિગતી પ્રજાને માનસિક અને ધાર્મિક શિક્ષા આપવી જરૂરી છે તેમ તેમને શારીરિક-વાચસિક, ઔદ્યોગિક શિક્ષા પણ અવશ્ય આપવી જોઈએ. કેવળ માનસિક શિક્ષા આપવાથી શારીરિક અને વાચસિક શક્તિ વિકસિત થઈ શકતી નથી અને તેથી માનસિક શિક્ષા ફળતી પણ નથી.

પ્રશસ્તાઓનું ત્રીજું કર્તવ્ય એ છે કે, કુમાર-કુમારિકાઓને, બૌદ્ધિક શિક્ષાની સાથે ઔદ્યોગિક-શિક્ષા આપવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણકે બૌદ્ધિક શિક્ષા અને આદ્યોગિક શિક્ષાનો જ્યારે સુમેળ મળશે ત્યારે શિક્ષાનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ પાર પડશે. કેવળ બૌદ્ધિક શિક્ષા આપવાથી શિક્ષા એકાંગી-પાંગળી બની જશે. શિક્ષાનાં પ્રત્યેક અંગો સર્વાંગસંપૂર્ણ હોવાં જોઈએ.

પ્રશાસ્તાઓનું યોથું કર્તવ્ય એ છે કે, વ્યાવહારિક શિક્ષાની સાથે આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક શિક્ષાનો પણ પ્રબંધ કરવો જોઈએ. કારણકે જીવનના વ્યાવહારિક કાર્યોનો શ્રમ હલકો કરવા માટે આધ્યાત્મિક શાન્તિ મેળવવાની જરૂર રહે છે. અને આત્મિક શાન્તિ ધાર્મિક શિક્ષણદ્વારા મળે છે. માટે આળક-આળિકાઓનાં ધાર્મિક સંસ્કારો દૃઢ કરવા માટે ધર્મશિક્ષણની સમુચિત વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

પ્રશાસ્તાઓનું પાંચમું કર્તવ્ય એ છે કે, શિક્ષાદીક્ષા આપવામાં જે કોઈ પ્રકારનો નિતિભેદ કે વર્ણભેદનો સામાજિક અંતરાય હોય તેને દૂર કરવો જોઈએ. કારણકે નિતિભેદ કે વર્ણભેદ એ અધાં શિક્ષાનાં આધક તત્ત્વો છે.

પ્રશાસ્તાઓનું છઠું કર્તવ્ય એ છે કે, શિક્ષાદીક્ષા આપવામાં ભય, તર્જના કે મારકૂટને જરાપણ સ્થાન આપવું ન જોઈએ; કારણકે ભયભીત થએલો કે હતોત્સાહ થએલો શિક્ષાર્થી શિક્ષા ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને કદાચ જે શિક્ષા ગ્રહણ કરી શકે છે તે ભયના ભૂતથી ડરી જઈ ભૂલી જાય છે. માટે શિક્ષાર્થીઓના હિત માટે પણ ભયનો શિક્ષાક્ષેત્રમાંથી અહિષ્કાર કરવો જોઈએ.

પ્રશાસ્તાઓનું સાતમું કર્તવ્ય એ છે કે, શિક્ષાદીક્ષા મેળવતાં આળકો જે કામોદીપન કરનારાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતા થઈ જાય છે અને એ રીતે શિક્ષાપ્રાપ્તિમાં આળકોને જે મોટો અંતરાય ઉભો થાય છે તે કામોત્તેજક સાધનોને દૂર કરી કામશામક સાધનોનો વ્યવહાર વિદ્યાર્થીઓમાં શરૂ કરાવવો જોઈએ. કામવૃત્તિના પ્રવાહમાં શિક્ષાનો પ્રાણ તણાઈ ન જાય એ વિષે પ્રશાસ્તાઓએ સતર્ક થઈ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

પ્રશાસ્તાઓનું આઠમું કર્તવ્ય એ છે કે, વિદ્યાર્થીઓને ભણવામાં-સમજવામાં-યાદ કરવામાં સુગમ, સરલ અને બોધદાયક હોય તેવાં

રાષ્ટ્રભાષામાં લખાએલાં પાઠ્યપુસ્તકદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રયંધ કરવા જોઈએ. જેથી થોડા સમયમાં જ્ઞાનનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ મળે.

પ્રશાસ્તાઓનું નવમું કર્તવ્ય એ છે કે, વિદ્યાર્થીઓના મગજને કારી ખાઈ જાય એવું પોપટીયું શિક્ષણ આપવું ન જોઈએ. પણ તર્કશક્તિ અને અવલોકનશક્તિ વધે અને સાથેસાથે વિષયનું જ્ઞાન થાય તેવીરીતે શિક્ષા આપવાનો પ્રયંધ કરવો જોઈએ.

પ્રશાસ્તાઓનું દશમું કર્તવ્ય એ છે કે, વિદ્યાર્થીઓને પોતાના રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રધર્મ, રાષ્ટ્રનેતા પ્રત્યે સન્માન ઊપજે, પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યે, પોતાના સમાજ પ્રત્યે, પોતાના ધર્મ પ્રત્યે પોતાની શી ફરજ છે તેનું જ્ઞાન પ્રગટે અને રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મની રક્ષા અને સેવાથે તેમણે કેટલી સહિષ્ણુતા, ત્યાગભાવના કેળવવાની છે તેનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયંધ કરવો જોઈએ.

પ્રશાસ્તાઓનું અગિયારમું કર્તવ્ય એ છે કે, વિદ્યાર્થીની કયા વિષયમાં વિશેષ રુચિ છે અને એનું માનસિક વલણ કયા વિષય તરફ દબેલું છે એ વિષે યરાયર તપાસ કરી તેને તે વિષય મુખ્ય આપી, બાકીના વિષયોને ગૌણ બનાવી તેમાં પારંગત બનાવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે એક એક વિષયમાં વિદ્યાર્થીને વિશારદ બનાવવો અને અન્ય વિષયોમાં રસ લેતો કરવો એ આવશ્યક છે. આવી શિક્ષા-યોજનાથી વિદ્યાર્થીઓનો જીવનવ્યવહાર સુંદર રીતે ચાલી શકશે એમ લાગે છે.

સંક્ષેપમાં કુમાર-કુમારીઓને કેવી શિક્ષા ક્યારે અને કઈરીતે આપવી જોઈએ ? કેવા શિક્ષકો કેવી યોગ્યતાવાળા હોવા જોઈએ ? તે વિષે પૂર્વાપર સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાનું કામ પ્રશાસ્તાઓનું છે.

પ્રશાસ્તા-સ્થવિર ઉપર આખા રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મની કેટલી ગંભીર જવાબદારી રહેલી છે તેનું જ્ઞાન તેમને સતત રહેવું જોઈએ.

ઊગતી પ્રજાને પોતાના દેશ પ્રતિ શ્રદ્ધાભાવ પેદા થાય તેવી શિક્ષાપ્રણાલી હોવી જોઈએ. દેશદેશાન્તરેનાં ઇતિહાસ ગોખાવવામાં આવે અને પોતાના દેશના અને પોતાના ગામના ઇતિહાસની કશી ખબર ન હોય એ શિક્ષાપ્રણાલીનું દૂષણ છે. રાષ્ટ્રહિત સાધનારી જે શિક્ષા હોય તે જ વાસ્તવમાં શિક્ષા છે. રાષ્ટ્રોન્નતિ પણ શિક્ષા ઉપર જ આધાર રાખે છે. જે શિક્ષા રાષ્ટ્રહિત ન સાધે તે કાંઈ શિક્ષા છે ?

અત્યારે ભારતદેશમાં શિક્ષાશૈલી અને શિક્ષાપ્રણાલી એટલી બધી દૂષિત છે કે ઊગતી પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જ નષ્ટ થઈ જાય છે. શિક્ષણુશાળાના અધિકારીઓ પણ એ જ ચાહે છે કે ઊગતી પ્રજા પરદેશી જીવન ગાળે અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ભીના ન થાય. અને આ હેતુને બર લાવવા માટે શિક્ષણુશાળાના અધિકારીઓ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોષે એવું શિક્ષણ ન આપતાં પરદેશના જ ગુણગાન ગાવામાં પોતાનું ગૌરવ માને છે, ખરેખર રાષ્ટ્ર માટે આ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે. જે ભવિષ્યમાં ભારતના ભાગ્યવિધાતાઓ બનવાના છે તેમને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી મુક્ત રાખવાનું જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં શિક્ષણ જ નથી. એ તો ઊગતી પ્રજાને ગુલામીની બેડીમાં જકડાવવાની જાળ છે. આ જાળને તોડીફાડી ફેંકી દેવાનું કામ પ્રશાસ્તાર્થવિરનું છે. જે વિદેશીઓ, જે દેશને પોતાના પગ તળે દબાવવા ચાહે છે ભલા ! તે દેશને તેઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષા શા માટે આપે ! તેઓ જે જ્યેષ્ઠ માટે ભારતમાં આવ્યા છે તે જ્યેષ્ઠની પૂર્તિ માટે ગુલામી શિક્ષા આપે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પહેલાં આખા ભારતવર્ષમાં ઊગતી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી એ કારણે રાષ્ટ્રનું મસ્તક ઊંચું રહેતું હતું. અને જનતા પણ સુખશાન્તિમાં રહેતી હતી.

શ્રીતા:-પહેલાના વ્યાપારીઓની પાસે એટલી ધનસંપત્તિ ન હતી જેટલી આજે છે. મારવાડ પ્રાન્તમાં હજારો લખપતિ રહે છે

અને મજૂર લોકો પશુસેનાનાં ઘરેણાં પહેરે છે. પહેલાના સમયમાં લોકો પોતાના જ ગામમાં રહેતા અને મીઠું-મરચું વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા; પણ અત્યારે અંગ્રેજી શિક્ષાના પ્રતાપે લોકો મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, જેવા મોટા શહેરોમાં જઈ મોટો મોટો વ્યાપાર કરે છે. શું આ અંગ્રેજી શિક્ષાને પ્રતાપ નથી ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં હું પૂછું છું કે મારવાડના મોટા મોટા વ્યાપારીઓએ મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે શહેરોમાં જઈ જે ધનસંપત્તિ મેળવી તે ધનસંપત્તિ ભારતની છે કે પરદેશની ? ભારતની છે તો આનો અર્થ એ થયો કે જે લોહી આખા શરીરમાં ફરતું હતું તે લોહી એકઠું થઈ એક જગ્યાએ જમી ગયું. અર્થાત્ એક પગ તો ચાંબલા જેવો જડો થઈ ગયો અને બીજો પગ નેતરની સોટી જેવો પાતળો. જો કોઈ મનુષ્યના શરીરની આવી દશા હોય તો તે મનુષ્ય સુંદર અને સ્વસ્થ ગણાશે ખરો ? નહિ. જો શરીરમાં નવું લોહી આવે તો તે જીવી વાત છે. પણ જ્યારે શરીરના એક અંગનું લોહી ખાલી થઈ બીજા અંગમાં ચાલ્યું જાય તો તે શરીરનો વિકાસ નહિ પણ વિકાર જ કહેવાય. શરીરમાં વિકાસને બદલે વિકાર થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે જે શરીર પહેલાં સશક્ત હતું તે નિર્બળ બની જાય છે.

આ જ પ્રમાણે ગરીબોનું ભોજન લૂંટી ધન એકઠું કરવામાં આવે તો તે ધનનો લાભ શું થઈ શકે ? જો ધન વધવાની સાથે બીજાનું કલ્યાણ કરવાની ભાવના વધે તો વાસ્તવમાં ધન વધ્યું છે એમ કહી શકાય. જ્યાં રૂપિયા-પૈસા વધે છે પણ સાથે સાથે કલ્યાણબુદ્ધિ વધતી નથી ત્યાં ધન વધે કે ઘટે તે બંને ખરાબ છે.

આજકાલ તન, મન વેચીને મનુષ્યો ધન એકત્રિત કરે છે અને પોતાને પૈસાદાર થતો જોઈ કુલાઈ જાય છે પણ જ્યારે તન-મન બહુ જ નિર્બળ બની જાય છે ત્યારે કોઈ ગરીબ પણ સખળ મનુષ્ય

તેની સામે ઊભો થાય છે અને પૈસાની માગણી કરે છે ત્યારે નિસ્તેજ પૈસાવાળો ગભરાય છે અને ખીજની રક્ષા આહે છે. ત્યારે ધન તેનું રક્ષણ કરી શકતું નથી.

ધનવાન પુરુષો માને છે કે, ધનના બળે અમે અમારું રક્ષણ કરી શકીશું. પણ વાસ્તવમાં તન-મનને સખળ બનાવ્યા વિના કેવળ ધન રક્ષણ કરી શકતું નથી. તન-મનને સખળ બનાવવા માટે શિક્ષણની અતિ જરૂર રહે છે. આપણી પૌર્વાત્ય શિક્ષણસંસ્કૃતિ તન-મનને સખળ-સ્વસ્થ બનાવવાની સર્વપ્રથમ શિક્ષાદીક્ષા આપે છે. ન્યારે આજની પાશ્ચાત્ય શિક્ષણસંસ્કૃતિ તન-મનને વેચીને ધનને સર્વપ્રથમ પ્રાપ્ત કરવાની શિક્ષાદીક્ષા આપે છે. જો તન-મન સ્વસ્થ અને સખળ હશે તો ધન દોડતું આવશે; પણ જો તન-મન નિર્બળ હશે તો ધનરાશિ પણ હાથમાં રહી શકવાની નથી. જો રાષ્ટ્રમાં તન-મનને સ્વસ્થ અને સખળ બનાવવાની શિક્ષાદીક્ષા આપવામાં આવતી નથી પણ કેવળ ધનપ્રાપ્તિ માટે તનમનને વેચી નાંખવાની શિક્ષા આપવામાં આવે છે તે રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થવાને બદલે પતન જ થાય છે. ભારતદેશને ગુલામ બનાવવાની આ ચાવી મેકોલે જેવા શાસન-કારોએ ઉપયોગમાં લીધી અને ભારતમાતાના સપૂતોને ગુલામીની શિક્ષા આપી ગુલામગીરીનો શિરપાવ આપ્યો. આજે ભારતના ખૂણે ખૂણે જે એકારોનું બંધકર ભૂત ભારતીયોને ડરાવી ત્રાસ આપી રહ્યું છે તેનું મુખ્ય કારણ આજની દૂષિત શિક્ષાપ્રણાલી જ છે. આજે ભારતમાતાનું જીવનધન યુવકહૃદય પાશ્ચાત્ય શિક્ષણસંસ્કૃતિની પછવાડે પાયમાલ થઈ ગયું છે. આજનો નવલોહિયો જીવાનજોષ પુરુષ નિર્બળ, નિસ્તેજ, સાહસશૂન્ય, અકર્મણ્ય, હતોત્સાહ અને નિરાશ જણાય છે તેનું કારણ આજની દૂષિત શિક્ષાપ્રણાલી સિવાય બીજું શું છે! આજની શિક્ષાપ્રણાલીમાં માનસિક શિક્ષા અને ઔદ્યોગિક શિક્ષાને જરાપણ સ્થાન નથી ન્યારે પ્રાચીન સમયમાં શારીરિક, માનસિક, ઔદ્યોગિક, સંગીત, વાદ્ય, આદિ ૭૨ કલાને શિક્ષા

માનવામાં આવતી અને ૭૨ કલાનો અધિકારી શિક્ષિત તરીકે ઓળખાતો. બલા! જોણે ૭૨ કલાને હસ્તગત કરી છે તે કોઈ દિવસ ધનપ્રાપ્તિ માટે બીજાનું મુખ તાક ખરે! નોકરી માટે દુકાને દુકાને ફરે ખરે? જે ૭૨ કલાનો વિશારદ હોય છે તે હમેશાં સ્વતંત્ર ધધે જ કરે છે. તેનું માનસ જ કલાશિક્ષણથી એવું ઘડાઈ જાય છે કે તે કોઈની નોકરી કે ગુલામી કરી શકતો નથી. કલાવિશારદનું માનસ હમેશાં સ્વતંત્ર જ હોય છે. તે કોઈને પરાધીન રહેવા માંગતો જ નથી. આજનો M. A, પાસ થયેલ કે B. A. પાસ થયેલ ભલે ‘અધી કલાનો વિશારદ=Master of Arts, ગણાતો હોય પણ વાસ્તવમાં તે એક પણ કલાનો સંપૂર્ણ વિશારદ હોતો જ નથી. ‘કલા’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં તેઓ પુસ્તકની પુસ્તક ભલે લખી નાંખે પણ તેમના જીવનમાં ‘કલા’નો સ્પર્શ સુદ્ધાં થયો હોતો નથી. અને તે જ કારણ છે કે આજનો કલાવિશારદ=Master of Arts-નોકરી માટે ૫૦-૬૦ રૂપિયાની કમાણી માટે-દુકાને દુકાને હાથ લાંબાવતો ફરે છે. અત્યારે ‘કલા’નું શિક્ષણ જ આપવામાં આવતું નથી; કેવળ ‘ગુલામી’નું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ‘ગુલામી શિક્ષણ’ને બદલે કલાનું શિક્ષણ ઊગતી પ્રજાને આપવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પ્રશસ્તા સ્થવિર-સંરક્ષકસ્થવિરનું પ્રાથમિક અને આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

આજની ઊગતી પ્રજા એ ભવિષ્યની ભાગ્યવિધાત્રી છે, એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ એ ઊગતી પ્રજાને ઉત્તત બનાવી ભાગ્યવિધાત્રી બનાવવી એ સંરક્ષકનું કર્તવ્ય છે. ઊગતી પ્રજા એટલે આજની ઊગતી મુત્ર-પુત્રી, કુમાર કુમારિકા, બાળક-બાળિકા છે. જેમ બાળકને સંસ્કારી અને શિક્ષિત બનાવવા માટે દરેક ઉપાયો લેવામાં આવે છે તેમ કુમારિકા કે બાળિકાને સુસંસ્કારી અને શિક્ષિત બનાવવા માટે સંરક્ષકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ-ઉપેક્ષા જરાપણ કરવી ન જોઈએ. જે રાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીજાતિને સંસ્કારી અને શિક્ષિત બનાવવા માટે ઉપેક્ષાભાવ સેવવામાં આવે છે તે રાષ્ટ્ર ઉન્નત બની શકતો નથી.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ—ન્યાં નારી જાતિની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવતાઓ રમે છે. એ ઋષિવચન પાછળ સ્ત્રીજાતિને સન્માન આપવાની જે ઉન્નત ભાવના રહેલી છે તે ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપ્રેમીની પવિત્ર ફરજ છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને જીવનરથના ચક્રો છે. એ બન્ને ચક્રોમાંથી કોઈ પણ ચક્ર અસમાન, ભાંગેલું કે તૂટેલું હોય તો જીવનરથ આગળ ચાલી ન શકે. અત્યારે આપણા વ્યવહાર-જીવનમાં જે અસમાનતા જોવામાં આવે છે તેનું પ્રધાન કારણ જીવનરથના બન્ને ચક્રો અસમાન છે.

જેમ પુરુષ જાતિને શિક્ષાદીક્ષા આપવા માટે સમુચિત વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેમ સ્ત્રીજાતિને માટે પણ શિક્ષાદીક્ષા આપવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી આવશ્યક છે.

આજની બાળિકાઓ ભવિષ્યની માતાઓ છે. રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં માતાનું સ્થાન કેટલું બધું મહત્ત્વનું છે એ કહેવાની હવે જરૂર નથી. જે ભવિષ્યની માતાઓ બનવાની છે તે આજની બાળિકાઓને કેવી શિક્ષા આપવી જોઈએ એ વિષે વિચાર કરવાનું કામ પ્રશાસ્તાસ્થવિરનું છે. બાળાઓને શિવણ-ગૂંથણ, ભરતકામ, અક્ષરજ્ઞાન, ભાષાજ્ઞાન, વ્યવહારજ્ઞાન આપવાની આવશ્યકતા છે તેથી વિશેષ પાકવિદ્યા બાળઉછેર, બાળપોષણ આદિનું સક્રિય જ્ઞાન આપવાની અતિ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીજાતિમાં સહિષ્ણુતા, કામળતા અને સેવા એ ગુણો પ્રાકૃતિક હોય છે. આ ગુણોને વિકસાવવાની તક આપી એ ગુણોને માનવજાતિના વિકાસમાં સદુપયોગ કરવો એ પ્રશાસ્તાસ્થવિરનું કર્તવ્ય છે.

સ્ત્રીશક્તિ એ જગતને જીતવાની મહાશક્તિ છે. આ શક્તિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો જગત માત્રનું કલ્યાણ થઈ શકે. પણ ન્યાંસુધી નારીજાતિને ન થાય ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રોદ્ધાર પણ થઈ ન

શકે. જે મહાશક્તિ આખા રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ છે એ શક્તિને ગોંધી નાંખવાથી ઉદ્ધાર થવાને બદલે ફટલો અધઃપાત થાય છે તે આજનું સ્ત્રીજીવન જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આજનું સ્ત્રીજીવન પુરુષોના પોલાદી પંજથી પામર બન્યું છે. જાણે પુરુષોની વાસના તૃપ્ત કરવાનું કેવળ એક જીવતું પુતળું ન હોય તેવું સ્ત્રીજીવન બની ગયું છે અને સ્ત્રી જીવનનું તેજ સામાજિક રૂઢિઓના અંધકારમાં છુપાઈ ગયું છે. સ્ત્રીજાતિમાં પણ પુરુષ જેટલી શુદ્ધિ, શક્તિ અને તેજસ્વિતા રહેલી છે. જૈનસૂત્રોમાં સ્ત્રીજાતિએ બતાવેલાં ત્યાગ અને સેવાનાં આદર્શ દૃષ્ટાન્તો નોંધાયેલાં છે. સ્ત્રીજાતિની ઉપેક્ષા કરીને કોઈ પણ રાષ્ટ્ર સમુન્નત બની શક્યો નથી અને બની પણ શકે નહિ. સ્ત્રીજાતિનો સહકાર સાધીને જ પુરુષજાતિ પોતાનું અને પરનું હિત સાધી શકે. સ્ત્રીજાતિની શક્તિને વિકસાવવાનાં દરેક પ્રકારનાં સાધનો પૂરા પાડવાં અને સ્ત્રીશક્તિનો રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં સદુપયોગ કરવો એ પ્રશસ્તાસ્થવિરનું કર્તવ્ય છે.

આજે જ્યારે સ્ત્રીજાતિની હીનાવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે કોઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમીને દુઃખ થયા વિના ન રહે ! સ્ત્રીજાતિની આ હીનાવસ્થાનું મુખ્ય કારણ તપાસીશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે, સ્ત્રીજાતિને જોઈએ તેવી શિક્ષાદીક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.

બાળાઓ-કુમારિકાઓ માટે ભલે શહેરોમાં શિક્ષા આપવાની થોડી ઘણી વ્યવસ્થા હોય પણ ગામડામાં કે જ્યાં સ્ત્રીજાતિનું સેવા પર જીવન ટકી રહ્યું છે ત્યાં બાળા-કુમારિકા માટે શિક્ષાની કશી વ્યવસ્થા હોતી નથી. અને આ જ કારણને લીધે સ્ત્રીઓ એક ગામથી બીજે ગામ એકલી જઈ શકતી નથી એટલું જ નહિ પણ નાના કાર્યથી લઈ મોટા કાર્ય સુધી તે પુરુષજાતિની અપેક્ષા રાખે છે અને બીજાનું મુખ તાકી બેસી રહે છે. સ્ત્રીઓને કેવળ અક્ષરજ્ઞાન, ભાષાજ્ઞાન જ આપવા કરતાં, સાથે દરેક પ્રકારનું બ્યવહારિક જ્ઞાન અવશ્ય અપાવું જોઈએ.

અત્યારે શહેરોમાં બાળા-કન્યાઓને જે શિક્ષા આપવામાં આવે છે તે શિક્ષા જીવનવિકાસની નહિ પણ જીવનવિકારની આપવામાં આવે છે. આજે સ્ત્રીશિક્ષામાં વિલાસિતાએ પગપેસારો કરી શિક્ષાનો હેતુ હણી નાંખ્યો છે. આજે શિક્ષિત થએલી કન્યા સેવાની મૂર્તિ બનવાને બદલે વિલાસિતાની મૂર્તિ બની જાય છે. એનું પ્રધાન કારણ પણ સ્ત્રીશિક્ષાની દુર્દશા જ છે. પ્રાચીન સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષા ન હતી એમ ન હતું. તે વખતે પણ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીશિક્ષા પ્રાપ્ત કરી ‘પંડિતા’ બની જીવનવ્યવહાર સુંદર ચલાવતી અને આદર્શ દંપતીજીવનનો યોગપાઠ સર્વને આપતી; એટલું જ નહિ પણ મોટા મોટા પંડિતોના શાસ્ત્રાર્થમાં ‘નિર્ણાયિકા’ બનવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરતી. સાંભળવામાં આવે છે કે મંડનમિશ્ર અને શંકરાચાર્યના શાસ્ત્રાર્થમાં મંડનમિશ્રની પત્ની ભારતી ‘નિર્ણાયિકા’ બની હતી. અને ઘણા દિવસો સુધી બન્નેનો શાસ્ત્રાર્થ સાંભળી તેણીએ એવો નિર્ણય આપ્યો હતો કે, ‘શંકરાચાર્ય’ જીત્યા અને મારા પતિદેવ હાર્યા.’ તે વખતની સ્ત્રીઓમાં વિનિતતા અને પ્રામાણિકતા કેટલી બધી હતી તે ઉપરના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય એમ છે.

આજે સ્ત્રીઓ થોડું ઘણું વાંચતાં-લખતાં શીખી લે છે ત્યાં તો તેઓ ખાવાપીવામાં, રહેલીકરણીમાં, પહેરવેશમાં પરિવર્તન કરી નાંખે છે અને પોતે બહુ જ શિક્ષિત છે એમ જનસમાજને બતાવવા માટે વિદેશી વનિતાઓની માફક વિલાસિતા અને ફેન્સી રીતરિવાજમાં તણાઈ જાય છે. અંધ અનુકરણવૃત્તિ એ શિક્ષાનું દુષ્પરિણામ છે.

દામ્પત્યજીવનને સુખમય બનાવવા સ્ત્રીઓએ સ્નેહસદ્ભાવ, સાદગી, નમ્રતા, સંસ્કારિતા આદિ સદ્ગુણોને કેળવવાં જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સ્ત્રીજાતિને સંસ્કાર અને શિક્ષણદ્વારા સ્ત્રીજીવનને સુખમય બનાવવાની હિતસલાહ આપે છે. આજે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણસંસ્કૃતિએ આપણી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો આદર્શ હણી નાંખ્યો છે અને તેને સ્થાને સ્ત્રીજાતિને સ્ત્રીધર્મનું શિક્ષણ

આપવાને બદલે સ્વીધર્મના આદર્શને હણનારું શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું છે. આ શિક્ષણ નથી પણ શિક્ષણનું દુષ્પરિણામ છે.

આજની પ્રચલિત શિક્ષાપ્રણાલી બદલીને ન્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય શિક્ષાપ્રણાલીદ્વારા ઊગતી પ્રજાને શિક્ષાદીક્ષા આપવામાં ન આવે ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રના કલ્યાણની આશ્વા સી રીતે રાખી શકાય? અને આ ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે રાષ્ટ્રનો આખો શિક્ષાવિભાગ પ્રશાસ્તાસ્થ-વિરના હાથમાં હોય અને તેમની સૂચનાનુસાર ઊગતી પ્રજાને શિક્ષાદીક્ષા આપવામાં આવે. જ્યારે રાષ્ટ્રના સૂત્રધારોના હાથમાં શિક્ષાવિભાગ આવશે ત્યારે ઊગતી પ્રજા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મહત્ત્વ અને વિદેશીઓની કુશિક્ષાનું દુષ્પરિણામ સમજી શકશે. આ પ્રમાણે પ્રશાસ્તાસ્થવિરોની પ્રેરણાથી ઊગતી પ્રજા રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યમાં જોડાશે ત્યારે રાષ્ટ્રોદ્ધાર અચૂક થવાનો જ એમાં શંકા નથી.

(૫)

કુળસ્થવિર

[કુલ-થેરા]

ભારતવર્ષ એક મોટા દેશ છે એટલે અહીં હમેશાં વિભાજિત શાસનપ્રણાલી ચાલતી આવી છે. એક જ શાસક અધાં કાર્યોને ઠીક રીતિએ પાર પાડી શકે નહિ એ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રમાં કુલધર્મ અને તેની વ્યવસ્થા કરનાર કુલસ્થવિરની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

કુલસ્થવિર એ પ્રકારના છે. એક લૌકિક કુલસ્થવિર અને બીજા લોકોત્તર કુલસ્થવિર.

લૌકિક કુળધર્મની જે સમુચિત વ્યવસ્થા કરે છે એટલે કેવાં કાર્યો કરવાથી કુળની ઉન્નતિ થાય છે અને કેવાં કાર્યો કરવાથી કુળનું પતન થશે એ વાતનો પૂર્વાપર વિચાર કરનાર કુળસ્થવિર કહેવાય છે. જે સાચો કુળસ્થવિર હોય છે તે કુળધર્મની રક્ષા માટે પ્રાણ પણુ અર્પી દે છે પણુ કુળને કલંક લગાડવા દેતો નથી. કુળસ્થવિર કુળને ઉગ્ગળનાર સાચો કુળદીવો હોય છે.

જેમ દીવો પોતે બળે અને બીજાને બળે નહિ પણુ પોતાના પ્રકાશથી અધાંને ઉજાળે છે તેમ જે કુળનાં દરેક પ્રકારનાં દુઃખ-

સંકટો સહન કરે છે પણ કુળનાં માણસોને જરા પણ દુઃખ કે કષ્ટ આપતો નથી અને પોતાના જીવનપ્રકાશથી આખા કુળને ઊજળે છે તે ખરેખર કુળદીપક છે. કુળદીપક બનવું એ સરલ નથી. કુળદીપક બનવા માટે તો દીવાની માફક તનને તાવવું પડે છે અને આખા કુળને ઊજળવા માટે આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટાવવો પડે છે. જે કુળની મોટાઈ મેળવવા માટે કુળસ્થવિર બની જાય છે પણ કુળોદ્ધારનું કામ કરતો નથી તે વ્યક્તિ કુળદીપક નહિ પણ કુલાંગાર બને છે. કુલાંગાર કુળને ભસ્મીભૂત કરી નાંખે છે. જ્યારે કુળદીપક આખા કુળને ઊજળે છે. જે સાચો કુળસ્થવિર હોય છે તે કુળદીપક હોય છે.

આખા કુળમાં કુટુંબભાવનાનું ખીજ રોપવું એ કુળસ્થવિરનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જે કુળમાં કુટુંબભાવના હોતી નથી તે કુળ વધારે આયુષ્ય ભોગવી શકતું નથી. કુટુંબભાવના એ કુળોદ્ધારનું મૂળ છે. કુળમાં કુટુંબભાવના કેળવવા માટે કુળસ્થવિરે આખા કુળના પ્રત્યેક સભ્યની સારસંભાળ રાખવી પડે છે. પહેલાના સમયમાં ઓસવાલોમાં પંચ કુળસ્થવિરનું કામ કરતું. ઓસવાલોએ કેવી રીતે રહેવું, કેવો વ્યવહાર રાખવો અને કુળધર્મની રક્ષા માટે ક્યા ક્યા ઉપાયો યોજવા વગેરેનો નિશ્ચય તે લોકો જ કરતા હતા. આ કુળવ્યવસ્થાને જે લોકોએ તોડી છે તે લોકોને એનું દુષ્પરિણામ સહેવું પડ્યું છે. કુળસ્થવિરની ઉપસ્થિતિમાં કુળના સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ જઈ માંસ, શરાણ આદિ દુર્વ્યસનોનું સેવન કરવાનું તથા કુળમર્યાદા તોડી ખાલ-વિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ, અનમેલ વિવાહ કરવાનું કોઈ સાહસ કરતું નહિ. જે કોઈ કુળમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતું તેને કુળસ્થવિર યોગ્ય દંડ આપતા અને તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરવામાં આવતો. કુળની મર્યાદા ખરાબર સચવાય અને કુળની શ્રેષ્ઠ રીતરિવાજોનું ખરાબર પાલન થાય તે માટે કુળસ્થવિર પૂરેપૂરી સાવચેતી રાખતા. કુળસ્થવિરના આ મહત્વપૂર્ણ પદના ભારને વહન કરવો સાધારણ મનુષ્ય માટે સરલ

નથી. જે વ્યક્તિએ કુળની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા જેટલું વ્યક્તિત્વ કેળવ્યું છે તેજ વ્યક્તિ કુળસ્થવિર બની શકે છે અને કુલોદ્ધાર કરી કુળને દીપાવી શકે છે.

આજે પહેલાના જેવી કુળસ્થવિરની વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે અત્યારે કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ, અનમેલવિવાહ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ આ કુળનાશક વિવાહોમાં ઘણું આંધળું ખર્ચ પણ થાય છે. અત્યારે સમાજની જે અધોદશા જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ કારણ શોધશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે યોગ્ય કુળસ્થવિર ન હોવાને કારણે જ કન્યાવિક્રય, બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ આદિ રાક્ષસી રીતરિવાજો જીવી રહ્યાં છે, અને બીજાં નવાં રીતરિવાજો પેદા થતા જાય છે કે જેથી કુળધર્મનો નાશ થાય છે.

આજે કુળસ્થવિરના અભાવે દરેક કુળમાં ખોટાં ખર્ચો, ખોટાં વ્યવહારો, અને બહારનાં આડંબરો વધતાં જોવામાં આવે છે અને એ જ કારણે પહેલાં ખસો કે ત્રણસો રૂપિયામાં વિવાહનો ખર્ચ થતો હતો તે કુળવ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે અત્યારે બે હજાર કે ત્રણ હજાર જેટલો ખર્ચ કરવા છતાં વિવાહનું કામ બરાબર પાર પડતું નથી. કુળમાં ખોટાં ખર્ચો વધવાને કારણે સમાજમાં અત્યધિક એકારી વધી છે. અને આજે સમાજનો મોટો સાધારણ વર્ગ ગરીબ હોવાને કારણે વિવાહનો મોટો ખર્ચ ઉપાડી શકતો ન હોવાથી તેને અવિવાહિત રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે ફરજિયાત રહેવું પડતું અવિવાહિત જીવન બ્રષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી અને પરિણામે સમાજમાં પાપાચાર વધે છે. આ પાપાચારનું દુષ્પરિણામ સમાજ અને કુળને સહેવું પડે છે.

જો કુળની બરાબર વ્યવસ્થા હોય તો કુળમાં બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ, અનમેલવિવાહ કેમ થઈ શકે? કુળને ઉગ્ગળનાર કુળસ્થવિર હોય તો કુળમાં હજારો રૂપિયાનું પાણી કરી વિલાસિતાનાં બીજ રોપે એવાં વેશ્યાનૃત્ય, રંડીનાય જેવાં કંઠંગા રીતરિવાજો કેમ

ચાલી શકે ? આજની જીગતી પ્રજામાં જ્યાં આવાં ખરાબ કુળસંસ્કારો સીંચાતાં હોય ત્યાં કુળોદ્ધારની આશા કેમ રાખી શકાય ? જીગતી પ્રજામાં સારાં કુળસંસ્કારો સીંચવાનું કામ કુળસ્થવિરનું છે. આખા કુળની ખરાબર વ્યવસ્થા કરવી અને કુળ ઉન્નતિને પથે ચડે એવાં રીતરિવાજ પ્રચલિત કરવાં એ કુળસ્થવિરે જોવાનું છે. કુળમાં ખાનપાન, રીતરિવાજ, આચારવિચાર શુદ્ધ રહે અને કુળધર્મનું ખરાબર પાલન થાય તેની સાવચેતી કુળસ્થવિરે રાખવી પડે છે. અત્યારે કુળધર્મનું ખરાબર પાલન ન થવાને કારણે જ વિવાહેચ્છુક યુવકોને ફરજિયાત અવિવાહિત જીવન વ્યતીત કરવું પડે છે અને ૬૦-૬૦ વર્ષના વૃદ્ધો ધનસત્તાનાં બળે આશાભરી કુમારિકાઓ સાથે વિવાહ કરી લે છે. અને પરિણામે થોડાં વર્ષ ગૃહવાસમાં રહીને પોતે મૃત્યુને ભેટે છે અને અબોધ બાલિકાનું જીવન પણ દુઃખી બનાવતો જાય છે. એક બાળુ વૃદ્ધવિવાહ થાય છે જ્યારે બીજી બાળુ નાના નાના અબોધ બાળકોને વિવાહના અંધનમાં સપડાવવામાં આવે છે. આ બે કારણોને લીધે સમાજમાં વિધવાઓની વૃદ્ધિ થાય છે. આ વિધવાઓમાં કેટલીક વિધવાઓ એવી પણ હોય છે કે જેમને પોતે કાણુ છે, કેવી અવસ્થામાં છે ! એટલું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. આ નાની ઉંમરમાં કુમળી કુમારિકાઓને વિધવા બનવાનું કારણ કુળમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન અને કુળસ્થવિરની સંરક્ષણનો અભાવ છે.

આજે જન જોડી માલતાલ ખાવા માટે મોટી મોટી બઝાર્સ મારનારા સ્થવિરો બહાર નીકળી પડે છે પણ વિવાહ ન્યાયયુક્ત છે કે નહિ ? એ જોનારા વધુ થોડા હોય છે. પ્રીતિભોજ તો પહેલાં પણ થતાં પણ તે પ્રીતિવૃદ્ધિ માટે. ત્યારે કાર્ષ ઠેકાણે બલાતકારથી પ્રીતિભોજ કરાવવામાં ન આવતું. અત્યારે જે જાતિભોજ કરાવવામાં આવે છે તે જાતિનો દંડ વસુલ કરવા માટે કરાવવામાં આવતું હોય છે. લોકો જાતિભોજ કરવા માટે દબાણ કરે છે પણ પાછળથી તેઓની શી દુર્દશા થશે તેનું ધ્યાન રાખતા નથી. જે સ્થિતિ જાતિભોજની છે તેથી ખરાબ સ્થિતિ મૃત્યુભોજની છે. મૃત્યુભોજથી કુળની

ધનસંપત્તિ, શરીરસંપત્તિનો ઘણો જ હાસ થાય છે. પણ આ બધું કુળસ્થવિર વિના કોણ સમજીવે? અત્યારે કુળસ્થવિરના અભાવે ત્યાં જુઓ ત્યાં કુળધર્મ્યાદિનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે, ખોટાં રીવાજો, ખોટાં ખર્ચો વધારવામાં આવે છે. કુળવ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે સમાજના ટૂંકડે-ટૂંકડા થઈ ગયા છે. અને સામાજિક જીવન દુઃખી બનતું જાય છે અને કુળધર્મનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે.

લૌકિક કુળના ઉદ્ધાર માટે જેમ કુળસ્થવિરની આવશ્યકતા રહે છે તેમ લોકોત્તર કુળના ઉદ્ધાર માટે લોકોત્તર કુળસ્થવિરની પણ જરૂર રહે છે. સાધુસમાજ એ લોકોત્તર કુળ છે. સાધુસમાજના નિયમપાલનની બધી જવાબદારી ગુરુ ઉપર રહે છે એટલે ગુરુ એ લોકોત્તર કુળના સ્થવિર છે. શિષ્યવર્ગને આચારધર્મનું શિક્ષણ આપતું, ઉચિત આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે યોગ્ય સાધનો પૂરાં પાડવાં એ ગુરુનું કર્તવ્ય છે. શિષ્યોને ભણાવીગણાવી વિદ્યાન બનાવવા એ પણ ગુરુનું જ કર્તવ્ય ગણાવામાં આવ્યું છે. જે કોઈ ગુરુ પોતાના ૧૦-૨૦ યોગ્ય શિષ્યોને જ ભણાવે અને બાકીના શિષ્યોને શિક્ષા ન આપે તો તે ગુરુ કુલસ્થવિર કહેવાય નહિ. જે કુળસ્થવિર બાળકોને બાળકયોગ્ય અને વૃદ્ધોને વૃદ્ધયોગ્ય શિક્ષા આપે છે અને તેમની યોગ્યતાનુસાર સારસંભાળ રાખે છે તે કુળસ્થવિરનું કુળ હમેશાં પવિત્ર રહે છે.

જે પ્રમાણે લૌકિક કુળસ્થવિર કુળધર્મના પાલન કરવા-કરાવવાની બધી વ્યવસ્થા કરે છે તે જ પ્રમાણે જે ગુરુ પોતાના કુળના બધા સાધુઓને કુળધર્મના પાલનમાં દૃઢ બનાવે છે, તે લોકોત્તર કુલસ્થવિર છે. લોકોત્તર કુલસ્થવિરના બનાવેલા નિયમોનો ભંગ કરનાર માટે દંડવિધાન પણ બતાવવામાં આવેલ છે. એ પ્રાયશ્ચિત્તમાં દશમું પ્રાયશ્ચિત્ત અન્તિમ સજા છે. આ છેલ્લું પ્રાયશ્ચિત્ત એને જ દેવામાં આવે છે કે જે મનુષ્ય કુળમાં રહી કુળનો નાશ કરે છે, સંઘમાં રહી સંઘનો નાશ કરે છે અથવા ગણમાં રહી ગણનો નાશ કરે છે.

સાધુ, જે મહાવ્રતોનો મૂળથી ભંગ કરે તો તેની અધિકમાં અધિક સજા, નવી દીક્ષા છે. પરંતુ જે ગણમાં ભેદ પાડે તો તેને દશમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આતું પ્રધાન કારણ એ છે કે જે કોઈ સાધુ વ્યક્તિગત અપરાધ કરે તો તે એકલો જ ભ્રષ્ટ થાય પણ જે કુળ, સંઘ કે ગણમાં ભેદ પાડે તો આખા કુળને કે સંઘને હાનિ પહોંચે છે. માટે એ ભૂલેચૂકે પણ ભૂલવું ન જોઈએ કે જે વ્યક્તિ કુળને છિન્નભિન્ન કરે છે તે દુષ્કર્મ બાંધે છે અને આખા કુળનો અપરાધી બને છે.

કુળમાં કુલીનતા પ્રગટાવવી અને કુળને ઉજ્જવલ બનાવવું એ કુળસ્થવિરનો ધર્મ છે. કુળદીપક બનવા માટે કુળસ્થવિરે આત્મભોગ આપી બીજને પોતાના જ્ઞાનપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત કરવા જેટલું વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવવું જોઈએ.

(૬)

ગણસ્થવિર-ગણનાયક

[ગણ-થેરા]

માનવકુળ અનેક નાનાં મોટાં કુટુંબોમાં વહેંચાયેલું છે. આ બધાં કુટુંબોમાં પરસ્પર પ્રેમસંબંધ, સ્નેહસહભાવ તથા યોગ્ય વ્યવસ્થા જળવાય તે માટે બધાં કુટુંબોનું એક મધ્યસ્થ મંડળ સ્થાપવામાં આવે છે જે 'ગણ' અથવા 'કુટુંબ સમૂહ' એ નામથી ઓળખાય છે. આ 'ગણ' નું મુખ્ય કામ કુળની મર્યાદા સાચવવાનું અને કુળની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું હોય છે. જે વ્યક્તિ આ ગણ-તંત્રનું બરાબર નિયંત્રણ અને સંચાલન કરે છે તે 'ગણસ્થવિર' કે ગણનાયક તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં ગણતંત્ર-પ્રજ્ઞતંત્રની પ્રણાલી બહુ પ્રચલિત હતી. ભ. મહાવીરના સમયમાં અઢાર ગણરાજ્યો હતાં અને એ ગણ-રાજ્યો પરસ્પર બહુ જ સલાહસંપત્તી રહેતાં અને ગણરાજ્યોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરતાં. આ અઢાર ગણરાજ્યોનો ગણસ્થવિર ચેટક હતો.

જૈનસંપ્રદાયમાં ગણનાયક ચેટકનો જે કાર્ધ જીવનપરિચય મળે છે તે ઉપરથી ગણસ્થવિર કેવો હોવો જોઈએ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

મગધદેશ, જે વર્તમાન સમયમાં બિહાર નામે ઓળખાય છે, તેની ઉત્તરે વૈશાલી નામે એક પ્રસિદ્ધ નગરી હતી. આ વૈશાલીનગરી ગણરાજ્યમાં હતી. આ ગણરાજ્યનો અધિનાયક ચેટક હતો. તે વખતે વૈશાલી ગણરાજ્ય જેવાં બીજાં પણ ઘણાં ગણરાજ્યો હતાં જેમાં કુસીનારા, પાવા, કુણ્ડપુર આદિ પ્રધાન ગણરાજ્યો હતાં; આ બધાં ગણરાજ્યો ગણતંત્ર કે પ્રજાતંત્ર (Republic) રાજ્યો હતાં. આ ગણરાજ્યોનું નિયંત્રણ અને સંચાલન ગણનાયક ચેટક કરતો હતો.

આ ગણતંત્રોનું સંચાલન આધુનિક પ્રજાતંત્ર રાજ્યોની જેમ થતું. આ બધાં ગણરાજ્યોમાં ક્ષત્રિય કુળના અગ્રેસરોની કૌંસીલ (સભા) મુખ્ય કામ કરતી હતી. આ ગણતંત્રમાં જે જે જાતિઓ સમ્મિલિત હતી તે પોતાનો એક પ્રતિનિધિ ચૂંટી ગણતંત્રમાં મોકલતી.

ગણતંત્રની સભાની વ્યવસ્થા એકદમ સુંદર હતી. એ સભામાં એક શાસન-પ્રજાપક નિયુક્ત કરવામાં આવતો કે જે આવેલા સદસ્યોને તેમનું સ્થાન બતાવતો. સદસ્યોની ઉપસ્થિતિ પર્યાપ્ત થયે કાર્ધપણુ પ્રસ્તાવ સભા સમક્ષ મૂકવામાં આવતો. આ ક્રિયાને નત્તિ (સ્પષ્ટિ) કહેવામાં આવતી. વિસ્પષ્ટિ કર્યા પછી પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવ ઉપર વિચાર કરવામાં આવતો અને પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત કરવામાં આવે કે નહીં એ વિષે ત્રણવાર પ્રત્યેક સદસ્યને પૂછવામાં આવતું. જે બધા સદસ્યો પ્રસ્તાવને સ્વીકૃત કરવામાં સહમત થતા તો પ્રસ્તાવ પાસ કરવામાં આવતો અને જે તેમાં મતભેદ થતો તો મતગણના કરવામાં આવતી. આ ગણતંત્રની સભાનાં નિયમોપનિયમો પણ ઘડવામાં આવતાં અને તેનું બરાબર પાલન કરવામાં આવતું.

ગણતંત્રની સભા બહુમતિથી કામ કરતી હતી. સભામાં જે પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત કરવામાં આવતો તે પ્રસ્તાવને કાર્યરૂપમાં પરિણત કરનાર 'ગણનાયક' Chief Magistrate કહેવામાં આવતો. ગણનાયકને સહકાર આપવા માટે ઉપરાજ, ભંડારી, સેનાપતિ વગેરે પણ

નિયુક્ત કરવામાં આવતા. ગણતંત્રનું ન્યાયાલય એક આદર્શ ઢંગનું હતું, કે જ્યાં સરતો અને સાચો ન્યાય આપવામાં આવતો. ગણતંત્રના સદસ્યોનો જ્યાં દરબાર ભરવામાં આવતો તે સ્થાન Town hallના નામે ઓળખાતું.

ગણનાયક ચેટક ગણરાજ્યોની સુવ્યવસ્થા કરવામાં કુશળ હતો. અધાં ગણરાજ્યોના અધિનાયકો તેનું નેતૃત્વ સ્વીકારતા અને તેની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરતા. ચેટક પોતે આઢ્ય, દીપ્ત અને અપરાભૂત-કોષ્ઠથી ગાંજો ન જાય એવો-હતો. તેની અપ્રતિમ પ્રતિભાશક્તિ આગળ અધા નમતું આપતા. પ્રજાને સુખી બનાવવા માટે પોતાથી તે શક્તિ પ્રયત્નો કરતો. અન્યાય સામે તે જેહાદ જગવતો અને ન્યાયની આગળ નમતું આપતો. આ તેની ગણનાયક તરીકેની ખાસ વિશેષતા હતી. મહારાજ ચેટક ગણનાયકનાં ગુણોથી સંપન્ન હતો. અને તેથી જ બીજાં ગણરાજ્યોના અધિનાયકો તેની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરતા.

એક વખત મહારાજ ચેટકને ગણનાયક તરીકેની કડવી ફરજ બજાવવાનું જોખમભર્યું કામ માથે આવી પડ્યું. પ્રસંગ એવો હતો કે, મહારાજ ચેટકના ભાણેજ મગધાધિપતિ કોણિકે પોતાના ભાઈ વિહલ્લકુમારના ભાગમાં આવેલા હાર-હાથી ખૂંટવી લેવા માટે વિહલ્લકુમારની સાથે અન્યાય કર્યો. વિહલ્લકુમાર ગભરાયો અને મહારાજ ચેટકની શરણે આવ્યો. ગણનાયક ચેટકે વિહલ્લકુમારની બધી વાત શાન્તિપૂર્વક સાંભળ્યા બાદ કહ્યું કે, મહારાજ કોણિકનો આ અન્યાય છે. હાર-હાથી ઉપર તેનો જરાપણ અધિકાર નથી. મગધાધિપતિ કોણિક અને વિહલ્લકુમાર બંને ગણનાયક ચેટકના ભાણેજ હતા. એક અન્યાયને પંથે હતો અને બીજો ન્યાયને પંથે હતો. અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો અને ન્યાયનો પ્રચાર કરવો એ ગણતંત્રનું ધ્યેય હોય છે. આજે ગણતંત્રના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાનો શુભ પ્રસંગ સાંપડ્યો હતો. ગણનાયક ચેટકે અધાં ગણરાજ્યોના અધિનાયકોને એકઠા કર્યા અને ગણધર્મ ઉપર આવેલી ફરજને બજાવવાનો હેતુ સમજાવ્યો. અધાં

ગણરાજ્યોના અધિનાયકે જમે તે ભોગે મહારાજ કોણિકના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા અને આશ્રયે આવેલા વિહલકુમારને ન્યાય અપાવવા ગણનાયક ચેટકને આગ્રહ કર્યો.

ગણનાયક ચેટક ઉપર આજે બેવડો ફરજ આવી પડી હતી. ગણધર્મની રક્ષા અને ખીજી ભાણેજોની રક્ષા. મગધપતિ કોણિક પણ ભાણેજ હતો અને વિહલકુમાર પણ ભાણેજ હતો. પણ મગધપતિ કોણિક અન્યાયને પથે હોવાથી તેનો પક્ષ ન લેતાં નિઃસહાય વિહલકુમારનો પક્ષ લીધો. ચેટક કેટલો બધો નિષ્પક્ષ અને ન્યાયપ્રિય હતો તેનો પરિચય અત્રે આપણને મળે છે. ગણનાયક ચેટકે સર્વપ્રથમ તો મગધપતિ કોણિકને બે ત્રણ વાર ન્યાયને માર્ગે આવી સમાધાની કરવાના સદેશાઓ પાઠવ્યાં, પણ સત્તાના ઉન્માદમાં બ્રાતૃપ્રેમને બૂલેલો મગધપતિ કોણિકે ગણનાયક ચેટકની શુભ સલાહને અવગણી કાઢી અને યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. મહારાજ ચેટકે બધાં ગણરાજ્યોનાં અધિનાયકોને યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી. આખરે ભયંકર યુદ્ધ* થયું. જે કે દૈવી સહાયથી મગધપતિ કોણિક એ યુદ્ધમાં જીત્યો પણ ગણનાયક ચેટકે તથા તેના સહાયક ખીજા ગણનાયકોએ પ્રાણના ભોગે પણ ગણધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાળવી અને પોતાની ગણનાયક તરીકેની ફરજ બજાવી.

ઉપરના શાસ્ત્રીય દષ્ટાન્ત ઉપરથી ગણનાયક કેવો હોવો જોઈએ અને તેના ઉપર કેટલી બધી ગંભીર જવાબદારીઓ હોય છે તેનો સામાન્ય પરિચય મળે છે કે:—

ગણનાયકે ગણતંત્રની વ્યવસ્થા અને પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે સમય અને શક્તિનો ભોગ આપવો પડે છે.

ગણનાયકે પોતાના સહકારી ગણરાજ્યોના અધિનાયકોનાં હૃદય જીતવા માટે પ્રેમભાવ અને વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવવાં પડે છે.

* જુઓ: ‘નિરયાવલિ સૂત્ર’ અને ‘ભગવતી સૂત્ર’માં આવેલ રથમુસલ અને મહાશિલાકંઠક યુદ્ધનું વર્ણન.

ગણુનાયકે અન્યાયના પ્રતિકાર અને ન્યાયના પ્રચલન માટે હમેશાં સક્રિય પ્રયત્ન કરવાં પડે છે.

ગણુનાયકે ગણુધર્મની રક્ષાથે 'પ્રાણાર્પણ જેટલું' આત્મબળ કેળવવું પડે છે.

ગણુનાયકે ગણુધર્મની પ્રતિષ્ઠા આગળ સ્વજનનો સંબંધ તોડવો પડે છે.

ગણુનાયકે ગણુતંત્રને આશ્રયે આવેલા કોઈપણ આશ્રિતને તન, મન અને ધનથી રક્ષા કરવી પડે છે.

ગણુનાયકે કોઈપણ પ્રકારનો પક્ષપાત છોડી નિષ્પક્ષ અને ન્યાયપ્રિય થઈ રહેવું પડે છે.

ગણુનાયકે ગણુધર્મની રક્ષા અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાણના ભોગે પણ સાચવવી પડે છે.

ગણુનાયકે પ્રજાના સુખદુઃખની દિનરાત ચિન્તા કરવી પડે છે.

ગણુધર્મની પ્રતિષ્ઠા અર્થે ગણુનાયકે કેટલો આત્મભોગ આપવો પડે છે તે આપણે જોઈએ. પણ આ સિવાય ગણુનાયકે ગણુધર્મને વધારે વ્યવસ્થિત અને વ્યવહાર્ય કરવા માટે ધણીવાર તેમાં યોગ્ય પરિવર્તન પણ કરવું પડે છે. 'ગણુ'ના નિયમોમાં પરિવર્તન અને પરિવર્દન કરવાથી ધણીવાર ગણુતંત્રના રાજ્યો નારાજ પણ થાય છે; પણ જે સાચો ગણુનાયક હોય છે તે કોઈની રાજીખુશીથી કુલાતો નથી તેમ કોઈની નારાજીથી ગભરાતો નથી. તે તો ગણુધર્મ વ્યવસ્થિત કેમ થાય અને ગણુતંત્રનું સંચાલન અને નિયંત્રણ બરાબર કેમ થાય અને તેથી પ્રજાને વિશેષ સુખશાન્તિ કેમ પહોંચે એ જ ચિન્તા હમેશાં ગણુનાયકને રહ્યા કરે છે. જે ગણુનાયક ગણુતંત્રમાં 'આમ કરવાથી અમુક નારાજ થશે તો' એમ ધારી યોગ્ય પરિવર્તન કરતાં ડરે છે તે ગણુસ્થવિરપદને શોભાવી શકતો નથી. માટે સાચો ગણુનાયક તો તે જ છે કે, જે દેશકાલાનુસાર ગણુધર્મના નિયમોપનિયમોમાં યોગ્ય

પરિવર્તન કરી ગણતંત્રને વ્યવસ્થિત બનાવે છે અને તે દ્વારા પ્રગ્નને સુખશાન્તિ પહોંચાડે છે.

જેમ લોકો ગરમીના દિવસોમાં ઝીણાં કપડાં પહેરે છે અને શરદીના દિવસોમાં ગરમ કપડાં પહેરે છે. ઋતુ અનુસાર આ પરિવર્તન કલ્યાણકારી માનવામાં આવે છે; તેમ દેશકાલાનુસાર ગણતંત્રમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવું અતિ આવશ્યક છે. એક પુસ્તકમાં એમ વાંચવામાં આવ્યું હતું કે જે વસ્તુમાં પરિવર્તન થતું નથી તે વસ્તુ ટકતી નથી, તે નષ્ટ થઈ જાય છે, આ વાત સત્ય લાગે છે. કારણ કે એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે વૃક્ષ પણ જૂનાં પાદડાં ફેંકી દે છે અને નવાં પાદડાં ધારણ કરે છે. જો આ પરિવર્તન વૃક્ષમાં ન થાય તો વૃક્ષ વૃક્ષરૂપે ટકી ન શકે. જૈનશાસ્ત્રોમાં પણ પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પાદવ્યયધૌઆત્મક માનવામાં આવી છે. સારાંશ કે ગણનાયકે સમયાનુસાર ગણધર્મમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવું જોઈએ.

જો ગણનાયક સમયધર્મી અને સમજદાર ન હોય તો ગણધર્મમાં કરવામાં આવેલું પરિવર્તન ગણધર્મમાં વ્યવસ્થા કરવાને બદલે અવ્યવસ્થા કરી નાંખે છે. એટલા માટે ગણનાયકને દેશકાળનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ.

જો વ્યક્તિ ગણતંત્રની વીખરાયેલી શક્તિનું સંગઠન કરી તેનો ગણધર્મને વ્યવસ્થિત કરવામાં સદુપયોગ કરે છે અને તે દ્વારા પ્રગ્નજીવનને સુખી બનાવે છે તે વ્યક્તિ ગણસ્થવિર બની શકે છે અને આત્મભોગ તથા કર્તવ્યપાલનદ્વારા તે ગણસ્થવિરપદને દીપાવી શકે છે.

(૭)

સંઘસ્થવિર

[સંઘ-થેરા]

જૈનશાસનમાં સંઘનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે. સંઘ એટલે જૈનશાસન. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એમ ચતુર્વિધ સંઘ છે. આ ચતુર્વિધ સંઘની પ્રતિષ્ઠામાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. કારણ કે આ ચતુર્વિધ સંઘના પાયા ઉપર જ જૈનશાસન ટકી રહ્યું છે. જે સંઘના આધારે ધર્મ ટકી રહેલો છે તે સંઘ જો શિથિલ હોય તો ધર્મ કેમ ટકી શકે ? એટલા માટે સંઘની સુવ્યવસ્થા જાળવવા માટે સંઘસ્થવિરની આવશ્યકતા શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે.

સકળ સંઘનું સંચાલન કરવું એટલે ચતુર્વિધ સંઘની સમુચિત વ્યવસ્થા કરવી; એ સંઘસ્થવિરનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

સંઘ બે પ્રકારનો છે. લૌકિક સંઘ અને લોકોત્તર સંઘ. શ્રાવક અને શ્રાવિકા લૌકિક સંઘના સભ્યો છે અને સાધુ અને સાધ્વી એ લોકોત્તર સંઘના સભ્યો છે. લૌકિક સંઘસ્થવિર લૌકિક સંઘની વ્યવસ્થા કરે છે અને લોકોત્તર સંઘસ્થવિર લોકોત્તર સંઘની વ્યવસ્થા કરે છે.

શ્રાવક તથા શ્રાવિકા બન્નેને સંઘમાં સમાન અધિકાર છે. બન્નેના પરસ્પરના સહકાર વિના સંઘનું કોઈપણ કામ વ્યવસ્થિત ચાલી ન શકે. લૌકિક સંઘના આ બે મહત્વના અંગોમાંનું કોઈ એક અંગ પાંગળું બને અથવા બનાવવામાં આવે તો લૌકિક સંઘ આગળ ચાલી ન શકે.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને જીવનમાં ઉતારવા માટે જો શ્રાવક-શ્રાવિકા બન્ને સક્રિય પ્રયત્ન કરે તો લૌકિકસંઘની ઉન્નતિ થયા વિના ન રહે. લૌકિક સંઘને મુખ્ય આદર્શ લૌકિક જીવનને વ્યવસ્થિત અને આદર્શ બનાવવાનો છે, પણ જીવનનો આદર્શ સંઘસ્થવિર વિના કોણુ સમજાવે ?

જો સંઘસ્થવર સંઘના નિયમોપનિયમો અનુસાર સંઘની વ્યવસ્થા કરે તો સંઘની ઉન્નતિ અવશ્ય થાય. પણ સંઘની બરાબર વ્યવસ્થા કરવા માટે સંઘસ્થવિરે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને જીવનમાં સ્થાન આપી વ્યક્તિત્વ કેળવવું પડે છે. જ્યારે સંઘસ્થવિર પ્રભાવશાલી અને દૂરદષ્ટા બને છે ત્યારે સંઘ પ્રગતિના પથે અવશ્ય જાય છે. અત્યારે સાચા સંઘસ્થવિરના અભાવે સંઘનું જોઈએ તેવું બંધારણ જોવામાં આવતું નથી અને તેથી સંઘજીવન પણ વ્યવસ્થિત ચાલતું નથી. અત્યારે સંઘસ્થવિરના અભાવે શ્રાવક અને શ્રાવિકાનું જીવન ક્ષીણ બની ગયું છે. બન્નેનો જોઈએ તેવો વિકાસ થતો નથી, એટલા માટે શ્રાવક અને શ્રાવિકાનું જીવન વિકસિત થાય એ માટે સંઘનું બંધારણ બરાબર ધડી વિકાસનાં ક્ષેત્રો ખોલવાની સંઘસ્થવિરે વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. સંઘનું શેમાં કહ્યાણુ રહેલું છે એ એક માત્ર દષ્ટિબિન્દુ સંઘસ્થવિરની સમક્ષ હોવું જોઈએ. સંઘસ્થવિર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ પ્રમાણે સંઘના બંધારણમાં પરિવર્તન કરી સંઘના નિયમોને વ્યવહારમાં લાવવા જોઈએ અને સંધોત્તતિ માટે સક્રિય પ્રયત્નો કરવાં જોઈએ.

સંધોત્તતિ માટે સંઘસ્થવિરે સર્વપ્રથમ સંઘમાં સુંદર સંગઠન કરવું જોઈએ. જો સંઘમાં સુંદર સંગઠન હશે તો સંઘનું સંચાલન

બરાબર ચાલશે; એમાં શંકાને સ્થાન નથી. જે સંઘસ્થવિર સમયજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞ નહિ હોય તો સંઘનું સંચાલન બરાબર થશે નહિ અને પરિણામે સંઘને ક્ષતિ પહોંચશે.

સંઘસ્થવિરે એ બુલેચૂકે પણ બુલવું ન જોઈએ કે તેની જવાબદારી એક સેનાપતિથી પણ વિશેષ છે. જેમ સેનાપતિ સમયજ્ઞ ન હોય તો સેનાને પોતાના કાણુમાં બરાબર રાખી શકતો નથી તેમ જો સંઘસ્થવિર સમયજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞ ન હોય તો આખો સંઘ અવળે માર્ગે ચડી જાય અને તેથી સંઘને ઘણો જ ધકકો પહોંચે. એટલા માટે સંઘસ્થવિર પ્રભાવશાળી, દૂરદષ્ટ અને નિઃસ્વાર્થી હોવો જોઈએ. જેમ લૌકિક સંઘસ્થવિરનું કામ લૌકિક સંઘની વ્યવસ્થા કરવાનું છે તેમ લોકાત્તર સંઘસ્થવિરે લોકાત્તર સંઘની સમુચિત વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે. સંઘમાં કોઈ પ્રકારનો અસંતોષ પેદા ન થાય, વિગ્રહ પેદા ન થાય, મનોમાલિન્ય ન વધે તે માટે સંઘસ્થવિરે ખૂબ જ સાવચેતી રાખવી પડે છે. જે કોઈ સંઘમાં ભેદ પાડે, વિગ્રહ કરે તેને યોગ્ય દંડ દેવાનો સંઘસ્થવિરને અધિકાર છે. સંઘમાં શાન્તિ સ્થાપવા માટે દરેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરવા એ સંઘસ્થવિરનું મુખ્ય કામ છે. જે ત્યાગ અને સેવાભાવદ્વારા સકળ સંઘનું સંચાલન કરે છે અને સંઘોજ્જતિ કરે છે તે સંઘસ્થવિર તરીકે પોતાનું પદ દીપાવી શકે છે.

(૮)

જાતિસ્થવિર—સમાજસ્થવિર

[જાતિ-થેરા]

માનવસમાજ, પશુસમાજ, પક્ષીસમાજ અને પ્રાણીસમાજ એ બધા સમાજોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી દરેક પ્રાણીઓ પોતાનો સજાતીય સહચાર શોધે છે, સજાતીઓનું સંગઠન કરી સમાજ બિંધો કરે છે અને તે સમાજમાં સલાહસંપત્તી રહી સુખમય જીવન ગાળે છે. આવી સમાજવ્યવસ્થા બહુ લાંબા કાળથી ભારતમાં ચાલી આવે છે અને તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે.

માનવજાતિ એક છે, પશુજાતિ એક છે અને પક્ષીજાતિ પણ એક છે. પણ પશુપક્ષી જાતિમાં જેમ મોર, પોપટ, ગાય, ભેંસ આદિ અનેક પેટાજાતિઓનો સમાજ જુદો જુદો હોય છે તેમ માનવજાતિ એક છે પણ તેમાં પણ વર્ણભેદ અને જાતિભેદને લીધે અનેક પેટા-જાતિઓ છે અને એ દરેક પેટાજાતિઓનો સમાજ પણ જુદો જુદો છે. સમાજ એ કોઈ વ્યક્તિવિશેષ નથી, પણ એ વ્યક્તિઓએ પોતાના સામાજિક હિત માટે સંગઠન કરી ગોઠવેલું તંત્ર છે. પોતાનું

અને પોતાની જાતિનું તંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલી શકે અને પોતે ઉભો કરેલો સમાજ સુખી અને તે માટે સમાજની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

વ્યક્તિ અને સમાજ એ બન્નેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. વ્યક્તિના આધારે સમાજ ટકેલો છે કે સમાજને આધારે વ્યક્તિ જીવી રહી છે એ કહેવું કઠણ છે. એટલા જ માટે વ્યક્તિના ઉત્થાનમાં સમાજનું ઉત્થાન અને વ્યક્તિના વિનાશમાં સમાજનો વિનાશ રહેલો છે.

આખા સમાજનું તંત્ર વ્યક્તિના હાથમાં રહેલું છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ સમાજનું એક પ્રધાન અંગ છે અને સમાજ એ વ્યક્તિઓનો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ વિચારવું જોઈએ કે, ‘હું સમાજનો છું અને સમાજ એ મારો છે.’ આ પ્રકારની સમાજભાવના-જ્ઞાતિભાવના જ્યાં પ્રવર્તે છે તે સમાજ કે જ્ઞાતિ હમેશાં પ્રગતિના પંથે છે એમ સમજવું જોઈએ.

કુટુંબ, સમાજ કે જ્ઞાતિની બરાબર વ્યવસ્થા જળવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિઓ વર્ગો ઊભાં કરે છે. પણ જો તે વર્ગો કુટુંબ, સમાજ કે જ્ઞાતિમાં વર્ગવિગ્રહ કે વાડાવાડી ઊભાં કરે તો માનવું જોઈએ કે એ વર્ગો કુટુંબની, સમાજની કે જ્ઞાતિની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે અવ્યવસ્થા કરે છે અને રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણ કરે છે. આવી અવસ્થામાં સમાજ કે જ્ઞાતિનું બંધારણ સુધારવું અથવા નવું ઘડવું એ જાતિસ્થવિરનું મુખ્ય કામ છે. જે મનુષ્ય સમાજોત્થાન માટે તન, મન અને ધનથી સતત પ્રયત્ન કરે છે અને સમાજનું નિયંત્રણ અને મંચાલન બરાબર કરે છે તે વ્યક્તિ સમાજસ્થવિર કહેવાય છે. સમાજસ્થવિરે એ જૂલવું ન જોઈએ કે, એ સમાજનો સેવક છે તેમ નાયક પણ છે.

સમાજ અને જ્ઞાતિમાં કેવા રીતરિવાજોનું પ્રચલન કરવાથી જ્ઞાતિનું હિત થાય અને કયા રીતરિવાજોનો નાશ કરવાથી જ્ઞાતિ કે સમાજનું કલ્યાણ થાય એ વિષે દેશકાળ પ્રમાણે વિચાર કરવાનું અને વિચારને કાર્યમાં પરિણત કરવાનું કામ સમાજસ્થવિરનું છે.

સમાજ કે જ્ઞાતિમાં કેટલા જ્ઞાતિજનો એકર છે, કેટલા દુઃખી છે, કેટલા અજ્ઞાન છે અને કયા માર્ગે એ જ્ઞાતિજનોમાં જ્ઞાન, ઉદ્યોગ અને ધર્મધારોજ્યારનો પ્રચાર થાય વગેરે સમાજનાં વ્યવહારવિષયક તેમજ લગ્નવિષયક અનેક વિચારણીય પ્રશ્નો વિષે ઊંડો વિચાર કરી તેનો ઉકેલ લાવવો એ જાતિસેવકની ખાસ ફરજ છે.

જે ઠરેલ બુદ્ધિવાળો, કર્તવ્યપરાયણ અને વિચારશીલ હોય છે તે જ જાતિની સેવા બજાવી શકે છે. જે ઉતાવળીયો, વાતોડીયો અને લક્ષ્મીખોર જાતિની સેવા કરવા માટે બહાર પડે છે તે જાતિની સેવા કરી શકતો નથી. કારણ કે સમાજમાં એવા ધણા માણસો હોય છે કે જે જાતિસેવા કરનારને હતોત્સાહ પણ કરી નાંખે છે. પણ એવા સમયે ક્ષમતા ધારણ કરી કર્તવ્યપરાયણ રહેવું એમાં જ જાતિસેવકની શોભા છે.

પ્રત્યેક જાતિમાં અનુભવી જાતિસેવકોની આવશ્યકતા બહુ રહે છે. કારણ કે, જે જાતિસેવક અનુભવી ન હોય તો સમાજમાં અને જ્ઞાતિમાં અનેક અનર્થો પેદા થવાની આશંકા રહે છે. યુવકહૃદય એવું કાર્ય પણ હાથ ધરી એસે છે કે જે કાર્યને સમાજ અપનાવવા તૈયાર ન હોય; એટલા માટે જે વ્યક્તિએ ૬૦ વર્ષ સુધી સમાજ કે જ્ઞાતિનો અનુભવ મેળવ્યો તે જ વ્યક્તિ સમાજસેવક તરીકે સાર્થક નીવડી શકે છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

આજે અનુભવહીન માણસો સમાજસેવકનું પદ લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ જ્યારે સમાજવ્યવસ્થા કરવાનું દુઃસાધ્ય કામ માથે આવી પડે છે ત્યારે દૂર ખસી જાય છે. એટલે આજે અનુભવી જાતિસેવક ન હોવાને કારણે જ સમાજ અને જાતિની વ્યવસ્થા બરાબર જોવામાં આવતી નથી.

આજે યુવાનો ઉપર એવો આરોપ દોળવામાં આવે છે કે તેઓ સમાજસ્થિતિના અજ્ઞાનને કારણે સમાજનેદારને નામે સમાજહાનિ

કરી રહ્યા છે. પણ આ વાત એકાન્ત સાચી નથી. ઊલટું કેટલાક વૃદ્ધો યુવકોની અપેક્ષા અધિક અવિચારી અને ઉચ્છ્રંખલ જોવામાં આવે છે. તેઓ ખરાબ રૂઢિઓને પકડી રાખે છે અને બાબા વાક્યં પ્રમાણમૂને મહત્વ આપી સમાજહાનિ કરતા રહે છે અને યુવાનો ખરાબ રૂઢિઓનો ઉચ્છેદ કરવાનું કહે છે તો તેઓ નારાજ થઈ જાય છે. પણ તેઓ એમ નથી સમજતા કે ખરાબ રૂઢિઓને કારણે સમાજ કે જ્ઞાતિનું કેટલું બધું અધઃપતન થતું રહે છે. જો સાચા સમાજ-સેવકો અને જાતિસેવકો હોય તો તેઓ યુવાનો અને વૃદ્ધોને સમાજોદ્ધારનો માર્ગ બતાવે; પણ જ્યાં સાચો સમાજસેવક જ ન હોય ત્યાં સમાજ-સુધારની વાત જ ક્યાં રહી ?

આજે સમાજસેવકના અભાવે જ્યાં જુઓ ત્યાં યુવકો બેકાર ખની આદર્શહીન થઈ અહીંતહીં ભટક્યા કરે છે. સમાજની ખરેખર ખુબ દુર્વ્યવસ્થા છે. જ્યાંસુધી સમાજની આ દુર્વ્યવસ્થા દૂર કરી સુવ્યવસ્થા કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સમાજસુધારની આશા રાખવી નકામી છે. લૌકિક જાતિસ્થવિરની માફક લોકોત્તર જાતિસ્થવિર પણ હોય છે. લોકોત્તર જાતિના નિયમોપનિયમો ધરી તેનું બરાબર પાલન કરાવવું અને દેશકાલાનુસાર લોકોત્તરજાતિમાં સંસોધન કરી સાધુ-સમાજને પ્રજાતિ પથે લઈ જવો અને તે દ્વારા માનવસમાજનું કલ્યાણ સાધવું એ તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે.

સમાજ કે જ્ઞાતિના સુધાર માટે દરેક શક્ય ઉપાયો લઈ સમાજોદ્ધાર કરવો એ સમાજસેવકનું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્યપાલનમાં સમાજ, જ્ઞાતિ અને ધર્મનું કલ્યાણ રહેલું છે.

(૯)

સૂત્રસ્થવિર

[સુત્ત-થેરા]

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિચિતે ।

આખી દુનિયામાં જ્ઞાન જેવી કોઈ બીજી પવિત્ર વસ્તુ નથી. જળથી શરીરશુદ્ધિ કરી શકાય છે પણ જીવનશુદ્ધિ કરવા માટે તો જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. જ્ઞાન એ અંતર્યક્ષુ છે. એ અંતર્યક્ષુના પ્રકાશથી અજ્ઞાનાંધકાર દૂર ભાગે છે અને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટે છે. જે વ્યક્તિ પોતાના જ્ઞાન્યક્ષુનો પ્રકાશ અજ્ઞાનાંધકારમાં ભટકતાં પ્રાણી-ઓને આખી જ્ઞાનનો માર્ગ બતાવે છે તે વ્યક્તિ જ્ઞાનમાર્ગનો બતાવનાર ગણાય છે. શાસ્ત્રના શબ્દોમાં તે ‘સૂત્રસ્થવિર’ કહેવાય છે. સૂત્ર એટલે કેવળ સૂત્રવાચન કે સૂત્રનું પઠન નહિ. પણ સૂત્ર એટલે સદ્-વસ્તુને અનુભવમાં ઉતારી તેનો વિવેક કરવો. જે વ્યક્તિ સૂત્રકથિત વસ્તુને અનુભવમાં ઉતારી વિવેક કરે છે અને પોતાના સત્ય અનુભવ-જ્ઞાનનો જનસમાજમાં પ્રચાર કરે છે તે ‘સૂત્રસ્થવિર’ કહેવાય છે. સૂત્રજ્ઞાનનો વાંચન કરવું અને તેને અનુભવમાં ઉતારવું એ બન્ને ભિન્ન વસ્તુ છે.

સૂત્રજ્ઞાનનું વાચન કરવું સરલ છે. પણ એને અનુભવમાં ઉતારવું કઠિન છે. વર્ષોના વર્ષો સુધી અનુભવોના અખતરાઓ કર્યા પછી સૂત્રજ્ઞાનનો વિવેક પ્રગટે છે, ત્યારે સૂત્રજ્ઞાનનો સાર સમજાય છે.

સૂત્રજ્ઞાનનો સાર જનસમાજને સમજાવવો અને તેના પ્રચાર માટે સક્રિય બધાં પ્રયત્નો કરવાં એ સૂત્રસ્થવિરની ફરજ છે. સૂત્રસ્થવિર સૂત્રજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે સર્વપ્રથમ જનસમાજને શ્રદ્ધા-આત્મવિશ્વાસની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. જ્યારે સૂત્રસ્થવિરને લાગે છે કે જનસમાજ જ્ઞાનને ધારવાની ભૂમિકા બાંધી લીધી છે ત્યારે જ્ઞાનની મહત્તા સમજાવે છે અને જ્ઞાનને સક્રિય રૂપ આપવા માટે પ્રેરણા આપે છે. કારણ કે સૂત્રસ્થવિર બરાબર સમજે છે કે:—‘શ્રદ્ધાવાંભવતે જ્ઞાનં’ અર્થાત્ શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિ જ સૂત્રજ્ઞાનનો અધિકારી બની શકે છે. જે વ્યક્તિની જિજ્ઞાસા-વૃત્તિ જાગ્રત થઈ નથી, જે સાંભળવા ઉત્સુક નથી, જે ખરો શ્રાવક થયો નથી તે વ્યક્તિ જ્ઞાનોપાર્જન કેમ કરી શકે? એટલા માટે સૂત્રસ્થવિર જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે જનસમાજમાં સર્વપ્રથમ શ્રદ્ધા-ભુક્ષિ અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગ્રત કરે છે અને પછી જ્ઞાનોપદેશ આપે છે. બાકી જે અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ અને સંશયાત્મા હોય છે તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી.

જે અનુભવવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ સૂત્રસ્થવિર હોય છે એ સૂત્રધર્મનો પ્રચાર અને તેનું પાલન બરાબર કેમ થાય એની હમેશાં ચીવટ રાખે છે. અને સૂત્રજ્ઞાનનો પ્રચાર વિશેષ થાય તે માટે જગ્યાજગ્યાએ ધર્મોપદેશ આપે છે. જે કોઈ જિજ્ઞાસુ શ્રાવક સૂત્રધર્મમાં શ્રદ્ધાભુક્ષિએ કોઈ પ્રકારની શંકા કરે તો તે શંકાનું સમુચિત સમાધાન કરે છે. શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ સૂત્રસ્થવિરનું એ કર્તવ્ય છે. વર્તમાન સમયમાં અજ્ઞાનાં-ધકાર એટલો બધો ફેલાઈ ગયો છે કે જનસમાજમાં અજ્ઞાનતાને કારણે ધર્મ પ્રતિ ઉદાસીનતા વધતી જતી જોવામાં આવે છે. ધર્મોદ્યોત કરવા માટે અજ્ઞાનાંધકારને દૂર કરી જ્ઞાનપ્રકાશ ચારે બાજુ ફેલાવવાની અતિ આવશ્યકતા છે. જ્યાં જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટશે ત્યાં અજ્ઞાન, અશ્રદ્ધા એક ક્ષણ પછી ટકી નાહ શકે; પછી સૂત્રસ્થવિર વિના જ્ઞાનજ્યોતિ કોણ પ્રગટાવે?

સૂત્રસ્થવિર એ જ્ઞાનજ્યોતિર્ધર છે. સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ અંધકાર એક ક્ષણ પછી ટકી શકતો નથી તેમ જ્ઞાનસૂર્યના ઉદયથી અજ્ઞાન અને અશ્રદ્ધારૂપ અંધકાર એક ક્ષણ પછી ટકી શકવાનો નથી.

(૧૦)

પર્યાયસ્થવિર—સંયમસ્થવિર

[પરિચાય-થેરા]

જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ ।

જ્યારે સૂત્રજ્ઞાન આચારમાં ઊતરે છે ત્યારે જીવનમાં સંયમ પ્રગટે છે. અને વીસ વીસ વર્ષો સુધી સૂત્રાનુસાર સંયમની સાધના કર્યા બાદ જે વ્યક્તિ સંયતાત્મા એટલે કે જેણે જ્ઞાનપૂર્વક શરીર, મન, બુદ્ધિ અને આત્માને પોતાના વશમાં કરી લીધો છે એવો જિતેન્દ્રિય બને છે, તે વ્યક્તિ ‘સંયમસ્થવિર’ કહેવાય છે.

સંયમસ્થવિર બનવા માટે કેટકેટલાં વર્ષો સુધી જ્ઞાનોપાસનાં સાથે આત્મદમનની વિદ્યા ભણવી પડે છે ! જ્યારે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સાધક પુરુષ જ્ઞાનની ઉપાસના કરે છે તો તેને જ્ઞાનસિદ્ધિ થાય અને પોતે સશરીર—શાસ્ત્રરૂપ બની જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ કેવળ જ્ઞાનસિદ્ધિ કર્યે જીવનસિદ્ધિ સધાતી નથીને ? જીવનસિદ્ધિ માટે તો જ્ઞાનસિદ્ધિની સાથે સંયમસિદ્ધિ આવશ્યકતા છે. અને સંયમની સિદ્ધિ માટે તો સાધકપુરુષે શાસ્ત્રમાં કહેલ યમનિયમોને જીવનમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું પડે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાન અને સંયમનો, વિચાર અને આચારનો સુમેળ

સધાય છે. ત્યારે જીવનશુદ્ધિની સૌરભ ચારે બાજુ પ્રસરે અને અનેક પુણ્યાત્માઓનાં જીવન સંયમ સૌરભથી સુવાસિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જ્ઞાન અને સંયમ અને આચાર અને વિચારનો સુમેળ સાધવો અને સંયમસ્થવિર-પર્યાયસ્થવિર બનવું એ સાધારણ જન માટે શું ! બધા મુનિવરો માટે પણ સરલ નથી.

‘સંયમનો માર્ગ છે શૂરાનો’ એ ધર્મોક્તિ સંયમધર્મના પાલનની દુષ્કરતા સમજાવે છે. જે વ્યક્તિ આ દુષ્કર સંયમધર્મને જીવનમાં ઉતારી જ્ઞાન અને સંયમનો સમન્વય કરશે તે વ્યક્તિ પોતાના જીવનને સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત બનાવી શકશે; એમાં શંકા નથી.

ઉપર વર્ણવેલાં દશ ધર્મોનો સાર તે આ સંયમધર્મ છે. જે સંયમધર્મને ધર્મના સાર રૂપે સમજી જીવનમાં સાંગોપાંગ ઉતારશે તે ધર્મામૃતને પામશે અને જીવનને અનંતરામર બનાવી શકશે.

ધમ્મો મજ્જલં ધમ્મો સરણં ।

ધર્મ સાચું મંગલ છે. ધર્મ સાચું શરણુ છે.

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ।

ઉપયોગી જૈન પુસ્તકો

ભગવાન મહાવીરના
દશ ઉપાસકો
કિં. આઠ આના

જૈન દર્શન

ક. એ રૂપિયા

ભગવાન મહાવીરનો

સંયમધર્મ

કિં. એક રૂપિયા

ભગવાન મહાવીરનો
આચારધર્મ
કિં. બાર આના

સન્મતિતર્ક

કિં. દોઢ

ભગવાન મહાવીરની

ધર્મકથાઓ

કિં. એક રૂપિયા

જૈન દ્રષ્ટિએ
બ્રહ્મચર્યવિચાર
કિં. પાંચ આના

દીર્ઘતપસ્વી

મહાવીર

કિં. એ આના

આધ્યાત્મિક

વિકાસક્રમ

કિં. છ આના

જૈન સાહિત્યના અદિતીય લેખકો તરીકે
પં. સુખલાલજી, પં. જિનવિજયજી, પં.
બેચરદાસજીની પ્રતિષ્ઠા એટલી બાણીતી
છે કે તેમની કૃતિ વિષે કાંઈ લખવાની
જરૂર નથી.

જૈન દર્શન અને જૈન સાહિત્યનાં બુનાં
તેમજ નવાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.
તે માટે પૂછો અથવા મળો.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ.